Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДОСЛІДЖЕННЯ З ЛЕКСИКОЛОГІЇ І ГРАМАТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ВИПУСК 10

Збірник наукових праць
за редакцією проф. А. М. Поповського

Дніпропетровськ
Видавництво Дніпропетровського
національного університету
2011

УДК 811.161.2(082)
ББК 81.411.1я5
Д 70

Рекомендовано до друку вченою радою
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Д 70 **Дослідження з лексикології і граматики української мови**: [Зб. наук. пр.] / За ред. проф. А. М. Поповського. – Д.: Вид-во Дніпропетровського нац. ун-ту, 2011. – Вип. 10. – 302 с.

У збірнику подаються результати наукових досліджень структурних та функціональних особливостей одиниць лексико-фразеологічного і граматичного рівнів української мови з проекцією їх на різні сфери комунікації.

Для науковців, викладачів, аспірантів і студентів, учителів.

Рецензенти:
д-р філол. наук, проф. **В. С. Калашник**
(Харківський національний університет ім. В. Каразіна);
д-р філол. наук, проф. **Т. С. Пристайко**
(Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара)

Редакційна колегія:
д-р філол. наук, проф. **А. М. Поповський** (відп. редактор), д-р філол. наук, проф. **В. О. Горпинич** (заст. відп. редактора), д-р філол. наук, доц. **Ж. В. Колоїз**, д-р філол. наук, проф. **І. І. Меншиков**, д-р філол. наук, проф. **О. І. Панченко**, д-р філол. наук, проф. **Ю. Ф. Прадід**, д-р філол. наук, проф. **О. А. Семенюк**, канд. філол. наук, доц. **М. С. Ковальчук**, канд. філол. наук, доц. **Н. В. Левун**, канд. філол. наук, доц. **І. П. Мамчич** (відп. секретар), канд. філол. наук, доц. **І. С. Попова**

Збірник є науковим виданням, у якому можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата філологічних наук (постанова президії ВАК України від 16 грудня 2009 року № 1–05/6) [див. Бюлетень ВАК України. – 2010. – № 1].

За зміст статті відповідальність несе автор

© Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, 2011
© Видавництво ДНУ, 2011

ISBN 978-966-551-348-3. Дослідження з лексикології і граматики української мови, вип. 10, 2011

УДК 801.311

О. Г. Акастьолова

КОНСТРУКТИВНИЙ СИНТАКСИС ПОЕТИЧНОЇ МОВИ (на матеріалі поезії М. Драй-Хмари)

На матеріалі поетичних текстів М. Драй-Хмари досліджено конструктивний синтаксис поезії на рівні речення і словосполучення. Визначено й проаналізовано регулярні моделі речень і субстантивних словосполучень у поезії.

Ключові слова: конструктивний синтаксис, перший і другий конструктивні центри речення, регулярні синтаксичні моделі.

На материале поэтических текстов М. Драй-Хмары проводится исследование конструктивного синтаксиса поэзии на уровне предложения и словосочетания. Определены и проанализированы регулярные модели предложений и субстантивированных словосочетаний в поэзии.

Ключевые слова: конструктивный синтаксис, первый и второй конструктивные центры предложения, регулярные синтаксические модели.

The research is being made with materials of poetical texts written by M. Dry-Hmara on the level of sentences and word combinations. Regular models of sentences and substantivized word combinations have been defined and analysed.

Key words: constructive syntax, the first and the second constructive centers of sentences, regular syntactical models.

Будь-яка синтаксична конструкція має своє стилістичне забарвлення, яке обумовлює її вибір, і це дозволяє за кількістю її вживань характеризувати функціональний стиль. Першорядне значення синтаксису в колі проблем стилістики можна пояснити тим, що сучасна українська мова має велику кількість синтаксичних синонімів, тобто зворотів мови, що розрізняються тільки незначними відтінками у значеннях і тому в багатьох випадках можуть заміняти один одного. І хоч особливості синтаксичної організації висловлювання не так наявні, як його лексичні і фразеологічні властивості, структурно-синтаксичний аспект є важливішим моментом стилістичного аналізу.

Дослідження синтаксису у стилістичному плані чітко співвідноситься з певним жанром, тому що кожен жанр неодмінно впливає на засоби синтаксичної організації речення та словосполучення.

Функціональне призначення поетичної мови, яка виступає мовою мистецтва, визначає особливі риси організації поетичних текстів. Головні з них: підвищена тіснота семантичних і структурних зв'язків, властива тексту в цілому; цілісність поетичної структури, в

© О. Г. Акастьолова, 2011

основі якої лежить ритм; інформативна завершеність поетичного тексту, у якому не можна нічого ні зменшити, ні додати, але в якому слово, не маючи можливості розгортатися ушир, здатне нарощувати змістову глибину; багатозначність поетичної структури, поетичного повідомлення, поетичного образу, присутність у ньому прямого і схованого глибинного змісту; висока інформативна насиченість поетичного тексту. Ці та інші властивості поетичного тексту значною мірою визначають вибір та організацію синтаксичних засобів поетичної мови.

Не можна вважати випадковим те, що розробка нових, більш точних методів дослідження мови вже протягом тривалого часу пов'язана саме з поетичною мовою. Справа в тому, що в поетичній мові в більш яскравому вигляді виступають тенденції, характерні для мови художньої творчості взагалі. Точні методи вивчення поетичної мови покликані не замінити, а доповнити традиційні методи.

Матеріалом дослідження були поетичні тексти Михайла Драй-Хмари – відомого українського поета, глибоко самобутнього майстра слова, чия оригінальна творчість належить до найцікавіших сторінок української літератури 20–30-х років XX ст. Обсяг зробленої суцільної вибірки із творів поета становить 1000 простих речень і 1000 субстантивних словосполучень, цю кількість вважаємо припустимою, оскільки вибірка такого обсягу відображує синтаксичну специфіку тексту в усіх його основних рисах [1].

При дослідженні конструктивного синтаксису поетичної мови нами використовувалася модель контамінованих образів, запропонована І. І. Меншиковим [2]. У моделі контамінованих образів прийняті умовні позначення: А, Б – перший і другий конструктивні центри речення (підмет і присудок); а, б – субстантивний, ад'єктивний поширювачі підмета; е, з – субстантивний та адвербіальний поширювачі присудка.

При аналізі структури субстантивного словосполучення поетичної мови використано умовні позначення: І – іменник (стрижневий компонент), залежні компоненти: і – іменник, п – прикметник, к – ад'єктивний займенник, р – дієприкметник.

У синтаксисі поетичної мови можна виділити три групи структурних моделей: регулярні, які відображають специфіку жанру, менш регулярні, що вказують на індивідуально-авторські

особливості, та одноразові, які є виразом емоційного сплеску поета, що сприяє створюванню поетичного образу.

Дослідження особливостей структури поетичних речень дозволили зробити такі висновки:

1. Серед регулярних синтаксичних моделей поезії (що перейшли статистичний поріг у 5 %) нами відзначено шість специфічних конструкцій: 3 – у складі підмета і 3 – у складі присудка:

б...А: *Поперед мене,* ***легкокрила****, у далеч полинула* ***ти****;*

Абб: *...і душить* ***сморід, затхлий*** *і* ***прогнилий****;*

абА: ***Крислатих кленів юний батальйон***
вгорі вже стеле світлі шевелюри;

еБз: ***Кров'ю забагрилась навколо*** *земля;*

еееБ: *...то владичиця смерть* ***над любов'ю,***
над красою тріумф свій справля*;*

ееБе: *І* ***на горах фіалкових, серед бескетів*** *і* ***скель****,*
я лежав у лалах крові, мов розбитий корабель.

Наявність цих конструкцій зумовлена широко представленими в поезії інверсією та дислокацією – дистантним розміщенням головного і безпосередньо залежного від нього слова. Таке незвичайне розміщення ад'єктивного поширювача (а в поетичних текстах це емоційні означення, епітети) надає їм особливу важливість і випуклість.

2. Специфіка жанру може виявлятися не лише у присутності особистих, для нього одного характерних засобів побудови комунікативних одиниць, а й у ступені вживання тих конструкцій, які не є специфічними. У цьому відношенні одержані результати також показові.

Так, наприклад, перший конструктивний центр без пояснювальних слів (А) у поезії трапляється у 66,52 % випадків. Це свідчить, що в поетичних текстах у функції підмета досить часто виступає субстантивний займенник, який, як відомо, дуже скупо реалізовує свої єднальні можливості:

Я *нюхаю світло і звук,*
я *чую, як грає проміння,*
я *бачу: на цвинтарі мук*
нове проростає насіння;
Ми *вже не граємось з тобою,*
і туга коло уст лягла...

*Скажи: що робиш **ти** зі мною?*
*Куди мене **ти** завела?*

3. У поезії чітко виражена тенденція до переваги односкладних іменних та інфінітивних структур, що можна безпосередньо пов'язати з особливостями віршованої мови, у якій, з одного боку, завдяки особливій експресії і вимогам ритму досить часто тільки називається предмет чи явище, що створює певну динаміку розповіді (***Лози. Піски. Левади.*** *Я загубив дорогу;* ***Південь. Сонце. Спека****;* ***Задушливе повітря, камінь, мури*** *(все це позаду, мов кошмарний сон)...*), з іншого боку, через яскраво визначену модальність, присутність почуттів, думок і переживань автора та чи інша дія уявлена в його оцінці як бажана, необхідна, неминуча (***Зоріти*** *ніч і* ***бути*** *з вами, холодно-росяні поля, і* ***слухать****, як гуде з нестями і стугонить вночі земля...; Отак би без кінця, без краю* ***іти, іти, іти*** *– без жодної мети*).

4. Закономірності розміщення слів у поетичній мові помітно відрізняються від відповідних закономірностей прозової мови перш за все більшою вільністю у словорозміщенні. Звичайний порядок слів є стилістично нейтральним. Поезія ж протиставляється прозі стилістично значущим порядком слів, який виникає в результаті інверсії. Так, для синтаксису поезії характерна інверсія підмета і присудка (у 33,1 % випадків підмет стоїть після присудка):

*В глибінь **загляне осінь**, пожуриться сама,*
*і під гудіння сосон **впаде зима**...*
*І знов **цвітуть черешні**, і **зеленіє луг**...;*
***Ожило** в душі **незабутнє**...*
***Золотіє** бань **вінок**,*
*і **співає** в далеке майбутнє*
трамвайний дзвінок.

Поширювачі конструктивних центрів у поезії прагнуть до певних (нормативних) позицій, але не так виражено, як у прозі, що також можна пов'язати з широко вживаними в поезії інвертованими структурами типу

аааА: *...в ній горить **не миру, не жрецтва, а буяння і гніву знак**;*

Аб, Абб: ***Метелик непрудкокрилий***
плутається в повітрі;
*І вмить піднявся **вихор кучерявий**,*
злетів угору сніговим стовпом,

і ***гомін, стоголосий та лунавий****,*
побіг далеко бором...;

Абббб: *Минали* ***віки****, то* ***гримучі****, як постріл,*
то ***тихі, безбарвні, повзучі****, як дим...;*

абА: *...спадає* ***водограїв срібна мла****;*

ееБ: *А* ***за гратами останню мичку***
допрядає *скалоокий день.*

Дослідження особливостей структури субстантивних словосполучень поезії дозволило виділити серед регулярних моделей (що перейшли статистичний поріг у 5 %) вісім абсолютно специфічних конструкцій: у препозитивних структурах – конструкції з дистантним розміщенням узгодженого означення, вираженого прикметником та ад'єктивним займенником – п...І, к...І:

Перший *проїхав* ***фургон****...;*
*...****нове*** *проростає* ***насіння****;*
...і раптом: огняна зіниця
новітній *озирає* ***день****;*
Жовтожарні *там горять* ***заграви****,*
голубе *кипить* ***вино****;*
Хрусткий *на серці стигне* ***лід****...;*

у постпозитивних структурах – конструкції з постпозитивним узгодженим означенням – Іп, Ік, Ір:

А к ночі ***віяло червоне***
розгорне ***сонце мідяне****...;*
О ***світе ясний, світе радісний,***
ти згас навік,
а ***біль шалений, біль ненависний,***
живе – не зник!;

серед рамочних структур – конструкції з узгодженими означеннями у пре- і постпозиціях – пІк, кІп, пІп:

В ***темнім келисі глибокім***
плеще й піниться вино...
Люблю ***твою пісню нову****...;*
Я бачу ***вічну темряву страшенну****...*

Ці конструкції є формальним показником інверсії – характернішої особливості поезії. У поезії завжди виникає взаємодія синтаксису й ритму. З цієї взаємодії випливає найбільш загальна функція інверсії – можливість оголювати й підкреслювати віршовий

ритм. Ця функція інверсії властива всієй віршовій мові, невіддільна від самої її природи – її ритмічної організації. Інверсія завжди пов'язана з виділенням. Рима завжди найбільш дзвінка частина речення, інверсія ж часто приводить до того, що під риму в самому кінці рядка, у найвагомішій частині вірша розміщується слово, яке необхідно підкреслити поетові.

У синтаксичній структурі субстантивних словосполучень поезії М. Драй-Хмари було проаналізовано такі параметри:

1. *Кількість поширювачів стрижневого компонента*. У поетичних текстах переважають структури з одним поширювачем стрижневого компонента:

А за гратами ***останню мичку***
допрядає ***скалоокий день****.*
Бачу ***усміх твій*** *крізь* ***сніжну мжичку****,*
чую голос вітряних пісень.

Двокомпонентні субстантивні конструкції складають 75,14 % дібраних прикладів, трикомпонентні – 11,07 % усіх субстантивних конструкцій у нашій вибірці:

*...****співучість польової стежки***
і ***тепле мукання телиць****;*
*...****вишневі пахощі думок****...;*
В ***темряву вічної ночі*** *–*
зір мій сліпий*;*
Був там ***гроз кривавий подих****...;*
...і в душі ростуть поволі
ритмів золоті разки*;*
...спадає ***водограїв срібна мла****...;*
Ламай ***традицій віковічну скелю****....*

2. *Лінійна організація структури словосполучення*. У поезії значно більше вживається препозитивних структур, менше – постпозитивних та рамочних структур, але й останні широко розвинені. Це зумовлено розміщенням ад'єктивного поширювача (найбільш регулярного поширювача іменника) у постпозиції для більшої виразності та експресії:

На чолі ***вінчик паперовий***
і ***хрест вощаний*** *у руках;*
Помережав ***вечір кучерявий***
льодяними ґратами вікно;

***Сон** не присниться **пророчий**...;*
*Я бачу **вічну темряву страшенну**,*
*і серед **тиші чорної небес***
***пишучу руку великоогненну**...;*
І знову віра воскресає
*у **серці стомленім моїм**.*

3. *Наявність власних конкретизаторів у поширювачів іменника*. Лінійна організація субстантивних словосполучень може ускладнюватися за рахунок власних конкретизаторів у поширювачів іменника. Ці вторинні конкретизатори виражаються, як правило, ад'єктивними поширювачами. І хоч саме поширення збільшує комунікативне навантаження, таке структурне оформлення суттєво полегшує конструкцію, оскільки сприймаючий досить легко оперує простими словосполученнями у складі складних, і лінійна частина структури зберігає свою розбірливість:

...і бачу я крізь ажурову сітку
***сузір'їв перших золотавий ряд**;*
*...обтрушуй **прах невільного життя**;*
*Хто випив **келих чарівного хмелю**....*

У поетичних творах М. Драй-Хмари складні субстантивні словосполучення складають 8,84 %.

Таким чином, речення і словосполучення у поетичній мові – це не тільки синтаксичні одиниці, а, перш за все, одиниці образно-структурні. Проведене дослідження структури простих речень і субстантивних словосполучень у поетичній мові дозволило зробити висновок, що матеріальна структура цих синтаксичних одиниць виявляється похідною від функціонального призначення мови й у низці випадків безпосередньо зумовлена жанрово-стильовими параметрами тексту.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Драй-Хмара** Михайло. Вибране / Михайло Драй-Хмара. – К.: Дніпро, 1989. – 542 с.
2. **Меншиков И. И.** Модель предложения и его парадигма / И. И. Меншиков. – Д.: ДГУ, 1979.

Надійшла до редколегії 26.02.2011

ISBN 978-966-551-348-3. Дослідження з лексикології і граматики української мови, вип. 10, 2011

УДК 81.373.612

Т. В. Бабич

ДІЯ ЗАКОНУ ВІДКРИТОСТІ СЛОВА ЯК ВИЯВ АСИМЕТРИЧНОГО ДУАЛІЗМУ МОВНОГО ЗНАКА

Підтверджено положення про асиметричну природу мовного знака, який, безкінечно змінюючись у різноманітних мовних ситуаціях, актуалізується в незвичній формі на тлі мовного корелята та поглиблює асиметрію слова.

Ключові слова: мовний знак, семантична відкритість слова, асиметричний дуалізм, семантичні перетворення, моделююча асиметрія.

Рассматривается положение об ассиметрической природе словесного знака, какой, бесконечно изменяясь в различных языковых ситуациях, реализуется в необычной форме на фоне языкового коррелята и углубляет ассиметрию слова.

Ключевые слова: языковой знак, семантическая открытость слова, ассиметрический дуализм, семантические преобразования.

Position about asymmetric nature of linguistic sign, which, infinitely changing in various linguistic situations, aktualizuet'sya in an unusual form on a background a linguistic correlate and deepens asymmetry of word, is confirmed in the article.

Key words: linguistic sign, semantic openness of word, assimetricheskiy dualism, semantic transformations.

Семантичні перетворення, що відбуваються в слові на рівні художнього мовлення, демонструють закон семантичної відкритості слова. Реалізуючи цю можливість, слова набувають здатності «вибирати» смислові нюанси. Індивідуальне пізнання, інтелектуальні та духовні можливості збільшують об’єм смислової наповненості слів.

Метою статті є підтвердження можливості еволюції лінгвістичної системи завдяки асиметричному дуалізму мовного знака та встановлення чинників семантичних перетворень у поетичних рядках Ліни Костенко та Василя Симоненка.

Відоме положення про асиметричну природу слова в контексті поетичного твору сформульовано С. Карцевським та підтверджено у працях О. Кубрякової, В. Манакіна, М. Нікітіна, Ж. Вандрієса та інших учених. Закон семантичної відкритості смислової структури слів виявляється шляхом експлікації семантико-стилістичного потенціалу лексичної одиниці без виходу за його межі. Тут змінюється лише кількість актуалізованих ознак, які найбільш повно розкривають семантичну структуру. Зазначена властивість смислової структури слова (відкритість меж) «розкриває глибинну семантику слів, що виявляє себе не лише через імпліцитні семантичні ознаки,

© Т. В. Бабич, 2011

що обов'язково супроводжують кожне лексичне значення слова та складають його смисл» [3, с. 119]. Основою для асоціативного зближення з іншими одиницями мови є відкритість семантичної структури.

Слово в мовленні має конкретну референтну спрямованість, унаслідок цього в семантиці слова в умовах художнього тексту з'являються компоненти не лише власне мовні, а й ситуативно значущі. Відкритість семантичної структури слова створює можливість нейтралізовувати одні смислові компоненти та актуалізовувати або й засвоювати інші, які не властиві слову в загальнонародному вживанні.

У художньому мовленні потенційна відкритість мовних значень розкриває нові можливості для різноманітних смислових трансформацій лексичних одиниць в естетичному функціонуванні та зумовлює динамічність мови та безкінечність людського мислення.

Розглянемо приклад:

Ще крок, Сізіфе. Не чекай на оплески.
Для глядачів тут сцена закрута,
де чорний беркут з крилами наопашки
***хребет землі** до сонця поверта* [2, с. 180].

У наведеному контексті лексема *хребет* (хребет – осьовий скелет хребетних тварин і людини, який складається з окремих хребців, сполучених між собою міжхребетними хрящами, суглобами й зв'язками [5, т. XI, с. 158]), пристосовуючись до художньої ситуації, нейтралізує цілу низку сем: '*скелет*', '*людина*', '*тварина*', '*хребці*'. На їхньому місці з'являється сема, яка позначає осьову частину землі. Можливість подібної заміни є формальним показником трансформації значення та виникнення нового смислу. Схематично процес проникнення елементів семантичної структури одного слова в семантичну структуру іншого можна представити так:

хребет	земля
осьовий скелет хребетних тварин і людини, який складається з окремих хребців, сполучених між собою міжхребетними хрящами, суглобами й зв'язками [5, т. XI, 158]	третя по порядку від Сонця велика планета, яка обертається навколо своєї осі та навколо Сонця [5, т. III, с. 557]

осьовий – прикметник до вісь
[5, т. V, с. 798]

спільна сема – 'вісь'

Саме наявність спільної семи ‘*вісь*’ стала передумовою проникнення семантичних ознак слова *хребет* у смислову структуру концепту *земля*.

Такий приклад:

***Медові зорі** в небі прокидаються,*
тополі білим листям лопотять [2, с. 308].

У переосмислення лексеми *зорі* покладено авторські асоціації. Сигналом для їх виникнення слугують семи, включені до асоціативної зони структури лексеми *зоря* (зоря – самосвітнє небесне тіло, що являє собою скупчення розжарених газів [5, т. III, с. 576]). Вони несуть додаткову імпліцитну інформацію про жовтий (переважно) колір. Комунікативна значущість, представлена семантичним перетворенням слова *зорі*, виникає завдяки нейтралізації сем ‘*самосвітнє*’, ‘*небесне*’, ‘*тіло*’ та актуалізує асоціативну сему ‘*жовтий*’, яка позначає колір випромінюваного зорями світла та підвищує співвіднесеність із лексемою *медовий* (медовий – такий, як мед, духмяний, схожий кольором на мед, золотаво-жовтий [5, т. IV, с. 665]). У результаті такого перетворення лексема *зоря* функціонує в парадигмі нових відношень.

Подібне перетворення спостерігаємо в поезії «Гранітні риби»:

*Знесилені **подачками прибою**,*
закам’яніли у страшній судомі.
Луска зробилась тьмяною, твердою [2, с. 131].

Тут варто звернути увагу на співвіднесеність лексем *подачка* (подачка – те, що дають, жертвують [5, т. VI, с. 735]) та *прибій* (прибій – удари морської хвилі об берег [5, т. VII, с. 558]). У слові *подачка* спостерігається семантичний зсув, у результаті якого виникає нове образне значення. Відбувається, як бачимо, актуалізація не властивих для цієї мовної одиниці семантичних ознак, а саме сем ‘*скупість*’, ‘*мізерність*’, які з’являються на місці нейтралізованих семантичних компонентів та дозволяють поєднувати слова. Нове образне значення (*невгамована спрага, шурхіт близької, але недосяжної води*) – це засіб матеріалізації авторського ставлення до дійсності.

Представимо цей процес схематично:

подачка	прибій
те, що дають, жертвують [5, т. VI, с. 755]	удари морської хвилі об берег [5, т. VII, с. 558]

актуалізуються приховані асоціативні семи:
‘*циклічність дії*’, ‘*скупість*’, ‘*недостатність*’

Несподівані авторські асоціації та окремі аналогії з’являються в таких поетичних рядках:

Йому приснився ***жилавий граніт****.*
Смертельна туга плакала органно.
Він богом був. І він створив свій світ.
І одвернувся: все було погано [2, с. 225].

Образний вираз *жилавий граніт* виник у результаті трансформації лексеми *жилавий* (жилавий – з випуклими жилами [5, т. II, с. 529]) та виникнення в структурі цього слова нових сем ‘*кристалічний*’, ‘*зернистий*’, які виконують функцію домінуючих у слові *граніт* (граніт – кристалічна магматична порода зернистої будови, що складається з кварцу, польових шпатів і слюди [5, т. II, с. 740]) Очевидно, свою роль тут відіграли й асоціативні семи ‘*випуклі*’, ‘*жилаві*’, ‘*частинки*’, навіяні уявленнями про граніт як про породу з тонкими, ниткоподібними вкрапленнями темних кольорів. Можливо, саме ці семантичні ознаки стали основою для подібного перетворення.

Відкритість семантичних меж створює можливість взаємопроникнення семантичних ознак слів у контексті та стає головним складником образного вираження і поетичного моделювання реального простору. Наведені приклади семантичних перетворень слів підтверджують здатність мовних одиниць виходити за межі словникових значень, розширюючи тим самим межі їхнього власне лексичного та стилістичного використання.

Звернімося до таких поетичних рядків Василя Симоненка:

Сновигають по зморшках думи,
На щоках танцює вогонь,
Сажа в’їлася чорним глумом
У ***пелюстки*** *її* ***долонь*** [4, с. 15].

Поетичне світосприйняття уможливило співвіднесення лексем *пелюстки* (пелюстка – окремий листок квітки [5, т. VI, с. 114]) та *долонь* (долоня – внутрішній бік кисті руки [5, т. II, с. 361]). Нові смислові трансформації виникли завдяки асоціативним каналам, які актуалізували семи ‘*тонкий*‘, ’*листок*’, ‘*із*’, ‘*віночка*’, ‘*квітки*’.

Отже, важливим чинником, що впливає на перетворення семантичної структури слова, є закон асиметричного дуалізму, дію якого зумовлено асоціативною природою мовного знака та наявністю в нього величезного смислового потенціалу.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Карцевский С. О.** Об ассиметричном дуализме словесного знака / С. О. Карцевский // История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях. – М.: Просвещение, 1965. – Ч. 2. – С. 85–90.
2. **Костенко Л. В.** Вибране / Л. В. Костенко. – К.: Дніпро, 1989. – 560 с.
3. **Манакин В. Н.** Основы контрастивной лексикологии: близкородственные и родственные славянские языки / В. Н. Манакин. – Кировоград: Центральноукраинское издательство, 1994. – 262 с.
4. **Симоненко В. А.** Твори: У 2 т. / В. А. Симоненко. – Черкаси: Брама – Україна, 2004.
5. Словник української мови: У 11 т. – К.: Наук. думка, 1970–1980.

Надійшла до редколегії 10.02.2011

ISBN 978-966-551-348-3. Дослідження з лексикології і граматики української мови, вип. 10, 2011

УДК 811.161.2'367.622

Н. А. Баракатова

ДИНАМІКА РОДОВОЇ НАЛЕЖНОСТІ НЕВІДМІНЮВАНИХ СУБСТАНТИВІВ

З'ясовуються проблеми морфологічного освоєння іншомовних іменників нульової словозмінної парадигми, і зокрема характеристики категоріальних значень роду невідмінюваних субстантивів, хитань у вираженні їхніх родових ознак і відхилень від загальноприйнятих правил у визначенні роду.

Ключові слова: субстантив, категорія роду, родові ознаки іменників, запозичені іменники, нульова словозмінна парадигма.

Рассматривается проблема морфологического освоения иностранных имен существительных нулевой словоизменительной парадигмы, и в частности характеристики категориальных значений рода несклоняемых субстантивов, колебаний при выражении их родовых признаков и отклонений от общепринятых правил при определении рода.

Ключевые слова: субстантив, категория рода, родовые признаки существительных, заимствованные существительные, нулевая словоизменительная парадигма.

The article deals with finding out the problem of morphological mastering of foreign nouns with a zero derivational paradigm, and in particular descriptions of category of gender of indeclinable substantives, variations in expression of their generic features and deviations from generally accepted rules in gender determination.

Key words: substantive, category of gender, generic features of nouns, borrowed nouns, zero derivational paradigm.

Морфологічна система сучасної української мови постійно збагачується новими одиницями іншомовного походження, які вступають у лексико-семантичні, словотвірні та граматичні зв'язки з питомими словами чи формами, унаслідок чого з'являються нові тенденції в їхній взаємодії та подальшому спільному функціонуванні. До таких одиниць належать, зокрема, невідмінювані іменники, склад яких в останнє десятиліття значно поповнився й розширився за рахунок нових запозичень із різних галузей знань.

Питання про невідмінювані субстантиви в українській мові до сьогодні не отримало свого логічного вирішення. Складність дослідження цієї теми полягає насамперед у тому, що в україністиці відсутній єдиний підхід до визначення, які саме іменники варто зараховувати до невідмінюваних, чи потрібно взагалі виділяти їх в окрему граматичну категорію, чи відносити до існуючих у мові чотирьох відмін за аналогією до схожих структурою власне українських змінюваних іменників. Крім того, досі не встановлено

© Н. А. Баракатова, 2011

перелік граматичних категорій субстантивів з нульовою парадигмою словозміни і специфіку вираження ними граматичних значень. Відомо, що категорії роду, числа і відмінка є визначальними для іменника, а отже, для невідмінюваних слів вони також є принциповими.

Серед іменників української мови невідмінювані субстантиви посідають значне місце. Словникова граматика, на думку А. Колеснікова, очевидно, повинна розглядати невідмінювані іменники як один зі своїх виявів, оскільки перший об'єктивний факт її – це розподіл усього лексичного складу мови за частинами мови, другий – розподіл лексики за лексико-граматичними розрядами всередині частини мови, а третій – це факти формальної недостатності та надмірності окремих слів у реалізації парадигм граматикалізованих у межах визначених лексико-граматичних розрядів значень семантико-граматичних категорій. Отже, за концепцією А. Колеснікова, невідмінювані іменники потрібно фіксувати як один із фактів третього вияву словникової граматики [3, с. 35].

Професор О. Селіванова, пропонуючи розглядати частини мови за принципом функціонального поля, у складі якого виокремлюється ядро (домінанта) і периферія маргінальних слів, до останніх зараховує всі «невідмінювані слова, які мають лише аналітичну парадигму у висловленнях» [6, с. 177].

Після тривалого невизнання невідмінюваних іменників фактом мовної системи вони описувалися в одному ряді з незмінюваними словами та формами інших частин мови, а з середини 60-х років XX ст. у русистиці переважав суперечливий погляд на ці слова як віднесені до особливої «нульової» відміни з «нульовими» та субституйованими афіксами [4, с. 149]. Таку позицію підтримує у сучасній україністиці І. Вихованець, вважаючи, що «на підставі того, що будь-яка іменникова форма виконує в реченні обов'язкову відповідну функцію, потрібно визнати, що й «невідмінювані» іменники не позбавлені визначальної для них категорійної відмінкової ознаки» [1, с. 110–111]. «Невідмінювані» іменники, із семантичного боку не становлячи відособленого граматичного явища, входять до своєрідного граматичного іменникового підкласу. Морфологічно такі іменники розподіляються на сім відмінкових омонімічних форм – форм називного, родового, давального, знахідного, орудного,

місцевого і кличного відмінків – з нульовою флексією. Через те, за версією І. Вихованця, доцільно виокремити іменникову відміну з нульовою флексією, або іменникову нульову відміну.

Граматист А. Загнітко обстоює думку про те, що в невідмінюваних іменників яскраво виражена в системі мови омонімія форм як реалізаторів відповідних грамем, яка, виступаючи в мовній організації потенційною і реально можливою, завжди послідовно розщеплюється на синтаксичному рівні, де відбувається в кожному конкретному випадку реалізація трьох граматичних значень (роду, числа, відмінка) іменника, напр.: *У жіночому дзюдо поки що існує ряд проблем, які потребують для початку досконального вивчення*. Через відсутність більш вдалого терміна для матеріальної невираженості формальної незмінюваності цих слів А. Загнітко вважає за необхідне кваліфікувати їх як невідмінювані іменники, аргументуючи це тим, що «вони: 1) не включені в жодну з наявних іменникових відмін; 2) належать до нечленованого типу морфологічних основ, тобто позбавлені способів формотворення, пор.: *неб-о//неб-ес-а*, *ім[j]-а//ім-ен-а* і *карате//карате*, *фойє//фойє*» [2, с. 177].

Проте не всі лінгвісти виділяють невідмінювані іменники як окремий підклас через їхнє переважно іншомовне походження. До сьогодні тривають дискусії про системну «законність» існування невідмінюваних іменників української мови, про їх «неукраїнський» характер. Однак тільки окремі зі слів набули повного засвоєння і формально повністю уподібнилися (й асоціювалися) іншим іменниковим лексемам: вони послідовно відмінюються, граматичне значення роду, числа і відмінка визначається за кінцевим формантом (*пальто*), окремі ж з них тільки у розмовному мовленні характеризуються відмінюваністю (*кіно, шосе*), проникаючи в художньо-поетичне.

Професор М. Плющ, описуючи невідмінювані іменники, підкреслює компенсацію синтагматичною парадигматикою морфологічної недостатності категорії відмінка: «Граматичне значення відмінка, – пише дослідниця, – виражається в цих іменниках синтаксично. Напр.: *передають по радіо* (місцевий відмінок); *підійшов до метро* (родовий відмінок); *розмовляла з нашою Коваленко* (орудний відмінок); *слухаю какаду* (знахідний відмінок); *передали всім РТС* (давальний відмінок множини)» [5, с. 222].

Учений І. Вихованець, зауважуючи, що частина іменників позбавлена найважливішої категоріальної ознаки – належності до певної відміни і наявності відмінкової форми, визнає проте, що «у синтаксичному плані «невідмінюваний» іменник, як і «відмінюваний», стоїть у певній відмінковій позиції, тобто виконує всі притаманні «справжнім» іменникам функції суб'єкта, об'єкта, адресата, знаряддя, засобу, локатива тощо. Звідси випливає логічний висновок науковця, що «невідмінювані» іменники не перебувають поза типовими іменниковими граматичними характеристиками» [1, с. 75].

Дослідник А. Загнітко визнає той факт, що недостатність морфологічного вираження значень граматичних категорій іменників нульової словозмінної парадигми компенсується іншими засобами мови. Він зазначає, що апелятивні (загальні) іменники невідмінюваного типу, які прийшли в українську мову з інших мов, розподіляються за родами на основі загальної диференціації іменників на два лексико-граматичних ряди за ознакою істота/неістота. «Диференціація невідмінюваних іменників за родами, – наголошує мовознавець, – у сучасній українській мові опосередкована їх семантикою, належністю до лексико-граматичного ряду істот або неістот і загальним принципом розмежування назв осіб та назв не-осіб серед іменників-назв істот. Родова належність іменників-назв осіб зумовлена їх позамовною співвіднесеністю, тобто семантичним змістом слова, а назви не-осіб належать за цим законом тільки до чоловічого роду» [2, с. 179].

Серед іменників-назв неістот у сучасній українській мові найпомітніше виявляються нові тенденції перерозподілу невідмінюваних іменників за родами. Зміна граматичного значення роду в більшості випадків зумовлена цілим рядом причин, серед яких варто назвати, перш за все, активне входження нового слова до лексичного фонду української мови, формування системи різноманітних зв'язків (синонімічних, лексико-семантичних), підпорядкування всім граматичним категоріям і виникнення морфологічних зв'язків із системою відмінюваних іменників. Таким чином, акцентує Н. Озерова, «рід невідмінюваних іменників узгоджується з морфологічними характеристиками відповідних українських видових назв: *вулиця – широка авеню, капуста – свіжа кольрабі»* [7, с. 404, 553].

Інтенсивний процес упливу системи лексико-семантичних зв'язків простежується також на підгрупі невідмінюваних іменників назв-неістот, у яких наявна різна узгоджуваність у роді, напр.: *популярне бієнале // популярний бієнале*, *популярний бієнале // популярна бієнале, цірліх-манірліх* – середній, жіночий, чоловічий; *віскі, динамо, ламенто* – середній, жіночий. У більшості випадків вторинне значення граматичного роду зумовлене семантико-тематичною підпорядкованістю видової назви загальнородовій і перенесення формально мотивованого роду «метаіменника» на невідмінюване слово.

Однак в українській літературній мові ще спостерігаються певні суперечності у вираженні родової належності іншомовних близькозначних слів. Це переважно стосується іменників-екзотизмів, що запозичуються з далеко споріднених мов світу. Так, наприклад, традиційно назви монет кваліфікуються як субстантиви середнього роду (*екю, сольдо, ейре, мунгу* тощо), хоча певна частина лексем такої семантики виступає з категоріальним значенням чоловічого роду (*дуро, пенні, цзяо* та ін.), що гіпотетично можна пояснити їх родовою належністю в мові-джерелі. Проте логіка речей підказує, що повна їх асиміляція за родовою ознакою мала б відбутися із семантикою жіночого роду, як-от: *більбоа*. Як відзначалося вище, відхід від назв неістот середнього роду в бік чоловічого відбувся в значній кількості іменників-назв музичних інструментів під упливом саме цього метаіменника, але певна частина субстантивних одиниць фіксується словниками з позначкою «ж. р.», напр.: *ствірі – 1. Грузинська волинка з двома мелодичними трубками. 2. Духовий пастуший музичний інструмент із соломини або гілочки шипшини з нарізним язичком. 3. Узагальнена назва грузинських народних дерев'яних духових музичних інструментів* (родове маркування всіх значень цього полісемантичного слова сформувалося, можливо, під впливом прямого номінативного значення «волинка», а не семи *'інструмент'*); *чангі – грузинська народна кутова арфа; пандурі* (тут спостерігаємо родову асиміляцію до іменника *арфа*, хоч назва *пандурі*, через яку тлумачиться саме поняття «чангі», виступає як маскулінний субстантив).

Динаміка родової належності фіксується також в інших музичних терміноодиницях. Так, зокрема як іменники жіночого, а не середнього роду виступають: *ламенто – 1. Скорботна, сумна арія,*

типова для італійської опери 17-18-го ст. 2. Назва п'єс сумного, скорботного характеру, поширених у музиці бароко (зрушення відбуваються, очевидно, під упливом *арія*, *п'єса*); *пастичо – 1. Опера, музика якої запозичена з інших, раніше написаних опер або спеціально написана різними композиторами. 2. Композиція, частини якої створюють різні автори* (ймовірно, тут діє семантичний «магнетизм» лексем *опера*, *композиція*).

Зрушення в бік того самого жіночого роду спостерігаємо в поодиноких назвах мір (*легуа – міра довжини в країнах Латинської Америки (від 4 до 6,6 км)*; *проміле – одна тисячна частка числа, десята частка процента*), швидше за все, як результат підпорядкування українським іменникам *міра*, *частина*. Однак у зміні родової належності в найменуваннях різновидів транспортних засобів пересування по воді важко виявити логічну чи лексико-граматичну мотивованість, бо, напр.: *дингі (невелика суднова або яхтова шлюпка)* кваліфікується як іменник жіночого роду, а *кавасакі (дерев'яне моторно-парусне судно з малою осадкою)* – як субстантив чоловічого роду.

Як нормативні одиниці жіночого (а не узусні чоловічого) фіксуються найменування деяких представників тваринного світу, напр.: *івасі (промислова риба родини оселедцевих; тихоокеанська сардина), маго (безхвоста мавпа родини макак), окапі (рідкісна тварина родини жирафових, що відрізняється від жираф коротшою шиєю та своєрідним каштаново-бурим забарвленням із чорно-бурим візерунком на верхніх частинах кінцівок і крижах), цеце (африканська кровососна живородна муха, що є переносником збудників сонної хвороби)*, у яких динаміка родових значень відбулася під упливом назв *риба; сардина*, *мавпа*, *жирафа*, *муха*.

Іменниками спільного (чоловічого і жіночого) роду в сучасній українській літературній мові є іншомовні субстантиви *візаві (той, хто перебуває навпроти); хіпі (молода людина, яка відзначається екстравагантною поведінкою, навмисне недбало та претензійно одягнена)* та *протеже (особа, що користується чиєю-небудь прихильністю або рекомендацією для влаштування своїх справ, для службової кар'єри; взагалі чийсь улюбленець або ставленик)*. Натомість іменники *травесті* й *профі* – однородові, що є порушенням семантико-граматичного принципу розмежування їхніх родових значень: *профі* означає «спортсмен-професіонал», тобто лиш

осіб чоловічої статі, тоді як не набагато менше жінок займаються спортом на професійному рівні, а *травесті (одне з театральних амплуа, чоловіча або хлоп'яча роль, роль підлітків, що їх виконує переодягнена жінка. // Актриса, що виконує таку роль. // Співачка, яка виконує партії юнаків та підлітків)* у всіх значеннях – і прямому, і переносних – загалом зараховується до іменників середнього роду, що є абсолютно невиправданим відхиленням від вищеозначеного підходу. Водночас уся сукупність значень лексеми *інженю (1. Амплуа акторки, що виконує ролі наївних дівчат. 2. Акторка, що грає такі ролі)* має граматичне значення жіночого роду.

Функціонально близькими до іменників спільного роду є такі назви тварин, як *гну (ссавець з роду антилоп)* та *динго (дикий собака, який водиться в Австралії)*, які, окрім узусного значення чоловічого роду, виступають також із фемінною семантикою, що, можливо, пояснюється розрізненням статевої належності цих тварин.

Мовна практика свідчить, що літературно нормативним стає те значення роду невідмінюваного іменника, яке відображає його активне підпорядкування системі лексико-семантичних зв'язків. Отже, первинне граматичне значення середнього роду невідмінюваних іменників-назв неістот іншомовного походження виступає показником формального входження слова до лексичного фонду, його включення до класифікаційної сітки категорії роду, а вторинне значення роду відображає активне освоєння нового слова, підпорядкування семантико-парадигматичним законам рідної мови, витворення опосередкованої формальної мотивованості граматичного значення роду.

Таким чином, очевидним є факт, що значення граматичних категорій у невідмінюваних іменників виявляється в синтагматиці. Але у зв'язку з тим, що морфологічні показники роду в іншомовних невідмінюваних субстантивах відсутні, а семантичні зсуви внаслідок упливу різноманітних чинників у багатьох випадках є погано прогнозованими, нині значно зростає роль узгоджуваних форм (тобто синтаксичних засобів) у родовому маркуванні іменників.

Якщо ж говорити про полісемічні іншомовні субстантиви, то переважна їх більшість як у прямому, так і в переносних значеннях мають однакову родову маркованість, а саме середнього роду, що традиційно характеризує назви неістот, напр.: *авокадо – 1. Вічнозелене дерево з сімейства лаврових з їстівними плодами.*

2. Плід цього дерева; *еспресо – 1. Спосіб швидкого приготування кави під тиском у декілька атмосфер. 2. Кава, приготована у такий спосіб*; *крокі – 1. Нашвидку зроблений малюнок, креслення, що лише загально окреслює задуману композицію або архітектурну споруду; ескіз. 2. План місцевості, накреслений на око, без попереднього вимірювання*; *лясе – 1. Закладка у книзі – тасьма, що її приклеюють у верхній частині корінця книги і вводять у середину книжкового блока. 2. Листок паперу, що його вкладає в книгу видавництво або книготорговельна організація, повідомляючи про книги, які готуються до випуску або надійшли у продаж*.

Проте трапляються випадки початкового процесу диференціації родових значень у межах багатозначних лексем, хоч явище це не відрізняється абсолютно послідовною закономірністю. Так, скажімо, в іменнику *аліготе* всі значення фіксуються як марковані середнім родом, що загалом не суперечить традиції *(1. Сорт винограду, що його використовують для виготовлення білих столових вин і коньяків. 2. Назва вина з цього сорту винограду)*, натомість в іменнику *каберне* перше значення *(сорт винограду з темно-синіми ароматними плодами)* уже чоловічого роду, що, ймовірно, мотивується підпорядкованістю метаіменнику *виноград*, а друге *(сорт червоного вина, виготовленого з цього винограду)* – середнього як результат упливу назви *вино*, незважаючи на майже повну ідентичність структури лексичного значення наведених прикладів.

Відсутність спільної семи як показник омонімічних відношень між незмінюваними іменниками жодним чином не позначається на родовому маркуванні відповідних лексем: специфіка граматичної категорії роду в них зумовлена належністю до певного лексико-граматичного розряду – істот чи неістот. Наприклад, усі назви неістот, незалежно від мови-джерела походження слова, є іменниками середнього роду:

Самбо[1] *– вид, система боротьби, що включає больові прийоми і дає змогу чинити опір сильнішому чи озброєному противнику*.

Самбо[2] *– у Латинській Америці – нащадки від шлюбів індіанців з неграми*.

Бакара[1] *– азартна гра в карти*.

Бакара[2] *– цінний сорт кришталю*.

Можна передбачити, що подальший процес зрушень у реалізації значень граматичних категорій невідмінюваних іменників лексико-

семантичної групи неістот триватиме й надалі. Ймовірно, подальший відхід від первинного граматичного значення середнього роду під упливом морфологічних характеристик відповідних українських найменувань спричинятиметься втратою етнічної ізольованості екзотизмів, особливо запозичених з маловідомих, неєвропейських мов. Окремі значення полісемантичних лексем можуть втрачати зв'язок між собою й мотивуватися різними родовими формами метаіменників. Внутрішні семи невідмінюваних субстантивів, очевидно, й надалі будуть підпорядковувати реалізацію їхніх родових значень, оскільки давно відомим є факт мови як надмірної системи, у якій неодноразово дублюються всі типи значень, і якщо немає форми для вираження якого-небудь значення, то мова знаходить засоби вираження цього значення за межами цієї форми, а значить, реалізація родової семантики невідмінюваних іменників переноситься в площину синтагматики.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Вихованець І. Р.** Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
2. **Загнітко А. П.** Граматичні категорії невідмінюваних іменників // Лінгвістичні студії: [Темат. зб. наук. праць]: Вип. 1/ А. П. Загнітко. – Донецьк, 1994. – С. 176–189.
3. **Колесніков А. О.** Незмінювані іменники в граматичній системі сучасної української мови // Перспективи. – 1999. – № 1. – С. 35–39.
4. **Мучник И. П.** Неизменяемые существительные, их место в системе склонения и тенденции развития в современном русском литературном языке // Развитие грамматики и лексики современного русского литературного языка / И. П. Мучник. – М.: Наука, 1964. – 351 с.
5. **Плющ М. Я.** Граматика української мови. Ч. 1. Морфеміка. Словотвір. Морфологія / М. Я. Плющ. – К.: Вища школа, 2005. – 286 с.
6. **Селіванова О.** Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава: Довкілля, 2006. – 716 с.
7. Українська мова: енциклопедія / Редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк [та ін.]. – К.: Укр. енцикл., 2000. – 752 с.

Надійшла до редколегії 10.02.2011

ISBN 978-966-551-348-3. Дослідження з лексикології і граматики української мови, вип. 10, 2011

УДК 811.161.2'367

О. Ю. Баранник

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ В ПРОЕКЦІЇ НА ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ (в аспекті вишівського викладання курсу сучасної української мови)

Розглянуто проблему аналізу граматичної структури речення, у складі якого є фразеологічна одиниця; запропоновано один із можливих варіантів висвітлення цієї проблеми у процесі викладання вишівського курсу сучасної української мови; докладно описано один із способів синтаксичної номінації.

Ключові слова: граматична структура речення, фразеологізм, члени речення, синтаксична номінація, контекст висловлення, будівельна одиниця, синтаксичний статус фразеологізмів.

Рассматрена проблема анализа грамматической структуры предложения, в составе которого есть фразеологическая единица; предложен один из возможных вариантов освещения этой проблемы в процессе преподавания вузовского курса современного украинского языка; подробно описан один из способов синтаксической номинации.

Ключевые слова: грамматическая структура предложения, фразеологизм, члены предложения, синтаксическая номинация, контекст выражения, строительная единица, синтаксический статус фразеологизмов.

The problem analysis of the grammatical structure of sentences in which structure is phraseological unit; offered one of the options for coverage of this issue in teaching undergraduate course of modern Ukrainian language; detailed one way syntactic category.

Key words: the grammatical structure of sentence, idiom, part of the sentence, the syntactic nomination, context expressions, the construction unit, the syntactic status of idioms.

Одним із складних питань вишівського (а тим більше – середньошкільного) викладання мови є аналіз граматичної структури речення, у складі якого виділяється фразеологічна одиниця. Фразеологізм має свою структурну, функціональну і семантичну специфіку, що спричиняє певні особливості входження його в граматичний і змістовий контекст висловлення. У цій статті спробуємо окреслити проблему в загальному плані, пропонуючи один із можливих варіантів висвітлення її у процесі викладання вишівського курсу сучасної української мови.

У плані загальноприйнятої класифікації мовних одиниць за функціональними ознаками (будівельні, номінативні і комунікативні) фразеологізми можуть бути визначені як одиниці будівельні, хоч і досить специфічні.

© О. Ю. Баранник, 2011

Особливості фразеологізмів як будівельних одиниць мови можна визначити у такий спосіб: структурно це комплексні одиниці, що мають ознаки більш або менш прозорої синтаксичної організації; становлять конструкції в діапазоні від найпростішого синтаксичного фрагмента (прийменникової конструкції) до граматично оформленого, але функціонально автономного речення (крилатого вислову, афоризму, прислів'я); є відтворюваними словесними блоками з узагальненим значенням: *аби день до вечора; душа ятриться; через хату перехилиться і моркву вирве; аж зі шкури пнутися; переставитися на той світ; убратися по самісінькі халяви; не братися ні за холодну воду; і в скрині пусто, і в кишені не густо; накручувати хвоста.*

Перше, що постає перед дослідником синтаксичної структури речення, у складі якого є фразеологічна одиниця, зводиться до потреби у відповіді на таке запитання: фразеологізм цілісно, усім вербальним комплексом експлікує певний член речення чи своїми складовими може входити до різних функціонально-синтаксичних компонентів висловлення?

Уже з самої природи фразеологізму як цілісної, відтворюваної словосполуки з узагальнено-образною семантикою та визнання того факту, що фразеологізми становлять будівельні одиниці мови, природно випливає висновок про цілісність синтаксичної функції фразеологізму, незалежно від його зовнішньої компонентної розчленованості. Фразеологічна одиниця є одним, комплексним членом речення (хоч такий член речення, звичайно, характеризується і певними особливостями порівняно з формами в пересічних текстових ситуаціях). Утворення фразеологізму можна вважати фактом вторинної номінації. Як правило, кожному фразеологізму в царині лексики відповідає емоційно нейтральний, вихідний номен – лексема.

Оскільки фразеологізм – аналітичний номен, у реченні він може виступати практично в усіх тих синтаксичних позиціях, що й іменник або дієслово. Фразеологізм є неморфологізованою формою члена речення. Окреслимо основні з цих позицій.

У функції підметів найпослідовніше виступають словосполучні крилаті вислови (номінативні блоки) та фразеологізовані атрибутивні словосполуки народно-розмовного характеру (*слава Герострата, ахіллесова п'ята́, фата-морґана, го́рдіїв вузол, гомоніла Україна,*

голодна воля, біла ворона, альма-матер, альфа і омега, Хома невірний і под.): ***Слава Герострата*** *не давала йому спокою;* ***«Сонячні кларнети»*** *опубліковані в 1918 році;* ***Альма-матер*** *тепло привітала своїх вихованців; У їхньому колективі був свій* ***Шерлок Холмс****; І де його* ***лиха година*** *носить*?

Іменні та дієслівні відтворювані блоки можуть бути:

– простими аналітичними присудками: *Він покірно* ***ніс свій хрест****; Батько* ***випив гірку чашу*** *до дна; Вона в цьому ділі* ***пуд солі з'їла****; Після цього випадку він одразу* ***піднісся духом***;

– базовими компонентами іменного складеного присудка: *Він* ***був білою вороною*** *серед однолітків; Невміння переконувати опонента* ***було*** *його* ***ахіллесовою п'ятою****; Для них це* ***була річ у собі***;

– додатками: *Ніхто не збирався розплутувати той* ***гордіїв вузол****; Їх можна назвати* ***аристократами духу*** *свого часу; З того часу ніхто більше про цю* ***велику цяцю*** *й не згадував*.

Іменні порівняльні звороти звичайно входять до складу комплексного означення: *До кімнати зайшов* ***мокрий як хлющ*** *підліток;* ***Голодний як вовк*** *Микола присів до столу; Він мав* ***гострий як бритва язик***. Фразеологізми-порівняння можуть розгортати основну частину складеного присудка: *Брат був* ***радий як дитина****; Було все* ***ясно як двічі два – чотири****; І почувався він тут* ***як у власній кишені***.

Придієслівні звороти з порівняльним значенням виступають головним чином у синтаксичній ролі обставин способу дії та міри або ступеня: *Сусід ходив,* ***як неприкаяний****; Дощ лив,* ***як із відра****; Погорів,* ***як швед під Полтавою****; Робота йшла легко,* ***як по маслу***.

Придієслівні некомпаративні фразеологізми звичайно заміщують позиції обставин різних типів: *Дров накололи* ***до бісової матері****; Прокинувся* ***ні світ ні зоря****; Мабуть, встав сьогодні* ***не з тієї ноги****; Він не збирався відступати* ***ні на йоту***.

В односкладних реченнях (передусім безособових) стійкі придієслівні звороти можуть виступати в ролі головного члена: *Хлопцям* ***було не до сміху****; Йому від цього [****було****]* ***ні холодно, ні жарко****; Бешкетника одразу ж* ***як вітром здуло***.

Фразеологізовані номінативні блоки на зразок *скупий рицар, герой нашого часу, мертві душі, батьки і діти, нові люди, олімпійський спокій, обітована земля, останній з могікан, Філемон і Бавкіда, бочка Діогена, злий геній* і под. можуть заміщувати позиції

підмета, іменної частини складеного присудка, додатка: *Здавалося б, ось вона − **земля обітована** поблизу річки Стугни з її прекрасними пляжами, озерами і лісами; Українські **Філемон і Бавкіда** безслідно сходять зі сцени, а їхні користолюбні співвітчизники живуть і процвітають; Вона може собі дозволити такий **олімпійський спокій**, адже її Національний фронт здійснює нині головну роботу в двох тисячах кантонів; Кожному нетерпеливилося, коли ж нарешті завітає **«останній з могікан»**, як образно називали Остапа Вересая* (з газет).

Кілька слів про синтаксичний статус фразеологізмів, що є граматично оформленими комунікативними одиницями, зокрема односкладними (крилаті вислови, афоризми, прислів'я): *Коні не винні; Від великого до смішного один крок; Важко в навчанні, легко в бою; Всякому городу нрав і права; Все ж вона крутиться!; Книги мають свою долю; Коли гримить зброя, музи мовчать; Прийшов, побачив, переміг; Через терни до зірок; Хіба ревуть воли, як ясла повні?; Чим ніч темніша, тим яскравіші зорі; Бути чи не бути?; О часи, о звичаї!; Що посієш, те й пожнеш.* Хоч такі фразеологічні одиниці і компонуються відповідно до структурної схеми речення, але функціонально вони суттєво відрізняються від звичайних, текстових речень. Фразеологічні одиниці цього типу не формують тексту в лінійному його вимірі, граматично з суміжними реченнями не зв'язані. Перехід комунікативних речень до категорії фразеологізованих структурних одиниць мови супроводжується актуалізацією номінаційної складової речення, а згодом і повним завершенням оформлення функціонально-текстової автономності його. Такий фразеологізм становить самодостатню комунікативну одиницю з узагальнено-образним підтекстом, пов'язану з лінійним словесним масивом за змістом, але ізольовану від нього граматично, напр.: *Тільки ж де було взятися національній еліті, якщо протягом більш ніж двох століть російське самодержавство планомірно винищувало цвіт української нації, прагнучи її стерти з лиця землі? Але ж **чим темніша ніч, тим яскравіші бувають зорі**. У тому, як багато важать в нашій історії видатні людські особистості, переконуєшся, знайомлячись з подіями столітньої давності…* (З газети). Якщо пролонгувати цю ситуацію на сферу членів речення, то дофразеологічний варіант їхньої структури тільки внутрішньою організацією співвідноситься з членами речення, які у фразеологізмі є

вже одиницями другого, фонового плану, мають дещо стерту функціонально-граматичну семантику власне членів речення. Вони лише окреслюють той структурний і семантичний контур, у межах якого виформовується узагальнена функціональна семантика фразеологічної одиниці.

Члени речення всіх функціональних класів можуть мати (у повному своєму складі або фрагментарно) фразеологічну репрезентацію:

– фразеологічні підмети: *Край міста зупинився чоловік, затуманеним, скошеним поглядом зміряв далину і за звичкою поліз до кишені за люлькою.* ***Чортове зілля*** *і чортів дим трохи втихомирили старого* (М. Стельмах);

– фразеологічні присудки (прості і складені): *Стосенко вдачі був доброї, товариської: коли ти з ним ладком, то й він на тебе не* ***покотить бочку*** (Є. Гуцало);

– фразеологічні означення: *Знову якась* ***горем прибита*** *людина принесла божому сину свій немудрий дар, сподіваючись полегшення чи собі, чи комусь із рідних* (М. Стельмах);

– фразеологічні додатки: *Полюбуйся на цього майбутнього доктора наук, котрому забракло сил впоратися з* ***жовторотим пташеням*** (Ю. Бедзик);

– фразеологічні обставини: ***Від краю й до краю*** *по Башкиревих маєтках ходило й голосило важке людське зітхання* (Панас Мирний).

Цей ряд завершується фразеологізованим реченням як граматично оформленою відтворюваною комунікативною одиницею з акцентованим номінативним планом (прислів'я, крилаті вислови, афоризми).

Таким чином, маємо один із способів синтаксичної номінації, дуже продуктивний на сучасному етапі мовного розвитку. Саме цей факт, як і інші, про які йшлося вище, необхідно враховувати при викладанні відповідних тем вишівського курсу української мови.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Бедзик Ю. Д.** Чорний лабіринт, або Довгий шлях в Альпи / Ю. Д. Бедзик. – К.: Воєнвидав, 1991.
2. Голос України. Газета Верховної Ради України. – 2002–2004.
3. **Гуцало Є. П.** Твори: У 5 т. / Є. П. Гуцало. – К.: Дніпро, 1997. – Т. 1.

4. **Мирний** Панас. Хіба ревуть воли, як ясла повні? Роман з народного життя / Панас Мирний, Іван Білик. – К.: Дніпро, 1977. – 336 с.
5. **Стельмах М.** Твори: У 7 т. / М. Стельмах.− К.: Дніпро, 1983.
6. Українська мова: енциклопедія / Редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк [та ін.]. – К.: Укр. енцикл., 2000. – 752 с.
7. Урядовий кур'єр. Газета центральних органів виконавчої влади України. – 2010–2011.
8. Фразеологічний словник української мови: У 2 кн. / Уклад.: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк [та ін.]. – К.: Наук. Думка, 1999.

Надійшла до редколегії 23.02.2011

ISBN 978-966-551-348-3. Дослідження з лексикології і граматики української мови, вип. 10, 2011

УДК 811.161.2'36

О. І. Білоусова

ГРАМЕМА ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ ДІЄСЛОВА, ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЯ В МОВІ ЗАКОНОДАВСТВА

Здійснено загальний огляд проблеми категорії часу у мовознавчій науці. Встановлено, що однією з граматичних домінант мови сучасного українського законодавства є форма теперішнього часу, яка функціонує в аналізованих текстах значно активніше порівняно з іншими часовими формами дієслів.

Ключові слова: граматична категорія часу дієслова, грамема минулого, теперішнього та майбутнього часу, мова законодавства.

Подается общий обзор проблем категории времени в языковедении. Установлено, что одной из грамматических доминант современного украинского законодательства является форма настоящего времени, функционирующая в анализированных текстах значительно активнее в сравнении с другими временными формами глаголов.

Ключевые слова: грамматическая категория времени, граммема прошедшего, настоящего и будущего времени, язык законодательства.

The general revision of the problem devoted to the category of time in linguistics was given in this article. It was determined that one of the grammatical dominants of the modern Ukrainian legislative language is the present time form, which functioning in analyzed texts more active than other time forms of verbs.

Key words: grammatical category of time, the present, the past and the future time forms, legislative language.

Як відомо, законодавство України як система нормативних актів, якими регулюються суспільні відносини в державі, є головним засобом реалізації функцій законодавчої влади. Ефективність законодавства загалом та його галузей зокрема зумовлено вимогами, виробленими теорією та практикою. Безперечно, мова законодавства України має властиві лише їй особливості, що реалізовуються на граматичному рівні.

Метою дослідження є опис граматичних категорій дієслова, зокрема особливостей реалізації граматичної категорії часу сучасних законодавчих текстів.

Вивченню проблеми категорії часу дієслова присвячено чимало праць, зокрема І. Р. Вихованця [2], А. П. Загнітка [6], В. М. Русанівського [9], М. Я. Плющ [10], а також низка статей [4], [8], [7] та ін.

Як відомо, граматична категорія часу виражає часову послідовність подій, які відбуваються в об’єктивній дійсності або

© О. І. Білоусова, 2011

мисляться такими, що можуть відбутися. Дієслівний час посідає центральне місце в системі категорій дієслова й тісно пов'язаний з іншими дієслівними категоріями. Разом з категорією способу він формує основну синтаксичну категорію речення – предикативність, якою виражається відношення мовленого до дійсності.

Дієслівні форми на позначення часової орієнтації характеризуються відношенням до моменту мовлення. Ця характеристика може набувати трьох взаємопов'язаних значень: передування моменту мовлення, слідування за ним, одночасності з моментом мовлення. Отже, в основу дієслівної граматичної категорії часу покладено співвіднесеність дії або стану з моментом мовлення. Дія або стан поділяються на такі, що відбуваються або одночасно з моментом мовлення, або неодночасно. Неодночасні з моментом мовлення дії або стани у свою чергу поділяються на такі, що відбувалися до моменту мовлення, і такі, що відбуваються (відбуватимуться) після моменту мовлення. На думку І. Р. Вихованця, три різновиди значення ознаки «співвіднесеність з моментом мовлення» [3, с. 250] як обов'язкові й регулярні для дієслівних особових форм з об'єктивною модальністю формують досліджувану дієслівну граматичну категорію часу. Вона реалізовується взаємно протиставлюваними грамемами *теперішнього, минулого* й *майбутнього* часу. Граматична категорія часу належить до словозмінних, оскільки охоплює форми слів, що мають тотожне лексичне значення й розрізняються тільки семантикою цієї категорії. Кожне із трьох часових значень, крім значення теперішнього часу, виражається у двох видових формах: недоконаного й доконаного виду.

Категорія часу та специфіка її реалізації на конкретному мовному матеріалі, зокрема в науковому тексті [8], а також у текстах офіційно-ділового стилю [7], уже ставала предметом дослідження. Функціонування часових форм у мові законодавства, зокрема в Конституції України та кодексах нашої держави, потребує детального вивчення, проте цей аспект не знайшов належного висвітлення в сучасній мовознавчій науці, незважаючи на те, що навіть поверховий аналіз дозволяє відзначити специфіку реалізації категорії часу в досліджуваних текстах.

Про частоту вживання тих чи тих часових форм у мові сучасного українського законодавства можуть свідчити кількісні підрахунки, наведені в таблиці:

	Джерело	Кількість *			
		дієслів	часових форм дієслова	форм теперіш-нього часу	інших часових форм
1.	Конституція	112	102	102	□
2.	КК України	106	98	68	30
3.	СК України	90	62	54	8
4.	ГПК України	100	92	86	6
5.	БК України	76	64	64	□
6.	ЦивК України	92	66	56	10
7.	КАС України	72	64	62	2

* Частота вживання розрахована на 1000 повнозначних слів, виділених методом суцільної вибірки у відповідних текстах законодавчих актів України (обрано 7 будь-яких законодавчих актів).

Аналіз, здійснений методом суцільної вибірки, показав, що в мові законодавства переважаючими є форми теперішнього часу, саме тому вони й протиставляються всім іншим часовим формам, причому частка останніх у досліджуваних текстах є незначною.

Аналіз дієслівних часових форм показав, що однією з граматичних домінант мови законодавства є форма теперішнього часу, що функціонує в аналізованих текстах значно активніше порівняно з іншими часовими формами дієслів, тому вважаємо за доцільне зосередити увагу саме на описі форм теперішнього часу та особливостей його реалізації в аналізованих текстових масивах. Це природно, адже грамема теперішнього часу становить ядро граматичної категорії часу. Його значення спрямоване на вираження часової ознаки дій і станів, співвідносних з моментом мовлення. Проте це не єдине значення грамеми теперішнього часу українського дієслова. Ця грамема утворюється тільки від дієслів недоконаного виду й передається флексіями особової парадигми.

Оскільки момент мовлення може збігатися або не повністю збігатися з актами дій і станів, розрізняють *власне-теперішній час,* або *теперішній актуальний* і *невласне-теперішній,* або *теперішній неактуальний час*. Як зазначає І. Р. Вихованець, «власне-теперішній час вказує на дію або стан, які, збігаючись з моментом мовлення, майже не виходять поза межі цього моменту. Невласне-теперішній час позначає дії або стани, які, певною частиною збігаючись з моментом мовлення, одночасно стосуються і моментів, що передують мовленню, і моментів, що слідують після мовлення» [3, с. 93].

Іншими словами, власне-теперішній час як серцевина грамеми теперішнього часу становить відповідну частину й невласне-теперішнього часу. Власне-теперішній і невласне-теперішній час – це два типи прямого, абсолютного використання форм теперішнього часу.

Проте спостереження за вживанням часових форм у структурі досліджуваних текстових масивів дають підстави стверджувати, що в мові законодавства частіше вживаються форми *теперішнього неактуального*, що характеризується нелокалізованістю в часі та відсутністю вказівки на віднесеність дії до моменту мовлення. *Теперішній актуальний* не є характерним для мови законодавчих текстів.

Теперішній неактуальний час залежно від меж виходу за момент мовлення І. Р. Вихованець пропонує поділяти на *розширений теперішній* та *постійний теперішній* [2, с. 252]. Розширений теперішній час поширюється на дії та стани, які збігаються з моментом мовлення, а також входять в обмежені відрізки часу до й після цього моменту. Постійний теперішній час означає дії, процеси й стани, що відбуваються в момент мовлення, а також у всі періоди часу й після моменту мовлення. Він охоплює ті дії, процеси та стани, які визначають постійні закономірності або особливості чого-небудь. Дослідник С. І. Дорошенко це значення називає позачасовим. На його думку, «з ним дієслова вживаються переважно в науковому та офіційно-діловому стилях» [5, с. 143].

Значення розширеного та постійного теперішнього часу, на думку І. Р. Вихованця, «допомагає встановити контекст, передусім часові актуалізатори та різні семантичні конкретизатори» [2, с. 252]. Високою частотністю вживання відзначаються в аналізованому матеріалі речення, у яких вказівка на певні часові межі міститься в словосполученні типу *протягом семи днів*, *не пізніше ніж через сім днів, понад п'ять днів*, тобто подається чітко окреслений досить короткий часовий проміжок (певна кількість днів), напр.: *Кожен законопроект, внесений до Верховної Ради України,* ***протягом семи днів подається*** *до Комітету Верховної Ради України з питань бюджету для проведення експертизи щодо…* (БК України, ст. 27); *Проект закону про державний бюджет* ***підлягає*** *обов'язковій публікації в газеті «Урядовий кур'єр»* ***не пізніше ніж через сім днів*** *після його подання Верховній Раді України* (БК України, ст. 28);

Трудові книжки ***ведуться*** *на всіх працівників, які* ***працюють*** *на підприємстві, в установі, організації або у фізичної особи* ***понад п'ять днів*** (КЗпП України, ст. 48).

Часові актуалізатори, що є показниками теперішнього часу, можуть охоплювати також і більші часові проміжки: тижні, місяці, роки, напр.: *При переведенні працівника на іншу постійну нижче оплачувану роботу за працівником* ***зберігається*** *його попередній середній заробіток* ***протягом двох тижнів*** *з дня переведення* (КЗпП України, ст. 114); ***Не пізніше двох місяців*** *з дня набрання чинності законом про Державний бюджет України Міністр фінансів України* ***інформує*** *Верховну Раду України про взяті бюджетні зобов'язання…* (БК України, ст. 46); *За працівником, який створив винахід, корисну модель…, що зумовили зміну технічних норм і розцінок,* ***зберігаються*** *попередні розцінки* ***протягом шести місяців*** *від дати початку їх впровадження* (КЗпП України, ст. 91); *Частина статутного капіталу, що залишилася несплаченою,* ***підлягає*** *сплаті* ***протягом першого року*** *діяльності товариства* (ЦивК України, ст. 144).

Вказівка на часові межі може бути й менш чітко окресленою, як, наприклад, у реченнях: *Товари, зазначені у пункті 4 частини першої статті 168, можуть* ***зберігатися*** *на складах митних органів* ***протягом строків, установлених статтею 214 цього Кодексу*** (МК України, ст. 169); *Якщо один із подружжя одержує аліменти у зв'язку з інвалідністю, сплата аліментів* ***триває протягом строку інвалідності*** (СК України, ст. 79). У другому прикладі часові межі є абсолютно нечіткими (*протягом строку інвалідності*), а цей термін, як відомо, встановлюється індивідуально, оскільки період інвалідності може бути різним, залежно від ступеня та характеру захворювання людини.

Потрібно звернути увагу на те, що в структурі сучасної української літературної мови межі між значеннями форм розширеного та постійного теперішнього часу рухливі. Подібні переходи можна простежити й між власне-теперішнім та невласне-теперішнім. Наприклад, форми власне-теперішнього виявляють тенденцію до розвитку значень часової постійності, коли вони виражають дії та стани, що повторюються в певний період, або навіть без обмеження в часі чи набувають постійного типового характеру, на що вказують слова часової постійності, як *завжди, звичайно, постійно* й под. Те саме й у текстах законів, напр.: *Право останньої*

репліки ***завжди належить*** *відповідачеві та його представникові* (ЦПК України, ст. 193); *До заяви про усиновлення дитини особами без громадянства, що* ***постійно проживають*** *за межами України, ...* (ЦПК України, ст. 252); *За погодженням сторін можуть застосовуватися передбачені законом або такі, що йому не суперечать, види забезпечення виконання зобов'язань, які* ***звичайно застосовуються*** *у господарському (діловому) обігу* (ГК України, ст. 199).

У проаналізованих текстах мови законодавства функціонують форми теперішнього часу дієслів зі значенням *позачасовості*, коли підкреслюється перебіг дії взагалі. Такі форми відзначаються високою частістю вживання в законодавчих текстах, напр.: *Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека* ***визнаються*** *в Україні найвищою соціальною цінністю* (Конст. України, ст. 3); *Сім'я* ***є*** *первинним та основним осередком суспільства»* (СК України, ст. 3); *Держава* ***забезпечує*** *пріоритет сімейного виховання дитини* (СК України, ст. 5). Форми теперішнього часу передають невизначеність часових меж, указують на істинність, беззаперечність тверджень за будь-яких умов.

Проте навіть за відсутності показників, що вказують на позачасовість дії, у тексті мови законодавства професор Д. Х. Баранник, наприклад, пропонує виділити кілька основних функціональних значень «транспонованого теперішнього часу, що реалізовується у специфічних умовах нормативно-правового дискурсу» [1, с. 11].

Спостереження над часовими формами, що функціонують у законодавчих текстах, дозволяє виділити *теперішній дефініцій* [1, с. 12], що вживається, як правило, у тій частині законодавчого нормативного документа, у якій подається визначення поняття чи понять, пов'язаних із нормою, що далі викладається. У деяких кодексах, зокрема в БК України, КАС України, ВК України, МК України, визначення основних термінів подається окремою статтею, розміщеною на початку відповідного кодексу, наприклад, у БК України подається тлумачення 38 ключових понять. Розглянемо кілька з них: *...17) дефіцит бюджету – перевищення видатків бюджету над його доходами; 18) дотація вирівнювання – міжбюджетний трансферт на вирівнювання доходної спроможності бюджету, який його отримує; 19) доходи бюджету –*

усі податкові, неподаткові та інші надходження на безповоротній основі… (БК України, ст. 2). Отже, у відповідному Кодексі зазначені терміни й поняття вживаються саме в такому значенні. Речення має чітку двокомпонентну будову: перший компонент – назва визначуваного поняття (у певному розумінні тема), другий – тлумачення найістотніших рис цього поняття (рема). Теперішній дефініцій граматично експлікується, як правило, формою іменного складеного присудка зі зв'язкою *є* або без неї, напр.: *Ліс – тип природних комплексів, у якому поєднуються переважно деревна та чагарникова рослинність з відповідними ґрунтами, трав'яною рослинністю, тваринним світом, мікроорганізмами… Ліси України* ***є*** *її національним багатством і за своїм призначенням та місцерозташуванням виконують переважно водоохоронні, захисні, санітарно-гігієнічні, оздоровчі, рекреаційні, естетичні, виховні, інші функції та є джерелом для задоволення потреб суспільства в лісових ресурсах* (ЛК України, ст. 1).

Варто також звернути увагу на те, що в законодавчому тексті вживаються структури, що містять дефініцію у формі теперішнього часу, виражену пасивно-зворотною формою дієслова у функції граматичного предиката: *Під господарською діяльністю у цьому Кодексі* ***розуміється*** *діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність* (ГК України, ст. 3).

Для мови законодавства, зокрема для кодексів України та Конституції України, характерним є вживання форм теперішнього часу, коли йдеться про певні права, повноваження та обов'язки. Зобов'язальне значення також виражається формами теперішнього часу, при цьому воно формується модальністю та синтаксичною семантикою, напр.: *Кабінет Міністрів України: 1)* ***забезпечує*** *державний суверенітет і економічну самостійність України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України; 2)* ***вживає*** *заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина; 3)* ***забезпечує*** *проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики…* (Конят. України, ст. 116). Академік Д. Х. Баранник уважає, що це значення може передаватися не лише формою теперішнього з нейтралізованою часовою

семантикою, а й лексичними засобами – за допомогою предикативів *повинен, зобов'язаний* і под. з наявним або відсутнім постпозитивним інфінітивом, напр.: *У разі, якщо повідомити батьків, опікуна,… неможливо, державний орган реєстрації актів цивільного стану* ***повинен повідомити*** *орган опіки та піклування…* (СК України, ст. 126); *На вчинення одним із батьків правочинів щодо транспортних засобів та нерухомого майна малолітньої дитини* ***повинна бути*** *письмова нотаріально засвідчена згода другого з батьків* (СК України, ст. 177); *При укладенні трудового договору громадянин* ***зобов'язаний подати*** *паспорт або інший документ, що посвідчує особу…* (КЗпП України, ст. 24).

Окрім форм теперішнього часу, що є домінуючими в текстах сучасного українського законодавства, подекуди вживаються інші часові форми, проте через незначну кількість вони не становлять специфіку аналізованого текстового масиву, тому не є предметом окремого опису.

Отже, категорія часу в структурі мови законодавства найбільш активно реалізовується грамемою теперішнього часу. Досліджений мовний матеріал дозволяє стверджувати, що значення форм теперішнього часу є переважно позачасовим. Найпродуктивніше вживаються форми теперішнього неактуального часу та його різновиду – постійного теперішнього часу.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Баранник Д. Х.** Мова права як окремий функціональний стиль / Д. Х. Баранник // Мовознавство. – 2003. – № 6. – С. 8–17.
2. **Вихованець І. Р.** Теоретична морфологія української мови: Академічна граматика української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська [за ред. І. Р. Вихованця]. – К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
3. **Вихованець І. Р.** Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 79–82, 23–30.
4. **Городенська К. Г.** Онтологічні параметри граматичних категорій способу та часу / К. Г. Городенська // Мовознавство.– 1997. – № 1. – С. 39–42.
5. **Дорошенко С. І.** Граматична стилістика української мови / С. І. Дорошенко. – К.: Рад. шк., 1985. – 200 с.
6. **Загнітко А. П.** Дієслівні категорії в синтагматиці та парадигматиці / А. П. Загнітко. – К.: НВК ВО, 1990. – 132 с.

7. **Михальчук И. П.** К вопросу о функционировании категории времени в официально-деловом стиле / И. П. Михальчук // Вісник Харківського університету. – № 327. – Х.: Вища шк., 1988. – С. 26–31.
8. **Попович Н. Г.** Реалізація категорії часу та виду нетермінологічних одиниць у науковому тексті / Н. Г. Попович // Система і структура східнослов'янських мов: [Міжкаф. зб. наук. праць Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова; редкол.: Н. В. Артикуца та ін.] – К.: Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 1999. – С. 54–61.
9. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К.: Наук. думка, 1969. – 582 с.
10. Сучасна українська літературна мова: [Підруч.] / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас [та ін.]; за ред. М. Я. Плющ. – К.: Вища шк., 2000. – 365 с.

ДЖЕРЕЛА ТА ЇХ СКОРОЧЕННЯ

БК України	Бюджетний кодекс України
ВК України	Водний кодекс України
ГК України	Господарський кодекс України
КАС України	Кодекс адміністративного судочинства України
КЗпП України	Кодекс законів про працю України
КК України	Кримінальний кодекс України
Конст. України	Конституція України
ЛК України	Лісовий кодекс України
МК України	Митний кодекс України
СК України	Сімейний кодекс України
ст.	стаття кодексу чи Конституції України
ЦивК України	Цивільний кодекс України
ЦПК України	Цивільно-процесуальний кодекс України

Надійшла до редколегії 30.01.2011

ISBN 978-966-551-348-3. Дослідження з лексикології і граматики української мови, вип. 10, 2011

УДК 811.161.2'276.6(091)

О. С. Боярчук

З ІСТОРІЇ ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДІЛОВОЇ МОВИ *(ВІДОМІСТЬ, ВІДОМСТВО)*

Викладено результати порівняльного аналізу перекладів лексем російської мови *ведомость, ведомство*, їхніх похідних і канцеляризмів, до складу яких входять ці лексеми, проведеного на матеріалі 23 російсько-українських діловодних та 5 російсько-українських загальномовних словників XX ст.

Ключові слова: офіційно-діловий стиль, словники ділової мови, лексика ділової мови, канцеляризми.

Представлены результаты сравнительного анализа переводов лексем русского языка *ведомость, ведомство*, их производных и канцеляризмов, в состав которых входят эти лексемы, проведённого на материале 23 русско-украинских словарей делового языка и 5 русско-украинских общеязыковых словарей XX ст.

Ключевые слова: официально-деловой стиль, словари делового языка, лексика делового языка, канцеляризмы.

In the article the results of comparative analysis of translation of Russian words *ведомость, ведомство*, their derivatives, and the bureaucratese these words are the part of are presented. 23 Russian-Ukrainian official-business language dictionaries and 5 Russian-Ukrainian dictionaries of 20th century were used for the analysis.

Key words: official-business style, official-business language dictionaries, official-business vocabulary, bureaucratese.

Коли в 1989 році за українською мовою було закріплено статус державної мови, створилися сприятливі умови для розширення сфер вживання офіційно-ділового стилю сучасної української мови, бо відтоді діловодство на всій території колишньої УРСР мало провадитися саме українською мовою. Було запроваджено дисципліну «Ділова українська мова», пропонувану до вивчення як державним службовцям, так і студентам вишів усіх спеціальностей. Почали з'являтися підручники з ділового мовлення та термінологічні російсько-українські словники ділової мови, правничої та банківської термінології. Одночасно посилився інтерес науковців до вивчення історії офіційно-ділового стилю української мови[a], що було перш за все спричинено практичною потребою у виробленні власної ділової термінології та фразеології на противагу російському канцеляриту, який близько 300 років побутував у сфері ділового спілкування на

© О. С. Боярчук, 2011

[a] Із найостанніших досліджень у цій галузі варто відзначити дисертаційну роботу Ірини Марко «Становлення офіційно-ділового стилю західноукраїнського варіанта літературної мови кінця XIX – початку XX ст.» [Див. 3].

українських територіях, що входили спочатку до складу Російської імперії, а потім – Радянського Союзу. Єдиним періодом, коли українській мові дали можливість вільно розвиватися, були 20-ті роки минулого століття. Саме тоді й було закладено початки формування офіційно-ділового стилю української мови на підросійській частині українських земель. Проте зі згортанням політики українізації цей процес припинився і отримав зворотний хід. А отже, на початок 90-х років XX ст. стан розвитку офіційно-ділового стилю української мови був дуже подібним до ситуації 20-х років.

На нашу думку, адекватною відповіддю калькам із російської мови, якими переповнені перекладні словники як русифікаційної доби, так і сучасні лексикографічні праці, можуть стати питомо українські відповідники, подані в російсько-українських словниках 1917–1933 років видання. Таким чином, метою нашого дослідження є виявити шар питомо української офіційно-ділової лексики та фразеології на противагу російськомовним калькам, аби рекомендувати перші укладачам сучасних словників як гідний уваги лексикографічний матеріал.

Дослідження проведено на матеріалі 23 російсько-українських діловодних і правничих та 5 російсько-українських загальномовних словників, виданих у період із 1917 року до сьогодні. Лексикографічні праці означеного періоду було поділено на 4 групи. Критеріями для такого розподілу були, насамперед, історична періодизація та лексикографічні характеристики словників. Таким чином було виокремлено:

1) словники, видані протягом 1917–1919 років: 1. Ванько Е. Кишеньковий російсько-український правничий словник: для адвокатів, суддів, нотарів та урядовців / Е. Ванько. – К., 1918. – 32 с. 2. В. М. Р.-Б. Українська службова термінологія й зразки службових паперів / В. М. Р.-Б. – Вид. неофіціальне. – К., 1918. – 32 с. 3. Короткий московсько-український словник судівництва та діловодства. – 2-ге доп. вид. Полтавського українського правничого товариства. – Полтава, 1918. – 126 с. 4. Лебідь Д. Українська мова. Російсько-український словник та зразки паперів українською мовою / Д. Лебідь. – Чернігів, 1918. – 256 с. 5. Перебендя Ів. Російсько-український словник: містить більше 18000 слов і виразів, з потрібними поясненнями, для ділових, юридичних і літературних робіт / Ів. Перебендя. – К., 1918. – 192 с. 6. Леонтович В. Московсько-

український правничий словничок / В. Леонтович, О. Єфимов. – К., 1919. – 141 с. 7. Буряк В. Російсько-український словар / В. Буряк. – Одеса, [без року]. – 397 с.;

2) словники доби українізації: 1. Російсько-український словник / Укр. академія наук. Комісія для складання словників української живої мови: У 3 т. – К., 1924–1933. – Т. 1: А–Ж / гол. ред. А. Ю. Кримський. – К.: Червоний шлях, 1924. – 290 с. – Т. 3: О–П. Вип. 1: О–Поле / гол. ред. С. О. Єфремов. – К.: ДВУ, 1927. – 336 с. 2. Свободін М. Практичний російсько-український правничий словник / М. Свободін, М. Кохановський. – К., 1925. – 72 с. 3. Веретка С. Практичний російсько-український правничий словник / С. Веретка, М. Матвієвський. – Х.: Юридичне видавництво НКЮ УСРР, 1926. – 84 с. 4. Практичний російсько-український словник ділової мови (конторської та рахівничої) / Є. Зінкевич [та ін.]; зредагували: М. Гладкий, К. Туркало. – К.: ДВУ, 1926. – 136 с. 5. Осипів М. Російсько-український словник щонайпотрібніших у діловодстві слів (практичний порадник) / М. Осипів. – Х., 1926. – 83 с. 6. Російсько-український словник правничої мови: понад 67000 слів / гол. ред. акад. А. Ю. Кримський. – К., 1926. 7. Підмогильний В. Фразеологія ділової мови / В. Підмогильний, Є. Плужник. – 2-ге вип. видання. – К., 1927. – 129 с. 8. Дорошенко М. Словник ділової мови: термінологія та фразеологія (проєкт) / М. Дорошенко, М. Станиславський, В. Страшкевич. – Х.: ДВУ, 1930. – 314 с.;

3) словники періоду русифікації: 1. Російсько-український словник / гол. ред. М. Я. Калинович. – М., 1948. – 800 с. 2. Українсько-російський словник: У 6 т. – К., 1953–1963. 3. Російсько-український словник: У 3 т. – К., 1970; 4. Русско-украинский словарь юридической терминологии / Под общ. ред. Б. М. Бабия. – К.: Наук. думка, 1985. – 407 с.;

4) сучасні словники: 1. Тараненко О. О. Російсько-український словник для ділових людей / О. О. Тараненко, В. М. Брицин. – К., 1992. – 214 с. 2. Драюк В. М. Російсько-український словник юридичних термінів / В. М. Драюк, С. Ю. Журавльов. – К., 1993. – 240 с. 3. Словник юридичних термінів (російсько-український) / Ф. Андерш [та ін.]. – К., 1994. – 322 с.; 4. Російсько-український словник-довідник. Порадник ділової людини / О. М. Коренга [та ін.]. – К., 1995. – 320 с. 5. Олійник О. Б. Словник ділової людини (російсько-український) / О. Олійник. – К.: КІА «Слов'янський клуб»,

1996. – 448 с. 6. Боярова Л. Г. Русско-украинский словарь современных банковских, финансово-кредитных и коммерческих терминов / Л. Г. Боярова, А. П. Корж. – Х.: Основа, 1997. – 256 с. 7. Новий російсько-український словник-довідник юридичної, банківської, фінансової, бухгалтерської та економічної сфери: [близько 85 тис. слів] / уклад. С. Я. Єрмоленко [та ін.]. – К.: Довіра, 1998. – 783 с. 8. Російсько-український словник / І. О. Анніна [та ін.]; за ред. В. В. Жайворонка. – К.: Абрис, 2003. – 1424 с. 9. Шевчук С. В. Російсько-український словник ділового мовлення / С. В. Шевчук. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К.: Вища шк., 2008. – 487 с.

Для дослідження було обрано лексико-семантичну групу похідних від кореня -вѣд-, до якої, окрім інших, належать російські лексеми *ведомость, ведомство, ведомственность, ведомственный, междуведомственный, подведомственность, подведомственный*. Як завдання було визначено провести порівняльний аналіз перекладів цих лексем та канцеляризмів, до складу яких вони входять, на матеріалі російсько-українських словників ділової мови досліджуваного періоду.

Лексема *ведомость*, як і решта слів означеної групи, походить від дієслова *ведать*, що в свою чергу походить від старослов'янського вѣдѣти, тобто «знати» [2, с. 390–391]. Очевидно, що давній корінь -вѣд- широко представлений у багатьох слов'янських мовах, зокрема і в українській, наприклад, у таких словах, як *вісник, відомий, безвісти, доповідати, навідатися, оповідання, посвідчення, свідомість* тощо. Проте утворена від цього кореня українська лексема *відомість* на позначення обліково-фінансового документа, «який містить перелік осіб, предметів, об'єктів, документів у певному порядку і складається з метою інформації або реєстрації» [1, с. 254], швидше за все, не була усталеною нормою української офіційно-ділової мови початку XX ст., оскільки словник Б. Грінченка до українського слова *відомість* подає лише такі російські відповідники, як «свѣдѣніе, знаніе», а також «извѣстіе»[a] [5]. На користь цієї гіпотези свідчить також відповідник *відомость*, який пропонують в українській частині реєстру три із семи словників, виданих упродовж 1917–1919 років, бо він є абсолютною калькою російської лексеми. Окрім цього

[a] Хоча в «Росийсько-українському словарі» М. Уманця та А. Спілки російське *в□домость* перекладено саме як *відомість* [4].

відповідника, досліджені словники періоду визвольних змагань подають лексеми *відомість* (причому з різним наголошенням: ***відомість***[a] і *від**о**мість*), *спис, підрахунок* і *звіт*. Форма *відомість* остаточно закріплюється в діловому мовленні вже за доби українізації: її подано першою в синонімічному ряді в усіх досліджених словниках, окрім «Словника ділової мови», укладеного М. Дорошенком, М. Станиславським і В. Страшкевичем. У цьому словнику відповідник *відомість* взагалі відсутній, натомість до синонімічного ряду входять лексеми *розпис*, *т**а**блиця* та *реєстр*. Решта словників цього періоду обмежуються лише перекладом *відомість*. Виняток становить «Російсько-український словник правничої мови» за редакцією А. Кримського, у якому синонімічний ряд розширено лексемами *реєстр* і *список*. Усі без винятку словники періоду русифікації фіксують лексему *відомість* як єдиний відповідник до російського *ведомость*, що стосується і сучасних словників. Лише «Російсько-український словник ділового мовлення» С. Шевчук повертає забуті синоніми *список* і *реєстр*.

На відміну від словників перших пореволюційних років словники доби українізації – так само, як і словники двох наступних періодів – фіксують не лише саму російську лексему *ведомость* та її українські відповідники, а й наводять багато ділової фразеології, складовим компонентом якої є ця лексема. Пор. переклад найуживаніших канцеляризмів у найпоказовіших словниках трьох періодів (цифрами 1, 2, 3, 4 і 5 відповідно позначено словники: 1. «Фразеологія ділової мови» В. Підмогильного – Є. Плужника. 2. «Словник ділової мови» М. Дорошенка, М. Станиславського, В. Страшкевича. 3. «Русско-украинский словарь юридической терминологии» за редакцією Б. Бабія. 4. «Русско-украинский словарь современных банковских, финансово-кредитных и коммерческих терминов» Л. Боярової – А. Коржа. 5. «Російсько-український словник ділового мовлення» С. Шевчук):

Російський фразеологізм	Український відповідник		
	1923–1933 роки	1937–1990 роки	1991–2011 роки

[a] Тут і далі наголос у словах позначено жирним шрифтом.

	1	*2*	*3*	*4 і 5*
Ведомость на выплату жалованья, денег або *Платёжная ведомость*	*Відомість на виплату платні, грошей*	*Розпис платні, виплатний розпис*	*Платіжна відомість*	*Платіжна відомість* (за 4 і 5)
Денежная ведомость	*Грошова відомість; відомість на гроші*	*Грошовий розпис*	_____	_____
Оборотная ведомость	*Оборотна відомість*	*Таблиця оборотів, розпис оборотові*	_____	*Оборотна відомість* (за 4 і 5)
Отчётная ведомость	*Звітна відомість*	_____	*Звітна відомість*	*Звітна відомість* (за 4 і 5)
Передаточная ведомость	_____	*Передатний розпис*	_____	*Відомість передатна* (за 4)
Раздаточная ведомость	_____	*Роздатний розпис*	*Відомість роздавальна*	_____
Сводная ведомость[a]	*Зведена відомість*	*Зведений розпис*	_____	*Зведена відомість* (за 4)
Сличительная ведомость	_____	*Розпис на порівнення, порівняльний розпис*	_____	*Відомість звіряльна* (за 4)
Требовательная ведомость	*Відомість на платню; вимогова Відомість*	*Вимоговий розпис*	«устар.» *Вимогова відомість*	*Вимогова відомість* (за 5)

З таблиці бачимо, що саме «Словник ділової мови» М. Дорошенка, М. Станиславського, В. Страшкевича є найпродуктивнішим у творенні власне українських відповідників, у той час як решта рясніють кальками з російської мови.

До російської лексеми *ведомство* більшість укладачів словників періоду визвольних змагань намагаються радше добирати питомо українські відповідники, аніж калькувати російське слово. Так, «Короткий московсько-український словник судівництва та діловодства», виданий Полтавським українським правничим

[a] Оригінальний відповідник російському словосполученню *сводная ведомость* добирає укладач «Російсько-українського словника та зразків паперів українською мовою» Д. Лебідь, який перекладає його як *звідомлення.*

товариством, подає найширший синонімічний ряд в українській частині словникового реєстру: *в**і**дділ*, *зар**я**д*, *зав**і**дування*, *в**і**дство*, *оф**і**ція*. В інших словниках цього періоду, окрім названих, надибуємо ще відповідники: *уряд*, *відомство* та *в**и**діл*. Скориставшись «Словарем української мови» Б. Грінченка, ми з'ясували, що питомо українські лексеми-відповідники до російського *ведомство* мають такі значення: *в**и**діл* – «ОТДѢЛЪ; комитетъ, бюро, правленіе общества»; *відділ* – «ОТДѢЛЪ»; *зар**я**д* – «правленіе, управленіе»; *офіція* – «служба»; *уряд* – «должность; управленіе, правительство»[a] [5]. Як бачимо, вищеперелічені українські відповідники, що на той час, очевидно, були в активному вжитку в колі службовців, передавали лексичне значення слова *ведомство*, а саме «галузь державного управління або сукупність установ, що їй підвладні» [6, с. 120], а отже, не було потреби в калькуванні російської лексеми.

Так само багато питомо українських слів у правій частині словникового реєстру знаходимо в діловодних російсько-українських словниках доби українізації. Найчастіше укладачі цих лексикографічних праць надають перевагу лексемі *урядництво*, яку бачимо на першому місці в синонімічних рядах у чотирьох із шести досліджених словників. На другій позиції в синонімічних рядах у половині досліджених словників стоїть лексема *офіція*. Академічні словники цього періоду розрізняють два значення слова *ведомство*. Перше значення – це «отдел управления». Щодо цього значення, то автори академічного «Російсько-українського словника» та «Словника ділової мови» до російського *ведомство* добирають відповідно такі українські слова: перший словник подає лексеми *урядництво*, *офіція*, (росіянізм) *відомство*, а другий – *з**а**ряд*. Друге значення – це «в**е**дение». Тут обидва словники подають однакові синонімічні ряди – *відання*, *уряд*, *присуд* – за винятком наголошування лексеми *уряд*, оскільки в пер-шому випадку наголос стоїть на другому складі, а в другому словнику – наголошується перший голосний. Калька *відомство*, окрім академічного загальномовного словника, наявна також у «Російсько-українському словнику правничої мови», де стоїть на першому місці в сино-німічному ряду: *відомство*, *офіція*, *завідування*, *порядкування*, *розпорядок*.

[a] Калька *відомство* у словнику Б. Грінченка взагалі відсутня [5].

Зі словників періоду русифікації зникають усі вищеназвані українські синоніми-відповідники до російської лексеми *ведомство*. Натомість залишається тільки калька *відомство*. Лише в шеститомному «Українсько-російському словнику» зафіксовано лексеми *з**а**ряд* і *ур**я**д*, проте з ремарками «областное» та «устаревшее». Так само абсолютно всі сучасні словники подають виключно лексему *відомство* як відповідник до російського *ведомство*.

Щодо фразеології з компонентом *ведомство*, то найцікавішим із погляду порівняльно-історичної лексикології, на нашу думку, є вираз «состоять, находиться в ведомстве/под ведомством». Так, з усіх досліджених лексикографічних праць цей канцеляризм містять лише словники періоду українізації, хоча він активно вживається і в сучасному українському діловому мовленні. Нижче наводимо порівняльну таблицю перекладу цього фразеологізму в різних словниках доби українізації:

«Російсько-український словник», 1924–1933	«Російсько-український словник правничої мови», 1926	«Російсько-український практичний правничий словник» С. Веретки – М. Матвієвського, 1926	«Фразеоло-гія ділової мови» В. Підмогильного – Є. Плужника, 1927	«Словник ділової мови» М. Дорошенка, М. Станиславського, В. Страшкевича, 1930
*Бути в урядництві, у відомстві, під віданням, під ур**я**дом, під присудом, підлягати кому*	*Перебувати у відомстві, підлягати кому, залежати од кого*	*Належати до урядництва, бути під зарядом*	*Бути в урядництві*; (подчиняться кому) – *бути під віданням, під урядом чиїм; підлягати кому*	*Бути під віданням, під **у**рядом, присудом*

Проте решта словників, окрім словників періоду визвольних змагань, наводить інший фразеологізм, який за змістом дуже близький до цього словосполучення – це зворот *быть, находиться в в**е**дении*. Словники 1923–1933 років теж подають цей канцеляризм, перекладаючи його переважно як *перебувати у віданні, під орудою*. Словники наступних періодів із усіх можливих варіантів переважно залишають відповідник *перебувати, бути у віданні*. Тільки «Російсько-український словник ділового мовлення» С. Шевчук взагалі уникає кальки з російської мови, перекладаючи російський зворот як *підпорядковуватися кому*.

Лексема *ведомственность* з'являється в словниках лише наприкінці русифікаційної доби і перекладається як *відомчість*. Натомість прикметник *ведомственный* знаходимо ще в лексикографічних працях доби українізації. Укладачі цих словників намагаються добирати українські відповідники, створені на народній основі: *урядницький* («Російсько-український словник щонайпотрібніших у діловодстві слів» М. Осипова), *зарядовий* і фразеологізм *комиссия ведомственная – зарядова комісія* («Словник ділової мови» М. Дорошенка, М. Станиславського, В. Страшкевича), *урядничий* («Російсько-український практичний правничий словник» С. Веретки – М. Матвієвського). Єдиний словник, що калькує російську лексему, подаючи відповідник *відомственний*, – це «Російсько-український словник правничої мови» за редакцією А. Кримського. Морфологічно адаптована калька *відомчий* заступає всі вищеперелічені українські відповідники, починаючи з 1948 року, – із часу виходу «Російсько-українського словника» за редакцією М. Калиновича. Сучасні словники ділової, правничої мови та банківської термінології також подають лексему *відомчий* як єдиний відповідник до російського *ведомственный*, уводячи її до складу таких фразеологізмів, як: ведомственный арбитраж – *відомчий арбітраж*, ведомственные барьеры – *відомчі бар'єри*, ведомственная квартира – *відомча квартира* («Словник ділової людини (російсько-український)» О. Олійник), ведомственное подчинение – *відомче підпорядкування*, ведомственное управление – *відомче управління* («Новий російсько-український словник-довідник юридичної, банківської, фінансової, бухгалтерської та економічної сфери»), а також *ведомственные издания – відомчі видання* та *ведомственные интересы – відомчі інтереси* («Російсько-український словник» за редакцією В. Жайворонка).

Лексема *междуведомственный* з'являється в російсько-українських словниках періоду українізації. З досліджених лексикографічних праць стає очевидним, що ця лексема на той час не мала нормативного відповідника в українській діловій мові. Більшість лексикографів 20-х років XX ст. була схильна до витворення питомих українських відповідників *міжурядницький* та *межизарядовий*, які вводили також і до складу сталих зворотів: междуведомственная комиссия – *міжурядницька комісія* («Фразеологія ділової мови» В. Підмогильного – Є. Плужника);

комиссия междуведомственная – *межизарядова комісія*; сношения междуведомственные – *стосунки між зарядами*, *межизарядові стосунки* («Словник ділової мови» М. Дорошенка, М. Станиславського, В. Страшкевича). Натомість деякі словники фіксують і кальки з російської мови *міжвідомчий*[a] і *меживідомственний*. Після розгрому термінологічних комісій та українського мовознавства доби українізації в цілому перекладні словники наступних десятиліть почали фіксувати лексему *міжвідомчий* як єдиний відповідник до російського слова. Сучасні лексикографи, використовуючи переважно словники русифікаційної доби як джерела для укладання своїх праць, так само подають тільки відповідник *міжвідомчий*.

Російську лексему *подведомственность* укладачі перших пореволюційних словників перекладають як *підлеглість*. Ширші синонімічні ряди спостерігаємо вже в словниках другої половини 20-х років минулого століття. Так, «Російсько-український словник правничої мови» подає синоніми *підлеглість*, *підвладність* і *підвідомчість* (останній, звичайно, є калькою з російської мови). Академічний загальномовний «Російсько-український словник» наводить лише дві лексеми: *підурядність* і *підпорядкованість*. Щодо словників русифікаційної доби, то, якщо в «Російсько-українському словнику» 1948 року видання знаходимо тільки два відповідники російській лексемі *подведомственность* – *підвідомчість* і *підлеглість*, то в тритомному «Російсько-українському словнику» 1970 року синонімічний ряд поповнюється ще й словом *підпорядкованість*, яке стоїть на третьому місці: саме в такому вигляді цей синонімічний ряд переходить практично до всіх сучасних діловодних словників. Виняток становлять лише «Російсько-український словник для ділових людей» О. Тараненка – В. Брицина, де подано єдиний відповідник *підвідомчість*, і «Російсько-український словник» за редакцією В. Жайворонка, у якому до антоніма «неподведомственность» підібрано ще й четвертий український відповідник *непідвладність*. Проте до складу фразеологічних зворотів укладачі словників другої половини XX – початку XXI ст. уводять лише кальку *підвідомчість* (напр., подведомственность административных органов – *підвідомчість адміністративних органів*, подведомственность гражданских дел – *підвідомчість цивільних справ*). Лише щодо фразеологізму

[a] У «Російсько-українському словнику щонайпотрібніших у діловодстві слів» М. Осипова цей відповідник подано з ремаркою «руссизм».

подведомственность учреждений автори цих словників роблять виняток і подають, окрім варіанта *підвідомчість установ,* ще й відповідник *підпорядкованість установ*.

Цікавими з погляду формування мовної норми є переклади лексеми *подведомственный*, які знаходимо в словниках досліджуваних періодів. Так, словники, що видавалися впродовж 1917–1919 років, містять українську лексему *підлеглий* як єдиний відповідник до російського терміна. Лише в «Російсько-українському словнику» Ів. Перебенді подано синонім *залежний*. Словники доби українізації вирізняються багатими синонімічними рядами:

«Російсько-український словник», 1924–1933	«Російсько-український словник правничої мови», 1926	«Російсько-український практичний правничий словник» С. Веретки – М. Матвієв-ського, 1926	Практичний російсько-український словник ділової мови (конторської та рахівничої), 1926	«Словник ділової мови» М. Дорошенка, М. Станислав-ського, В. Страшкевича, 1930
*підур**я**дний, підпорядко-ваний*, а також *підвід**о**мний, підур**я**дний, що перебуває під чиїмсь ур**я**дом, присудом*	*підлеглий, підвладний, за[на]леж-ний, підвідомчий, підсудний*	*підурядний, підвідомчий*	*підлеглий (кому), залежний (від кого)*	*підурядний*

І навпаки, у словниках наступних двох періодів спостерігаємо збідніння синонімічного ряду, який тепер складається з трьох лексем: *підвідомчий, підлеглий, підпорядкований*.

Щодо фразеології з компонентом *подведомственный*, то в сучасних лексикографічних працях спостерігаємо певний прогрес у намаганні повернутися до питомих українських слів, уникаючи кальок з російської мови. Наприклад, «Російсько-український словник» за редакцією В. Жайворонка подає зворот *установи, підпорядковані міністерству* як відповідник до російського *учреждения, подведомственные министерству*.

Отже, якщо на початковому етапі формування лексики офіційно-ділового стилю української мови укладачі термінологічних словників намагалися формувати синонімічні ряди, а потому й мовну норму, залучаючи переважно питомо українську лексику, то з розгортанням політики русифікації питомо українські відповідники зникають із російсько-українських словників. Натомість часто єдино

нормативними стають кальки з ро-сійської мови. Щодо сучасних словників ділової мови та юридичної термінології, то вони переважно відображають мовну норму, яка сформувалася в русифікаційний період. Лише в поодиноких випадках натрапляємо на спроби укладачів цих праць повернутися до питомо української лексики і фразеології.

Проте такі українські відповідники як *список*[a] (синонім до *відомість*) або *заряд* (аналог *відомству*) могли б сьогодні прийти на зміну російськомовним калькам, повернувши українській мові її національний колорит. Замість неприродного для української мови громіздкого звороту *перебувати у відомстві* краще вживати вираз *підпорядковуватися кому*. І, звичайно, кальку *оборотна відомість* потрібно замінити хоча б на зворот *обігова відомість*.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Глущик С. В.** Сучасні ділові папери: [навч. посіб.] / С. В. Глущик, О. В. Дияк, С. В. Шевчук. – Вид. 5-те, доп. і переробл. – К.: Атіка, 2005. – 544 с.
2. Етимологічний словник української мови: У 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) [та ін.]. – К.: Наук. думка, 1982. – Т. 1: А–Г / Уклад.: Р. В. Болдирєв [та ін.]. – 1982. – 632 с.
3. **Марко І. В.** Становлення офіційно-ділового стилю західноукраїнського варіанта літературної мови кінця XIX – початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / Ірина Вікторівна Марко. – Чернівці, 2010. – 20, [1] с.
4. Словарь росийсько-український. Т. 1 / Зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка. – Л.: Друкарня НТШ, 1893. – 328 с.
5. Словарь української мови Бориса Грінченка: У 4 т. / Зібрала редакція журнала «Кіевская старина»; упорядкував, з додатком власного матеріялу, Борис Грінченко. – Репринтне видання. Друк. за вид. 1908 р. – К.: Довіра, УНВЦ «Рідна мова», 1997.
6. Сучасний тлумачний словник української мови: 60 000 слів / за заг. ред. В. В. Дубічинського. – Х.: Школа, 2007. – 832 с.

Надійшла до редколегії 25.01.2011

[a] До речі, один із новіших навчальних посібників «Сучасні ділові папери», укладений С. Глущиком, О. Дияк і С. Шевчук пропонує виключно термін *список* на позначення документа, який у російській мові передається словом *ведомость*.

ISBN 978-966-551-348-3. Дослідження з лексикології і граматики української мови, вип. 10, 2011

УДК 811.161.2:39

В. Ф. Вакуленко

СЛОВА-СИМВОЛИ В МОВІ УКРАЇНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ: АСОЦІАТИВНИЙ ПЛАН (на матеріалі текстів українських балад)

Проаналізовано парадигматику і синтагматику слів-символів грецького й латинського походження в українських баладах. Ці слова розглядаємо як знаки української культури, що зберігають її національну ідентичність.

Ключові слова: нова лінгвістична парадигма, парадигматика, синтагматика, подієвий ряд, локус.

Анализируется парадигматика и синтагматика слов-символов греческого и латинского происхождения в украинских балладах. Эти слова рассматриваем как знаки укринской культуры, сохраняющие ее нацинальную идентичность.

Ключевые слова: новая лингвистическая парадигма, парадигматика, синтагматика, событийный ряд, локус.

The paradigmatics and syntagmatics of Greek and Latin origin symbolic words in the Ukrainian ballads is studied. These words are considered as the signs of Ukrainian culture, preserving its national identity.

Key words: new linguistic paradigm, paradigmatics, syntagmatics, event sequence, place.

Дослідження будемо провадити в руслі нової лінгвістичної парадигми, яка склалася в українській мовознавчій науці протягом останніх 15 років. Її особливістю є те, що вона ґрунтується на антропоцентричному підході, джерелом якого є лінгвофілософські ідеї В. фон Гумбольдта. Нову наукову парадигму називають когнітивною і в її межах розглядають мову «як умістище духу народу, як результат неповторної розумово-оцінної діяльності певного етносу» [3, с. 1]. За визначенням В. В. Жайворонка, мова є національним організмом, у якому відбито духовне і матеріальне певного етносу [6, с. 23]. За такого погляду на мову спільним для всіх напрямів сучасної когнітивної лінгвістики є аналіз моделей (картин) світу та їхніх складників – концептів, точніше, їхнє мовне втілення. Етнічні особливості моделей світу якнайповніше відображає система лексичних одиниць, адже світ і дійсність оречевлюються у слові [5, с. 95–96]. Такий погляд на мову успішно втілюють у своїх працях сучасні українські мовознавці, зокрема О. В. Барабаш-Ревак, О. П. Дубчак, О. Є. Єфименко, О. М. Задорожна, І. Б. Іванова, І. І. Казимир, В. А. Капась, Ж. В. Краснобаєва-Чорна, П. В. Мацьків, І. І. Рогальська, Т. М. Сукаленко. Щодо досліджень місця запозичень

© В. Ф. Вакуленко, 2011

у мовній картині світу за основну вважаємо розвідку В. В. Жайворонка «Рецепція лексичних запозичень в українській мовній картині світу» [7, с. 175–180]. Також слушним, на наш погляд, є зауваження В. П. Мусієнка про те, що культура прагне розширюватися і саме це зумовлює появу, символізацію і концептуалізацію запозичень [8, с. 131].

Завдання нашого дослідження – описати синтагматику і парадигматику запозичень з грецької і латинської мови в текстах українських народних балад. Роботу спрямовано на вияв тезаурусних функцій грецизмів і латинізмів в їхніх текстах. Тезаурусні функції, за твердженням С. Є. Нікітіної, поділяють на парадигматичні і синтагматичні, а також виділяють подієву сферу, пов'язану з фольклорними ситуаціями. Серед парадигматичних функцій виділяють відношення синонімії, антонімії, гіпо-, гіперонімії, відношення множинності чи головного елемента множинності, частини/цілого, наявність внутрішнього атрибута, утілюваного в постійному епітетові, і зовнішнього атрибута. Синтагматичні функції пов'язані з фоль-клорною подієвістю. Серед них виділяють відношення суб'єктів, об'єктів, інструментів, призначення тощо [9, с. 118–119; 10, с. 37–39].

Корпус запозичень з грецької і латинської мов, представлений в українських баладах, є нечисленним і легко поділяється на вісім тематичних груп: 1) речі: *корабель*, *кошуля*, *карета*, *миска*, *машина*, *гріш*, *скриня*; 2) особи: *солдат*, *жовняр*, *піп*, *дяк*, *попадя*, *цар*, *циганочка*, *музика*, *кума*, *орендар*, *капітани*, *майстер*; 3) міфічні істоти: *ангели*, *павка*, *луциперії*; 4) місця: *монастир*, *терем*, *церква*, *кватира*, *гаренда*, *школа*, *костел*, *комора*, *млин*, *криниця*, *парафія*; 5) рослини: *рожа*, *фасоля*, *капуста*, *конопельки*, *кедр*; 6) напої/страви: *вино*, *проскурка*; 7) атрибути: *сахарнії*, *винне*, *кедровий* (*кедровеє*) і 8) імена людей та власні назви.

У цій статті зосередимося на описі парадигматики і синтагматики запозичень тематичної групи речей, до якої входять слова *корабель*, *кошуля*, *карета*, *миска*, *машина*, *гріш*, *скриня*.

Чи не найчастотнішим серед усіх слів іншомовного походження є лексема *корабель*. Її подибуємо в текстах українських народних балад близько двадцяти двох разів. Німецький дослідник М. Фасмер схильний розглядати її як давнє запозичення з грецької мови від слова καραβιον чи καραβος, від якого згодом утворилося

народнолатинське carabas – «човен з прутів, обтягнутих шкірою», ставши основою для пізніших утворень у романських мовах: італійського caravella, французького caravelle, португальського caravela, іспанського carabela [13, т. 2, с. 321–322]. Укладачі «Етимологічного словника сучасної української мови» до цієї етимології додають, що слово було характерне для елліністичного койне і є усним запозиченням. Так само, як і М. Фасмер, вони вважають непереконливим припущення про слов'янське походження цього слова і про фракійське посередництво під час запозичення лексеми *корабель* слов'янськими мовами [4, т. 3, с. 11]. У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» так тлумачиться це слово: «1. Велике морське судно переважно військового призначення. 2. Те саме, що і повітряний корабель. Повітряний корабель – великий важкий літак або дирижабль. Космічний корабель – літальний апарат, призначений для польотів у космос» [2, с. 573]. Словотвірними варіантами його є демінутиви *кораблик*, *корабчик*. Синонімом на символічному рівні до слова *корабель* у текстах українських народних балад є слово *човен*, яке, проте, подибуємо значно рідше. Слово *корабель* не має антоніма. Воно вживається з двома постійними епітетами, хоча здебільшого його вживають і без них: *новий*, *турецький* [1, с. 24, 295]. Зовнішній атрибут *корабля*: *вода*, *море*. Уживають слово переважно у формі однини, проте можливі варіанти і в мно-жині: *кораблі* [1, с. 107]. На синтагматичному рівні слово може бути суб'єктом: *корабель став припливать*, *підпливать*, *припливати*, *розмовлять*, *кораблі стоять*. Також до нього можуть звертатися: *Ой ти, новий корабель, доглядай моїх дітей* [1, с. 24]. Так само це слово може виступати й об'єктом: *заднити*, *пустити*, *забити*, *ложити*, *уложити в корабель*. У подієвому ряді фольклорного твору *корабль* слугує переправою на кшталт *мосту* в чарівних казках, пов'язаного з ініціацією головного героя. У баладах *корабель* виконує важливу сюжетотвірну функцію: ним припливають (або мати відправляє їх дітьми на ньому) невпізнані сини (брати) до матері (сестри) й відбувається інцест. Переважна більшість уживань цього слова пов'язана з баладами саме про випадкове чи попереджене кровозмішання. Отже, функційно *корабель* – це локус для двох синів (купчиків, дончиків, козаків).

Слово *скриня* визначають як «великий ящик з кришкою і замком для зберігання одягу, коштовних предметів і т. ін.» [11, т. 9, с. 318–

319]. Щодо походження цього слова зазначають: «Уважається запозиченням з латинської, виводиться від латинського scrinium «кругла коробка для паперів»; також розглядається як успадковане слов'янське утворення, пов'язане з krina «миска, ринка», krinicja» [4, т. 2, с. 286].

Лексема *скриня* є доволі вживаною у текстах українських балад – подибано її дев'ять разів. Словотвірним варіантом номена є зменшувально-пестлива форма *скринька*. На символічному рівні синонімом до слова *скриня* виступає слово *гроші*, хоча можливе й утворення на кшталт *грошей скриню*, де обидві лексеми є вербалізаторами макроконцепту БАГАТСТВО. Антонімів на символічному рівні слово *скриня* в текстах українських балад не має. Слово вживають без постійного епітета, натомість його атрибутами можуть бути *нова*, *ваша*, *тесова*, *своя*. У подієвому ряді балади *скриня* чітко пов'язана зі зникненням жінки, яка тікає з коханцем. Скриня традиційно є символом багатства взагалі, місцем збереження дівочого посагу: *Ой як кинеться Семен та до нової скриньки: нема добра, нема скриньки, нема жінки Катеринки* [1, с. 126]. Так само асоціативний зв'язок *скриня–жінка* виявляється в баладах про вбивство нелюбом своєї жінки. *Скриню грошей* чоловік пропонує воді, щоб та повернула йому втоплену ним же жінку: *Ой Дунаю, Дунайочку, верни мені хазяйочку. Ой на тобі грошей скриню, верни мені господиню* [1, с. 78]. Полотном зі *скрині* чоловік укриває вбиту ним дружину: *Одімкну скрині тесові да й уріжу полотна, да й вкрию жінку свою* [1, с. 118]. Функційно *скриня* є місцем, де зберігається посаг і гроші жінки. Локусом же *скрині* є *комора*: *Поглянув до комори – у коморі пусто: забрано гроші, забрано скрині* [1, с. 158].

В одинадцятитомному словнику так тлумачиться значення слова *карета*: «Закритий з усіх боків чотириколісний кінний повіз на ресорах» [11, т. 4, с. 105]. В етимологічному словнику російської мови М. Фасмера зазначено, що слово *карета* (давня форма *корета*, давня українська форма *карита*) з італійської мови *carretta*, яке походить з латинської *carrus*, через польську мову (польське слово *kareta*) чи німецьку (*Karrete*) потрапило до української. Також наголошено, що саме латинське слово можна розглядати як запозичення з кельтських мов [13, т. 2, с. 198]. Етимологічний словник української мови в інший спосіб трактує появу цієї лексеми на українському ґрунті. Там зауважено: «Через російську і польську мову запозичено з іта-

лійської; італійське carretta «віз» пов'язане з carro «тс.», що походить від латинського carrus, запозиченого з кельтських мов; гал. carros «віз, підвода», дірл. carr, брет. karr споріднені з латинським currus «віз», curro «біжу» [4, т. 2, с. 391]. Слово *карета* – маловживане в текстах українських балад, подибано його лише один раз. На символічному рівні до слова *карета* у версіях того ж самого сюжету синонімами до нього можуть бути: *кімната*, *світлиця*. Символу-антоніма немає. Слово вжито в однині. Немає епітета, а функційно лексема є атрибутом шляхти, а не простолюду. У подієвому перебігові – місце, куди вельможна шлюбна пані запрошує свого коханця, що коштує останньому життя: *Ой взяла Петруся з собою в карету, привезла Петруся у новую світлицю* [1, с. 141].

Частотність уживання лексеми *гроші* – 12 разів. Слово *гріш* в етимологічному словникові російської мови А. Г. Преображенського розглядається як «запозичення з германських мов: німецьке groschen [середньоверхньонімецьке gros, grosse, французьке gros з середньолатинського grossus товстий, важкий]» [12, т. 1, с. 199]. В етимологічному словнику М. Фасмера зазначено, що це слово потрапило з німецької мови через польську, проте джерелом його є латинська лексема (dēnārius) grossus [13, т. 1, с. 462]. Автори «Етимологічного словника української мови» припускають, що слово запозичено за посередництва польської мови зі старочеської чи давньоверхньонімецької, проте мовою-джерелом, так само як і в інших етимологічних словниках, визнають середньолатинську – grossus dēnārius [4, т. 1, с. 599]. «Словник української мови» подає таке значення цього слова: «1) У XIX ст. у Росії дрібна розмінна монета, що дорівнювала ½ копійки. 2) Узагалі гроші» [11, т. 2, с. 171–172]. Слово *гроші* в межах текстів українських балад виступає вербалізатором макроконцепту БАГАТСТВО і на символічному рівні має синоніми: *скриня*, *воли*, *коні*. Антоніма на символічному рівні це слово не має. Уживають слово в множині без епітета і зовнішнього атрибута. У подієвому перебігові можуть уживатися в різносюжетних баладах як указівка на: 1) неможливість спокутувати гріх кровозмішування, зокрема брат промовляє до сестри: *Хоть я тобі дам грошей міх, таки буду мати гріх* [1, с. 37]; 2) засіб розплатитися з ворожкою, щоб та розтлумачила сон про раптову смерть дружини: *Ой як тільки відгадаєш – грішми заплачу* [1, с. 49]; 3) винагороду батьком доньки, яка впізнала його після тривалої розлуки:

Наймолодшій віно – воли та й і гроші [1, с. 373]; 4) продаж багачем вагітної дружини розбійникам: – *Орачу-багачу, що ж ти хочеш за ню? – Пару коней вороних, міх грошей червоних* [1, с. 388]. Найчастіше лексему *гроші* подибуємо в баладах про родичів-розбійників, які, не впізнавши рідної сестри, убивають її родину (чоловіка й дитину): – *На тобі, сестра, гроші, іди собі в свої краї. – Ваші гроші на тиночки, верніть мужа й дитиночку* [1, с. 432]. Функціональне призначення *грошей* – бути засобом спокути гріха (з неможливістю її) чи винагородою за щось. Локусом *грошей* є: *жбан* (*збан*), *міх*, *скриня*.

У текстах українських балад *миски* є маловживаним словом – його подибуємо двічі. Ця лексема згідно з етимологічним словником російської мови М. Фасмера походить від латинського (народнолатинського) mēsa «стіл» [13, т. 2, с. 627]. В «Етимологічному словнику української мови» до цієї етимології додається, що слово запозичено з народної латини через давньоверхньонімецькі діалекти [4, т. 3, с. 465]. Укладачі одинадцятитомника так тлумачать це слово: «1. Посудина у вигляді широкої чашки, у якій звичайно подають страву до столу; про кількість чого-небудь, що вміщується в таку посудину. 2. Посудина такої форми більшого розміру, що призначена для різних господарських потреб» [11, т. 4, с. 716]. Словотвірним варіантом лексеми в текстах українського фольклору є зменшено-пестливе слово *мисочки*. Потрібно відзначити, що це слово вживають у формі множини, без епітета, проте з числівником *три*: *Засмаж його на три миски* [1, с. 206]. На символічному рівні в межах баладного жанру фольклору синонімів це слово не має. Так само не має й антонімів. У текстах виступає об'єктом: *помила мисочки* [1, с. 240]. У різних подієвих перебігах балад слово має відповідно і різне значеннєве навантаження. У контексті *Їдь до ліса зеленого, знімай гада ядового. Поріж його на три куски, засмаж його на три миски* [1, с. 206] словосполука *три миски* має глибинне символічне навантаження, бо є не просто побутовою річчю, а магічним знаряддям, пов'язаним з чорною магією і замовляннями на смерть. Важливим також є і те, що слово вжито в баладі про те, як дружина після умовляння коханця вбиває свого чоловіка. Отже, перше значення цього слова – чарівне, магічне знаряддя, що є важливим складником ритуалу. Другий контекст свідчить, що цю лексему в мові текстів фольклору можуть вживати і без глибинного символічного

навантаження, у прямому значенні побутової речі. У цьому випадку слово *мисочки* належить до балад, у яких ідеться про лиху свекруху, через яку молодиця забуває в полі свою дитину. Отже, висновуємо, що ця лексема має два значення, зумовлені виконуваними в тексті функціями.

В «Етимологічному словнику української мови» щодо слова *машина* зазначається: «Запозичення з французької мови, яке походить від латинського machina «пристрій; засіб; машина», яке зводиться до грецького доричного μᾶχανᾶ (аттичне μηχανη) «знаряддя, пристрій», що зіставляється з давньоверхньонімецьким magan «сила, міць», готським mahts «тс.», праслов'янським *mogti, українським могти» [4, т. 3, с. 424]. Так само трактує його етимологію і М. Фасмер [13, т. 2, с. 586]. «Словник української мови» так тлумачить це слово: «1. Механізм або комплекс механізмів, призначений для виконання корисної роботи шляхом перетворення одного виду енергії на інший. 2. Про організацію, установу, лад, що, наче механізм, забезпечують безперебійну роботу когось, чогось. 3. Транспортний засіб, який рухається завдяки якомусь механізмові» [11, т. 4, с. 657]. Слово *машина* в текстах українських балад вжито двічі як складник формули зачину. З огляду на такий контекст аналізоване слово має символічну пару: *хата*, *дівчина*. Антонімів, синонімів на символічному рівні в межах цього фольклорного жанру не має. Слово вживають в однині. Залежно від контексту воно може бути як суб'єктом, так і об'єктом: *Машина рушає, а дівчина плаче; Ой чия то хата стоїть на долині? Ой чия то дівчина шиє на машині?* [1, с. 262–264]. Зауважимо, що подибуємо це слово в баладах про загибель сина і його дружини через злі чари свекрухи. Отже, це слово має вузьке прагматичне призначення: бути засобом паралелізму.

Діалектизм [11, т. 4, с. 318] *кошуля* (у значенні сорочка) в «Етимологічному словнику української мови» розглядається як «загальнослов'янське запозичення з латинської мови, з поки що не встановленими часом і шляхами проникнення; латинське casula «хатина, намет, (пізніше) плащ із каптуром» є демінутивною формою народнолатинського casa «хата, курінь», яке, очевидно, зводиться до індоєвропейського *kat- «сплітати, скручувати» [4, т. 3, с. 70]. Слово *кошуля* вжито один раз. Постійний епітет до нього – *біла*. Синонімів на символічному рівні, так само, як і антонімів, – немає. Однак має символічну пару *голівонька змита* в межах фольклорної

формули: *голівонька змита і кошуленька біла* [1, с. 122]. Лексему *кошуля* вживають в однині, у тексті вона є зовнішнім атрибутом чоловіка, що зраджує свій дружині. На синтагматичному рівні – суб'єктом. У подієвому ряді цю лексему вжито в баладі про те, як чоловік заклинає свою дружину в куницю, самого себе – у камінь.

Проведене дослідження уповноважує висновувати, що глибинного символічного навантаження набувають такі слова грецького і латинського походження: *корабель*, *скриня*, *гроші*. Менше символічне навантаження мають лексеми *карета*, *миска*, *машина*, *кошуля*, проте вони завжди вписані в певний подієвий ряд фольклорного твору і викликають набір сталих асоціацій, пов'язаних з сюжетом і героями балад.

Серед цих запозичень на українському ґрунті аналізовані лексеми зазнали таких змін. *Карета* – це не просто віз чи підвода, а засіб пересування шляхти, заможних людей. Слово *гроші* повністю переосмислене – утратило архісему *'товстий'*, змінило морфолог-гічний клас, набувши внаслідок цього специфічних культурних конотацій. Розширило лексичне значення і набуло специфічного культурного слово *скриня*. Змінило значення слово *миска*, яке етимологічно означає «стіл». Віддалення від первинної семантики спостерігаємо і в діалектизмі *кошуля*, яке на українському ґрунті означає «сорочка», тоді як в народнолатинській мові це «хата». Не зазнали семантичних зсувів слова *корабель* і *машина*.

Указаний підхід плануємо застосовувати під час аналізу інших тематичних груп грецизмів і латинізмів у текстах українських народних балад.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Балади: Родинно-побутові стосунки / за ред. О. І. Дея. – К.: Наук. думка, 1988. – 521 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел.] – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
3. **Голубовська І. О.** Етноспецифічні константи мовної свідомості // Автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.15 / Ірина Олександрівна Голубовська. – К., 2004. – 38 с.

4. Етимологічний словник української мови: У 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) [та ін.]. – К.: Наук. думка, 1982. – .
5. **Єрмоленко С. Я.** Мінлива стійкість мовної картини світу / С. Я. Єрмоленко // Мовознавство. – 2009. – № 3–4. – С. 94–103.
6. **Жайворонок В. В.** Етнолінгвістика в колі суміжних наук / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 2004. – № 5–6. – С. 23–25.
7. **Жайворонок В. В.** Українська етнолінгвістика. Нариси / В. В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2007. – 261 с.
8. **Мусієнко В. П.** Українська етнографічна лексика: ідентифікація та типологія / В. П. Мусієнко // Мовознавство. – 2006. – № 2–3. – С. 130–136.
9. **Никитина С. Е.** О концептуальном анализе в народной культуре / С. Е. Никитина // Логический анализ языка. Культурные концепты. – М.: Наука, 1991. – 204 с.
10. **Никитина С. Е.** Тезаурус языка фольклора в машинном ракурсе / С. Е. Никитина // Фольклор: проблемы тезауруса. – М.: Наследие, 1994. – С. 27–47.
11. Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970–1980.
12. Этимологический словарь русского языка: В 2 т. / Авт.-сост. А. Г. Преображенский. – М., 1959. – 1284 с.
13. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. / Авт.-сост. М. Фасмер – М.: Прогресс, 1986–1987.

Надійшла до редколегії 10.02.2011

ISBN 978-966-551-348-3. Дослідження з лексикології і граматики української мови, вип. 10, 2011

УДК 811.161.2'373.7

С. А. Ганжа

АКСІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФРАЗЕОЛОГІЧНОЇ МІКРОСИСТЕМИ «ПОВЕДІНКА ЛЮДЕЙ» У «ЩОДЕННИКАХ» ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Епістолярна спадщина Олеся Гончара становить значний інтерес не лише в історико-культурній царині, але й у власне лінгвістичній. Найкращі зразки епістолярію унікальні своїм темпераментом, манерою ведення писемної розмови зі співбесідником, системою вживання фразеологічних одиниць.

Ключові слова: аксіологічно орієнтовані ФО, трансформація, субституція компонентного складу ФО, еліпсис ФО, рівень негативного й позитивного оцінного значення.

Эпистолярное наследие Олеся Гончара представляет значительный интерес не только в историко-культурной области, но и в лингвистической. Лучшие образцы эпистолярия уникальны своим темпераментом, характером ведения письменного разговора с компаньоном, системой употребления фразеологических единиц.

Ключевые слова: аксиологически ориентированные ФО, трансформация, субституция компонентного состава ФО, элипсис ФО, уровень отрицательного и положительного оценочного значения.

Oles Gonchar epistolary heritage was of considerable interest both in historico-cultural and linguisticssphezes. The best examples of epistolary are unique by temperament, manner of written conversation with a companion, the system of phraseological units usage.

Key words: axiologically oriented FU, transformation, substitution of component composition of the FU, elipsis FU, the level of negative and positive estimate.

Епістолярна спадщина українських письменників XIX–XX ст. становить значний інтерес не лише в історико-культурній царині, але й у власне лінгвістичній. Український епістолярій репрезентований багатьма постатями, кожна з яких неповторна й індивідуальна.

Для дослідження ми обрали епістолярій талановитого письменника XX ст. Олеся Гончара. Тема є актуальною, оскільки листи та «Щоденники» Олеся Гончара дають можливість простежити складний шлях українського епістолярного стилю від стилізації під просте селянське мовлення, елементи якого ще зберігаються в ранніх посланнях Т. Шевченка, до багатої, розвиненої системи, здатної передати найдрібніші нюанси людського розуму, найтонші порухи людської душі. Історія розвитку епістолярного жанру налічує кілька тисячоліть. Листи з давніх часів були предметом наукових студій, проте й досі не став предметом спеціальних досліджень епістолярій Олеся Гончара.

© С. А. Ганжа, 2011

Потрібно зазначити, що епістолярій Олеся Гончара можна вважати самодостатнім естетичним і навіть історичним явищем у літературі. Він допомагає точніше уявити творчу індивідуальність письменника. Через нього яскравіше розкривається комунікативне поле автора, стильова палітра його творчості.

Епістолярій Олеся Гончара унікальний своїм темпераментом, манерою ведення писемної розмови зі співбесідником, системою вживання аксіологічно орієнтованих фразеологічних одиниць, а саме їхнім відображенням категорії оцінки.

У щоденниках Олеся Гончара такі фразеологічні одиниці (ФО) в основному функціонують у трансформованому вигляді.

Найчастіше в епістолярних текстах спостерігається *субституція компонентного складу ФО.* Заміна одних складників фразеологізму на інші проходить на основі їх семантичної близькості або за принципом тематичної спільності між компонентами.

1. *Заміна компонентів, які формально є означеннями*.

ФО *абсолютний нуль* – «нікчемна і непотрібна для якоїсь справи людина» [5, с. 560]. Письменник трансформує ФО, утворивши фразему ***круглий*** *нуль.* Автор робить заміну компонентів з метою пристосування ФО до конкретної ситуації, залишаючи при цьому незмінним семантичне поле трансформованого фразеологізму з негативним оцінним значенням – «нікчемна у своїх діях людина». У тексті читаємо: *Як поет Крижанівський –* ***круглий нуль*** [2, с. 302].

2. *Заміна компонентів, які формально є додатками.*

У листах письменника вирізняється оригінальністю фразеологізм *є ще порох у порохівницях* – «ще не витрачені енергія, сили, творчі можливості» [5, с. 678]. Олесь Гончар робить заміну компонентів, які формально є додатками. Модифікована ФО в тексті автора має більш поглиблену, конкретну семантику, підсилює емоційність з позитивним оцінним значенням: *Якщо* ***є порох в наших літературах****, то природою близький він до того, що його знаходять в молоховських погребах* [2, с. 220].

ФО *наїдати пику (морду)* – «дуже поправлятися, особливо набуваючи великий живіт або товсте обличчя» [5, с. 525]. Автор, користуючись засобом евфімізації, заміняє компоненти грубого змісту, які формально є додатками, залишаючи при цьому негативне оцінне значення: ***Наїв портрет*** *і сидить* [1, с. 250].

Олесь Гончар послуговується фраземою *дубові лоби*, де відбувається яскраво виражена заміна компонентного складу у ФО *дубова голова* – «хто-небудь розумово обмежений, тупий, некмітливий» [5, с. 183], проте саме модифікована ідіома виступає з відтінками незадоволення, обурення: *З негідниками воювати, з* ***дубовими лобами*** *– це одне, але не переносити цього на народ* [1, с. 378].

3. *Заміна компонентів, які формально є обставинами*.

Стильовою своєрідністю позначений трансформований фразеологізм *кишма кишить*, який утворений письменником шляхом заміни компонентного складу ФО *аж (так і) кишить* – «дуже багато кого-, чого-небудь» [5, с. 374]. Модифікована фразема значно емоційніша від попередньої, має розмовний колорит і тим самим посилює інтенсивність міри – «занадто багато». У листі читаємо: *Спілка була не просто «засмічена», як тепер твердять наші молоді, – вона* ***кишма кишіла*** *цими собаками, шамотами…* [3, с. 371].

Для надання висловленому більш емоційної семантики Олесь Гончар використовує заміну компонентного складу ФО *тримати під сукном* – «залишати без уваги, відкладати надалі що-небудь, не використовуючи і не розглядаючи його на даному етапі» [5, с. 229], яка у тексті автора має вигляд – *тримати під подушкою,* уносить відтінки гумору, значно пом'якшуючи негативне оцінне значення –«нікому не показувати». Читаймо: *Я, звичайно, знаю, що ти пишеш там весь час, уже, може, книг на дві є, але ж* ***тримати*** *все це* ***під подушкою*** *– злочин* [4, с. 74].

ФО *лігма (лежнем) лежати* – «нічого не робити; ледарювати, байдикувати» [5, с. 420]. Олесь Гончар модифікує ФО і утворює нову *лежати покотом*, що значно увиразнює оцінне емоційно-експресивне значення, допомагає передати ставлення до подій, виразити почуття осуду, іронічної зневаги до описуваного явища: *Коли я прийшов, вони* ***лежали покотом*** *в саду управителя і пиячили при місяці* [1, с. 9].

Вербальна ФО *лежати без руху* утворилася способом заміни компонентного складу ФО *лежати під сукном* – «залишатися без уваги, бути відкладеним, навмисно затриманим» [5, с. 420]. Трансформована ФО більш категорично виражає оцінне значення – «залишиться без уваги, буде навмисно затримане, не видаватиметься». В епістолярії читаємо: *Одне слово, завдяки йому «Зоря» не вийде цього року в Москві,* ***лежатиме без руху*** [2, с. 454].

4. *Заміна компонентів – дієслівних словоформ – синонімами***.**

У скарбниці української мови відомий фразеологізм *віддавати/віддати честь* – «виражати повагу до кого-небудь» [5, с. 118]. Для підсилення емоційної виразності Олесь Гончар модифікує цю ФО, утворюючи фразему *виявляти честь,* проте рівень позитивного оцінного значення залишається незмінним: *Мені* ***виявили честь*** *відкрити зустріч вступним словом* [3, с. 49].

Фразеологізм *обкидати грязюкою* – «несправедливо звинувачувати когось у чомусь; обмовляти, неславити, ганьбити кого-небудь» [5, с. 568]. Автор, трансформувавши таку ФО, утворює фразему *ллють грязюку*, що вносить у вислів почуття осуду, іронічної зневаги, маючи при цьому негативне оцінне значення: *«Лідери»* ***ллють грязюку*** *один на одного – ну як тут досягти згоди?* [3, с. 365].

В епістолярії функціонує ФО *підіймати (підносити) дух* – «надихати, підбадьорювати кого-небудь» [5, с. 636]. Літератор, роблячи заміну одного із компонентів, надає ФО іншого смислу –«переконувати, що не все втрачено, надихати, підбадьорювати». Олесь Гончар пише: *Вдало склалося це товариство людей, людей зовсім різних, які, виявляється, можуть бути приязними й доброзичливими одне до одного і навіть здатні* ***зродити дух*** *оптимізму й веселощів серед цього похмурого світу!* [3, с. 7].

В одному із текстів автор утворює індивідуальний фразеологізм *схиляться терези* шляхом заміни компонентного складу ФО *переважувати терези* – «віддавати чому-небудь перевагу, схилятися до чогось» [5, с. 613]. ФО у тексті набуває такої семантики: «Перевершить у певний час позитивний чи негативний критерій, має водночас відтінки надії та розчарування». В епістолярії читаємо: *І, мабуть, саме на вістрі 2000-го той, хто буде живий, побачить, куди* ***схиляться терези*** *вселюдського…* [3, с. 40].

У фразеологічному словнику подається трактування ФО *заплутувати/заплутати в свої тенета* «хитрощами, підступністю примушувати кого-небудь йти за собою, підкорятися своїй волі» [5, с. 316]. В епістолярії Олеся Гончара ця ФО функціонує в трансформованому вигляді *захопити в свої тенета*, проте смисл модифікованої фраземи дещо конкретизований, має категоричний відтінок з незначним рівнем негативного оцінного значення – «чекає слушного моменту, щоб підкорити своїй волі». Читаймо в О. Гон-

чара: *Рильський назвав критика павуком, який тільки й вичікує, щоб* ***захопити*** *його в свої тенета* [3, с. 47].

Оригінальною в епістолярному тексті Олеся Гончара є фразема *піти на пси* – «стати непридатним для чого-небудь; опустошитися» [5, с. 643]. Автор неодноразово використовує цю ФО у своїх записах, змінюючи структуру та семантику – «стала неактуальною, малоцікавою», надаючи негативного оцінного значення. Звернімося до ілюстративного матеріалу: *Давно не читав у нашій «Літературній Україні» нічого путнього,* ***звелася на пси*** *з допомогою спілчанських псарів*» [2, с. 330]; *Зовсім знікчемніла газета,* ***зійшла на пси****…* [2, с. 325].

Аксіологічно орієнтований фразеологізм *не спускати/не спустити ока* – «постійно наглядати, стежити, спостерігати за ким-, чим-небудь» [5, с. 854]. В епістолярії письменника ФО має досить своєрідне емоційно-експресивне навантаження, виступає з семою обурення, з відповідним негативним оцінним значенням – «постійно наглядати, стежити». Такої особливості ФО Олесь Гончар досягає шляхом субституції компонентів: ***Не зводили ока*** *з Рильського, Яновського і Малишка, наставляли вуха всілякі собаки на кожне слово Довженкове, Бажанове і моє…* [3, с. 212].

У «Щоденниках» Олесь Гончар порівняно часто використовує такий спосіб трансформації, як *поєднання заміни та поширення компонентного складу фразеологічних одиниць,* що надає текстам письменника не лише значної оригінальності й виразності, а й емоційно відображає категорію оцінки у ФО.

Яскравим прикладом заміни та поширення компонентів є ФО *витягти з болота* – «допомогти кому-небудь вийти з принизливого становища чи позбутися злиднів» [5, с. 109]. ФО у текстах Олеся Гончара в трансформованому вигляді – *виборсатися із шовіністиного болота* надає висловленому певної категоричності, негативного оцінного значення – «неможливість змінити свої погляди». У епістолярії читаймо: *…для цього треба справді мати душу зрячу, совість чисту, не замутнену, як у декотрих інших, хто й досі не може* ***виборсатись із шовіністичного болота*** [3, с. 47].

В епістолярних текстах вирізняється особливою оригінальністю ФО *незаплямованим пронести свій стяг* (традиційний фразеологізм *нести свій хрест* – «терпляче переборювати труднощі» [5, с. 548]). Автор модифікує ФО шляхом: 1) заміни слів – *хрест* на *стяг;*

2) поширення ФО лексемою *незаплямований*, надаючи своєрідної семантики – «прожити гідно своє життя». Використовуючи трансформовану ідіому, Олесь Гончар надає всьому тексту піднесено урочистого відтінку, суттєвого позитивного оцінного значення: *Щодалі більше розуміється велич таких як Леся Українка, хто здатен був крізь усе життя* ***незаплямованим пронести свій стяг****…* [2, с. 500].

На сторінках «Щоденників» використовується ФО *поставити на сталеві рейки*, що є варіантом до ФО-інваріанта *переводити на рейки* – «надавати чому-небудь певного спрямування; організовувати, спрямовувати що-небудь певним чином» [5, с. 615], та в епістолярії автор дещо змінює семантичний відтінок, чітко відображаючи позитивне оцінне значення – «твердо бути впевниним у тому, що твір буде видано». У тексті читаймо: *А коли з цим уже буде покінчено, коли «Альпи» ми* ***поставимо з тобою на сталеві рейки****, тоді я вже засучу рукава…* [4, с. 56].

Таким чином, *субституція компонентів аксіологічно орієнтованих ФО* в епістолярії Олеся Гончара – це пошуки нових шляхів відображення категорії оцінки у ФО, це виявлення найтонших нюансів позитивноо чи негативного оцінного значення ФО.

В епістолярних текстах Олеся Гончара вирізняється такий різновид структурно-семантичної трансформації, як *скорочення компонентного складу фразеологічних одиниць.* У «Щоденниках» Олеся Гончара зазначений вид ФО є досить уживаним.

Так, адвербіальна фразема *на свіже око* має традиційне значення – «не бачивши кого-, чого-небудь ніколи або тривалий час» [5, с. 584]. Проте в одному з текстів письменник скорочує компонентний склад такої ФО, чим змінює її загальний зміст, надаючи такої інтерпретації – «особисте сприйняття того, чого не бачив раніше». У листі читаймо: *Тебе, Митя, також прошу: прочитай* ***свіжим оком*** *після курманівських курортів і пострижи, де треба* [4, с. 60].

Користується літератор ад'єктивною ФО *[і] через губу не плюне* – «хто-небудь дуже гордовитий, пишний, зарозумілий» [5, с. 649]. За допомогою еліпсису письменник надає ФО такого обставинного відтінку – «з принизливим ставленням, зневажливо», уносить відтінок обурення, значний рівень негативного оцінного значення: *Навіть*

імена Шолохова, Леонова вимовляє зневажливо, ***через губу****…* [3, с. 174].

Вербальна ФО *дивитися на світ ясними очима* має значення «позитивно сприймати навколишню дійсність» [5, с. 237]. В епістолярії Олеся Гончара така ФО стає яскравим прикладом еліпсису, проте семантика дещо змінюється, набуваючи обставинного відтінку, значного рівня позитивного оцінного значення – «не маючи ніякої провини, без докорів сумління»: *Хочу* ***дивитись ясними очима*** *в вічі дітям своїм і друзям* [1, с. 372].

Як відомо, крайня межа скорочення ФО – семантичне стиснення фразеологізму в одне слово. У цьому випадку слово-компонент використовується ізольовано, самостійно, концентруючи в собі денотативне, образно-метафоричне та експресивне значення. Письменник, редукуючи фразеологізм *їсти живцем* – «не давати спокою» [5, с. 356], залишає слово-компонент *їсти*, де збереглася семантика ФО *їсти живцем* та її внутрішній образ. Однак, на відміну від ФО, слово-компонент, подібне за звучанням до одного з компонентів фраземи, більш лаконічне, стисле, значно увиразнює думку автора, уносячи при цьому значний рівень негативного оцінного значення: *Але мене* ***їла*** *весь час оця повість, яку я сьогодні Вам надсилаю* [4, с. 46]; *Боявся посилати на суд такої суворої колегії, але врешті відважився, інакше вона б іще мене* ***їла*** *і* ***з'їла*** *б, врешті, мій диплом і університет* [4, с. 46].

Як бачимо, еліпсовані фразеологічні одиниці – це індивідуально-авторський прийом, викликаний пошуками письменника потрібної стилістичної виразності й лаконізму, динамізму, посилення експресивності висловлення. Крім того, завдяки еліпсису фразеологічній одиниці надається інтонація живої розмовної мови, створюється враження недоказаності, відбувається чіткіший прояв експресивної семи в стилістичному значенні.

Таким чином, трансформація аксіологічно орієнтованих ФО в епістолярії Олеся Гончара – це стилістичний засіб, що полягає в цілеспрямованому оновленні семантики, рівня позитивного чи негативного оцінного значення ФО, модифікації структури традиційних ФО. Це пошуки нових шляхів передачі думки, оновлення закладеного у фразеологізмі образу, це свідчення невичерпності виражальних можливостей мови. У результаті трансформації традиційний

фразеологізм перетворюється на особливий, несподіваний, такий, що концентрує на собі увагу адресата.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Гончар О. Т**. Щоденники: У 3 т. / О. Т. Гончар – К.: Веселка, 2008. – Т. 1 (1943–1967). – 455 с.
2. **Гончар О. Т**. Щоденники: У 3 т. / О. Т. Гончар – К.: Веселка, 2008. – Т. 2 (1968–1983). – 607 с.
3. **Гончар О. Т**. Щоденники: У 3 т. / О. Т. Гончар – К.: Веселка, 2008. – Т. 3 (1984–1995). – 646 с.
4. Листи / упоряд.: В. Д. Гончар, Я. Г. Оксюта. – К.: Укр. письменник, 2008. – 431 с.
5. Фразеологічний словник української мови: У 2 кн. / Уклад.: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк [та ін.]. – К.: Наук. думка, 1999.

Надійшла до редколегії 01.03.2011

ISBN 978-966-551-348-3. Дослідження з лексикології і граматики української мови, вип. 10, 2011

УДК 811.161.2'37

О. В. Гурко

СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА ТЕРМІНОЛЕКСИКИ ГРАФІЧНОГО ДИЗАЙНУ

Розглядається семантична структура термінолексики графічного дизайну, а саме: проаналізовано основні тематичні та лексико-семантичні групи.

Ключові слова: лексико-семантична група, тематична група, термінолексика графічного дизайну, назви дій і процесів, термінологічна система.

Рассматривается семантическая структура терминолексики графического дизайна и анализируются основные тематические и лексико-семантические группы.

Ключевые слова: лексико-семантическая группа, тематическая группа, терминолексика графического дизайна, название действий и процессов, терминологическая система.

The semantic structure of terminolexica of graphic design and the major thematic, lexica-semantic groups have been examined in this article.

Key words: lexica-semantic group, thematic group, terminolexica of graphic design, the name of actions and processes, terminology system.

Одним з основних завдань сучасної лексикології є вивчення системності лексики. Семантичний аналіз великих лексичних шарів має істотне значення не лише для описової лексикології і практичної лексикографії, а й для всієї лінгвістичної теорії. Дослідження кожного окремого фрагмента лексико-семантичної системи допомагає знайти специфічне в тому чи іншому класі слів і глибше зрозуміти загальні системні закономірності мови загалом.

Основу української термінологічної системи становить питома лексика, яка ввійшла в науковий обіг через її дефінування. Наукова термінологія – це той пласт лексики, що постійно розвивається. Кількість термінів у лексичному складі мови стрімко зростає. Тому цілком закономірною є пильна увага до термінів та терміносистем з боку лінгвістів, які розглядають термінологію як важливу складову лексики сучасної літературної мови.

Поняття графічного дизайну у вітчизняному науковому просторі з'явилося порівняно недавно, тому лексика графічного дизайну належить до тієї групи сучасних терміносистем, що перебувають на стадії становлення. Разом із тим графічний дизайн дуже поширений і вживається у різних галузях життєдіяльності людини (реклама, фірмовий стиль, поліграфічна продукція, візуальні комунікації, комп'ютерна графіка).

© О. В. Гурко, 2011

У сучасній українській лінгвістиці активно розробляється проблема семантики лексичних одиниць. Як свідчать дослідження, вивчення семантичної структури терміна, як і загальновживаного слова, не може бути побудоване на аналізі ізольованого, окремо взятого одного терміна. Ще академік М. М. Покровський зазначав, що «історія значення відомого слова буде тільки тоді зрозумілою, коли ми будемо вивчати це слово в зв'язку з іншими словами» [9, с. 75].

Дослідник В. П. Даниленко наголошує, що «у термінологічній системі терміни обов'язково об'єднані й організовані, і ця об'єднаність і організованість – відображення стану реалій і понять тієї галузі людської діяльності, яка зафіксована в галузевій термінології» [3, с. 52].

Терміни будь-якої галузі знання традиційно розподіляють на групи не за мовною, а за зовнішньою для мови ознакою, оскільки їх поєднує близькість тих реалій і понять, які вони називають. Проте ця обставина не дає підстав для відмови від лінгвістичного аналізу таких термінологічних угруповань (тобто спеціальних слів, об'єднаних за екстралінгвальними критеріями), бо саме у зв'язку лексики, особливо термінологічної, з позамовною дійсністю і полягає її суттєва особливість порівняно з іншими сферами мови. Погоджуємося з думкою В. М. Прохорової, що методологічно правильними є ті праці вчених, де виділення тематичної групи – лише вихідний крок для встановлення семантичних мовних зв'язків, а не просто констатації тих явищ, які зумовлені логічними зв'язками слів і предметів» [10].

Особливо плідним, на думку Ф. П. Сорокалєтова, є аналіз тематичних груп у системі термінології, де термін однієї галузі знань, виробництва виражає певну систему понять, де всі частини її взаємопов'язані та взаємозумовлені. При цьому найважливішу роль в організації змісту термінології відіграють досить широкі за значенням семантичні групи – категорії [13, с. 21].

За групами слів, об'єднаних семантично і функціонально на основі зв'язку предметів і явищ дійсності, які вони позначають, закріпилися назви «тематичні групи», «предметні, функціональні групи», «терміно-семантичні групи» тощо.

Найбільш прийнятою для таких мовних мікросистем, на наш погляд, є назва «лексико-тематичні групи» (Ф. П. Філін,

Д. М. Шмельов), яка підкреслює ту їхню особливість, за якою саме в межах лексико-тематичних груп, що входять до терміносистеми на різних етапах її розвитку, термінологічні одиниці можуть вивчатися в усіх формах і значеннях [16; 17].

Необхідність вивчення лексики за тематичними групами підтверджується певними працями [1, с. 148; 6, с. 27; 8, с. 25], у яких досліджується місце цих груп у словниковому складі мови, їх зростання та скорочення залежно від екстралінгвістичних факторів, процеси термінологізації, співвідношення національних і запозичених лексем. На думку вчених, слова належать до дійсності, відображають її та висловлюють своє значення не самі собою, а тільки через всю систему значень, які складають семантичну будову мови [14, с. 70]. І тому одним із найкращих способів вивчення системності лексики є виділення окремих лексико-семантичних груп і визначення їх внутрішньої організації та зовнішніх зв'язків. Це сприяє всеохоплюючому вивченню значеннєвих відношень лексем, фіксує особливості семантичної структури окремих номінативних одиниць зокрема і лексико-семантичної структури взагалі та виявляє закономірності семантичних процесів, що виникають.

У статті зроблено спробу проаналізувати тематичні та лексико-семантичні групи у термінолексиці графічного дизайну. Об'єктом дослідження є лексика графічного дизайну в українській мові кінця XX – початку XXI ст.

Тематичні та лексико-семантичні групи слів характеризуються як подібністю, так і відмінністю. Обидві групи слів відображають об'єктивну реальність. І це є спільним для них. Відмінність виявляється у відношеннях між словами, які об'єднані в ту чи іншу групу.

У нашому дослідженні термін «лексико-семантична група» (далі – ЛСГ) називає сукупність номенклатурних одиниць, об'єднаних певною внутрішньою організацією. При вивченні ЛСГ уточнено склад відповідної групи, здійснено її внутрішнє членування, подано семантичну характеристику компонентів, визначено взаємовідношення між ними на підставі загальних семантичних та диференційних ознак, виявлено найбільш ранню фіксацію, розглянуто семантичні зміни, які відбуваються в процесі вивчення ЛСГ.

У структурі термінолексики графічного дизайну виділяємо тематичні групи на позначення:

– технологічних процесів та прийомів розпису в дизайні (*альсеко*, *альфреско*, *графіто*, *гризайль*, *декор, насічка*, *фреска)*;

– об'єктів і предметів дизайну (*амбалаж*, *гравюра*, *граф*, *емблема*, *картуш*, *мода*, *поліхромія*, *стайлінг)*;

– напрямів у сучасному мистецтві (*арт-дизайн*, *графіка*, *графіті*, *макетування*, *оп-арт, поп-арт*, *стріт-арт*, *футуризм*, *футуродизайн)*;

– майстрів декорування вжиткових виробів і дизайну (*гравер*, *дизайнер-графік*, *іконописець*, *колорист*, *майстер настінного розпису*, *майстер декоративного розпису*, *майстер-графік*, *мозаїст*, *офортист*, *рисувальник*, *стаф-дизайнер*, *стріт-артер)*;

– матеріалів графічного дизайну (*аерограф*, *аерозоль*, *акварель*, *вугіль*, *гуаш*, *крейда*, *ластик*, *олівець графітний*, *олівці сучасні*, *пастель*, *розтушовка*, *сангіна*, *соус*, *стек*, *темпера)*;

– стилів живопису (*пуантилізм, ергономіка*, *ретро*, *суперграфіка*, *кубізм*, *мінімалізм)*;

– різновидів шрифтів (*антиква*, *бастарда*, *боргес*, *гротеск*, *канцлей*, *рекламний*, *ротунда*, *текстура*, *фрактура*, *швабське письмо)*;

– інформаційних джерел (*біг-борд*, *вітрина*, *комунікація*, *дисплей*, *малоформатний щит*, *оголошення*, *плакат*, *реклама*, *рекламоносій*, *стенд*, *транспарант*, *фронтиспис)*.

Подальша ієрархізація цих груп термінів та об'єднання їх складників за ознакою спільного класифікатора поняття уможливила виділення у структурі термінологічної лексики графічного дизайну таких ЛСГ:

– назви дій і процесів (*декорувати*, *гравірувати*, *колажувати*, *обклеювати*, *облямовувати*, *малювати*, *креслити*, *проілюструвати*, *процарапувати)*;

– назви опредмечених дій і процесів (*бандельверк*, *бланкування*, *вітраж*, *колаж*, *лінкруст*, *мозаїка*, *орнамент*, *процарапування*, *трафарет)*;

– назви ознак і властивостей (*станковий*, *декорований*, *локальний*, *розписаний*, *гравірований*, *монохромний*, *мозаїчний)*;

– назви способів виконання дій і процесів (*альсеко*, *альфреско*, *егломізе)*;

– назви поліграфічної продукції (*хард-кор*, *фотографіка*, *кольорографіка*, *шрифтовий дизайн*, *гротеск*, *італіка*, *кліше*, *алфавіт графічних символів*, *книжна графіка*, *ілюстрація*, *шрифт*, *товарний знак*, *типографія)*;

– назви предметів розміщення графічних елементів (*афіша*, *біг-борд*, *вітрина*, *дисплей*, *етикетка*, *обкладинка*, *павільйон*, *плакат*, *стенд*, *упаковка*, *фронтиспис)*;

– назви статистичних ілюстративних матеріалів (*заставка*, *фото*, *креслення*, *таблиця*, *схема*, *малюнок*, *трафарет*, *логотип)*;

– назви видів детального зображення предметів (*скетч*, *шаблон*, *ескіз*, *макет*, *візуалізація*, *тектоніка)*;

– назви знарядь та матеріалів (*адресограф*, *аерограф*, *бістр*, *вуглина*, *калам*, *олівець, рівнак*, *туш*, *флейц)*;

– назви осіб за типом обробки та оздоблення об’єктів і предметів дизайну (*акцидентник*, *гравер*, *графік*, *дизайнер, колорист*, *контрактер*, *оформлювач книги*, *плакатист*, *станковіст)*;

– назви суміжних галузей з графічним дизайном (*дизайн середовища*, *ландшафтний дизайн*, *промисловий дизайн*, *арт-дизайн*, *архітектурний дизайн*, *живопис*, *графіка*, *реклама)*;

– назви загальнонаукових понять (*фон*, *форма*, *стиль*, *ескіз*, *мотив)*.

Номінуючи виокремлювані в структурі термінолексики графічного дизайну об’єднання слів-термінів тематичними та лексико-семантичними групами, оперуємо загальноприйнятою лінгвістичною термінологією. Теоретичне обґрунтування вивчення цих груп слів маємо в другій половині XX ст. у працях В. І. Кожухова [4], О. М. Трубачова [14], А. А. Уфімцевої [15], Ф. П. Філіна [16], Д. М. Шмельова [17]. Більшість цих дослідників уважає позамовний критерій засадничим в об’єднанні слів у тематичні групи: «...відображаючи відрізки дійсності, слова пов’язуються між собою в тематичні групи в такий спосіб, як і взаємопов’язані й відображувані ними явища самої дійсності» [17]. Ця обставина, наполягають мовознавці, не повинна унеможливити лінгвістичний аналіз наявних об’єднань слів, виходячи зокрема з такого застереження: «...у деяких випадках аналіз груп, виділених за екстралінгвістичними ознаками, показує, що розподіл збігається з лінгвістичною їх характеристикою» [14, с. 16].

На тій же екстралінгвістичній підставі, а саме – зв'язку предметів і явищ дійсності, утворюються ЛСГ слів, об'єднаних і семантично, і функціонально. Виокремлювані в ме-жах тематичних груп слів-термінів, ЛСГ, на відміну від них, унаочнюють спектр різних парадигматичних відношень (синонімічних, полісемічних тощо), тоді як тематичні групи слів не відображають змін у семантиці окремих слів, заміні одного слова-терміна іншим, переходу терміна до слів загальної мови. Однак процеси безперервного взаємопроникнення слів з одного шару термінолексики до іншого загалом спричинені інтеграційними та диференційними процесами в науці, інших сферах людської діяльності. Відтак у структурі термінолексики графічного дизайну вони мають спостерігатися на вищому за представлений тематичними й ЛСГ ієрархічному щаблі, тобто на рівні макроеволюційних змін.

Згідно з історією формування-розвитку терміносистеми графічного дизайну вона вирізнялася як підсистема в межах:

– загальних терміносистем дизайну (*ландшафтний дизайн, промисловий дизайн, дизайн середовища, архітектурний дизайн, арт-дизайн*);

– загальногалузевої терміносистеми образотворчого та міжгалузевої декоративно-ужиткового мистецтва (*мистецтво, станковий живопис, монохромія, поліхромія, декор, акварель*);

– термінології друкарства (*готичне письмо, ієратичне письмо, символ, бастарда, фрактура*);

– термінологій поліграфії (*кліше, фотокераміка, фотодрук, заставка, деколь*);

– термінологій інших наук і технік (*рекламної, лінгвістичної, економічної*).

Із початком становлення графічного дизайну як самостійної науки її субмова розвивалася завдяки розгалуженню спектра радіальної взаємодії з названими терміносистемами, народними термінологіями. Залучені з інших галузей знань терміни вступали при цьому в численні структурні відношення та зв'язки, унаслідок чого склалися метастабільні термінні угруповання, елементи яких пов'язані предметно-тематичними та лексико-семантичними відношеннями й перебувають у структурно-ієрархічних зв'язках, простежуваних за допомогою гіперо-гіпонімії та опозиції тотожності/протилежності. Йдеться про групи термінів на позначення понять

і реалій мистецтва розпису: настінного розпису, декоративного розпису. Задля чіткого відображення структури термінологічної системи графічного дизайну на макро- і мікрорівнях зазначені групи термінів іменуються макротерміногрупами (МТГ), а виокремлювані в їх складі групи тематично однорідних слів – мікротерміногрупами (мТГ). У свою чергу домінування ЛСГ залишається загально-прийнятим.

Разом з тим, виходячи з розробленої О. О. Реформатським теорії термінологічного поля, згідно з якою зв'язки між мікро-, макросистемними утвореннями та їхніми складниками є зв'язками залежності терміна від свого поля, цей лінгвістичний термін вживатимемо для означення контекстуально-структурних зв'язків, що простежуються між елементами схеми нижчого ієрархічного рівня, а саме: «термін – знак спеціального поняття» з га-лузі графічного дизайну – мікротерміногрупа – макротерміногрупа терміносистеми графічного дизайну – та елементами схеми вищого ієрархічного рівня «макротерміногрупа терміносистеми графічного дизайну – загальні терміносистеми виробничого мистецтва» [11, с. 47].

Отже, проведене дослідження дало можливість встановити, що у межах сучасної української термінолексики графічного дизайну в аспекті системності її значень виділяються семантичні категорії процесів, ознак і властивостей, предметів розміщення графічних елементів, назв поліграфічної продукції та статистичних ілюстративних матеріалів, майстрів декорування вжиткових виробів і дизайну та ін. Найбільш численними є категорії процесів, предметів, професій і занять. Такий розподіл значень термінів за семантичними категоріями зумовлений специфікою предмета науки та її описовим та вузькоспеціальним характером.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Гаазе-Раппопорт М. Г.** Еще раз к вопросу об управлении процессом формирования научных терминов и терминосистем / М. Г. Гаазе-Раппопорт // Место терминологии в системе современных наук. – М., 1970. – С. 23–24.
2. **Гурко О. В.** Словник термінів графічного дизайну / О. В. Гурко, І. С. Попова. – Д.: Пороги, 2009. – 157 с.
3. **Даниленко В. П.** Русская терминология: Опыт лингвистического описания / В. П. Даниленко. – М.: Наука, 1977. – 246 с.

4. **Кожухов В. И.** Лексико-семантические группы слов / В. И. Ко-жухов. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1955. – 28 с.
5. **Куленко М. Я.** Основи графічного дизайну / М. Я. Куленко. – К.: Кондор, 2007. – 492 с.
6. **Моисеев А. И.** Наименования лиц по профессии в современном русском языке (Структурно-семантическая характеристика) // Автореф. дис. … канд. филол. наук: спец. 10.02.02 «Русский язык». – Ленинград, 1968. – 27 с.
7. **Ничкало С. А.** Мистецтвознавство: Короткий тлумачний словник / С. А. Ничкало. – К.: Либідь, 1999. – 208 с. –Укр. і рос. мовами.
8. **Панько Т. І.** Українське термінознавство / Т. І. Панько, І. М. Ко-чан, Г. П. Мацюк. – Л.: Світ, 1994. – 215 с.
9. **Покровский М. М.** Семасиологические исследования в области древних языков / М. М. Покровский // Избранные работы по язы-кознанию. – М.: АН СССР, 1959. – 75 с.
10. **Прохорова В. Н.** Актуальные проблемы современной русской лексикологи: [Учеб. пособ. по спецкурсу] / В. Н. Прохорова. – М.: МГУ, 1973. – 74 с.
11. **Реформатский А. А.** Что такое термин и терминология? / А. А. Реформатский // Вопросы терминологии: Материалы Всесоюзного терминологического совещания. – М.: АН СССР, 1961. – С. 46–54.
12. **Смолина К. П.** Лексико-семантическая группа и синонимический ряд как конкретная манифестация системности в лексике / К. П. Смолина // Язык: система и функционирование. – М.: Наука, 1988. – С. 219–226.
13. **Сорокалетов Ф. П.** История военной лексики в русском языке (XI–XVII в.) / Ф. П. Сорокалетов. – Л.: Наука, 1970. – 21 с.
14. **Трубачев О. Н.** К вопросу о реконструкции различных систем лек-сики / О. Н. Трубачев // Лексикографический сборник. – Вып. VII. – М.: Гизин словарей, 1963. – 221 с.
15. **Уфимцева А. А.** Опыт изучения лексики как системы (на мате-риале английского языка) / А. А. Уфимцева. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 287 с.
16. **Филин Ф. П.** О лексико-семантических группах слов / Ф. П. Фи-лин // Езиковедски изследования в чест на акад. Стефан Млядянов. – София, 1957. – С. 521–538.
17. **Шмелев Д. Н.** Проблемы семантического анализа лексики (на ма-териале русского языка) / Д. Н. Шмелев. – М.: Наука,1973. – 280 с.

Надійшла до редколегії 10.02.2011

ISBN 978-966-551-348-3. Дослідження з лексикології і граматики української мови, вип. 10, 2011

УДК 81 373.49

З. О. Дубинець

ІНШОМОВНІ СЛОВА І ТЕРМІНИ В РОЛІ ЕВФЕМІЗМІВ

Проаналізовано особливості використання іншомовних слів і термінів як евфемізмів на матеріалі преси. Автор наголошує, що специфіку використання в ролі евфемізмів іншомовних слів і термінів визначає належність газети до певного типу видання і фактор адресата.

Ключові слова: *евфемізми, терміни, преса.*

Рассматриваются особенности использования иностранных слов и терминов как эвфемизмов на материале прессы. Специфика использования в роли эвфемизмов иностранных слов и терминов обусловлена принадлежностью газеты к определенному типу издания и фактором адресата.

Ключевые слова: эвфемизм, термин, пресса.

In the article the author considers the features of the use of foreign words and terms in the functions of euphemisms on a press material. Specifics of the role of euphemisms foreign words and terms due to the affiliation of the newspaper to certain types of publications and a factor in the recipient.

Key words: euphemism, term, press.

Аналіз лексичного матеріалу української мови дає підстави говорити про активне функціонування пом'якшених, благозвучних висловів – евфемізмів, що вживаються замість прямих назв на позначення негативного денотата.

Евфемізація – безперервний процес заміни одних номінацій іншими, який ґрунтується на постійному оцінюванні й переоцінюванні людиною форм висловлювання задля успішної комунікації. На сучасному етапі вченими досліджено мету евфемізації мови, тематичні групи та сфери вживання евфемізмів, способи їх творення. Наукові набутки з цього явища маємо в російському, англійському, німецькому, польському мовознавстві. Використання іншомовних слів і термінів у ролі евфемізмів стало об'єктом уваги Ю. Баскової, С. Відлак, В. Москвіна, Н. Прядильнікової, О. Реформатського, О. Сєнічкіної та ін. Натомість праць, які б розглядали загальні питання теорії евфемії на україномовному матеріалі, фактично немає.

Мета статті – з'ясувати особливості використання іншомовних слів і термінів як евфемізмів на матеріалі преси.

Продуктивним прийомом евфемізації в газетних текстах є використання у ролі евфемізмів синонімічних стильових еквівалентів

© З. О. Дубинець, 2011

– термінів, іншомовних і книжних слів. Дослідники вказують на здатність цих мовних одиниць виконувати евфемістичні функції попри те, що вони є прямими найменуваннями небажаного денотата. Як справедливо зауважує С. Відлак, «іншомовні слова менше шокують і здаються більш шляхетними» [3, с. 275].

Заміна номінативних засобів рідної мови іншомовними синонімами або іншомовними еквівалентами називається метономазією [4, с. 222].

Потрібно зазначити, що традиція використання запозичень у ролі евфемізмів існує тривалий період історії східнослов'янських мов. Так, Д. Зеленін, описуючи давні заборони і замінні назви східноєвропейських і північноазіатських народів, наводить приклади евфемізмів-іншомовних слів у російській, українській, білоруській мовах. Особливо продуктивно, на думку дослідника, відбувається заміна лексеми *чорт* назвами, узятими з ін-ших мов: *юда, луципер, гаспід*. Іншомовних слів-назв чорта було так багато, що й слово *оранжерея* було сприйнято українцями як одна з численних замін чорта: *Это все проклятій анджерей производит ранние фрукты!* (Г. Квитка-Основьяненко, «Ложные понятия»). Незнайоме слово й незвичні властивості поняття, ним названого, викликали асоціації з чортом: тільки надприродна сила могла примусити достигати фрукти раніше літа. Так можна пояснити виникнення евфемістичного оказіоналізма.

Проте якщо давні запозичені евфемізми були конкретними іменниками, то серед сучасних евфемістичних запозичень переважають абстрактні: *конфронтація* замість *протистояння, корекція* замість *виправлення, кіднепінг* замість *викрадення дітей,* тощо [1, с. 103], напр.: *Постійна* ***корекція*** *правових норм протягом 2005 р. — першої половини 2006 р. створила умови для зловживань та корупції як з боку посадовців, так і з боку платників податків, що в результаті негативно вплинуло на бюджетні розрахунки* (ЮГ. – 2007. – № 8); *У китайському зоопарку пінгвінів-геїв посадили за* ***кіднепінг*** (К. – 2008. – 01.12).

Специфіку використання в ролі евфемізмів іншомовних слів і термінів визначає належність газети до певного типу видання (якісного або масового) і фактор адресата. Характерною рисою якісних видань є продуктивне вживання іншомовних слів і термінів з евфемістичною метою, щоб приховати, завуалювати негативні

явища в політичному житті країни, напр.: *Найгірша фаза* ***економічної рецесії*** (зам. кризи) *позаду* (УК. – 2009. – № 132); *Нинішні погодні умови впливають* ***депресивно*** *не лише на людей, а й на ціни – про підвищення вартості бензину марки А 95* (УК. – 2009. – № 141).

У масових газетах активно використовуються як евфемізми медичні терміни, а саме: *абсцес* (замість *гнояк*), *фурункул* (замість *чиряк*), *педикульоз* (замість *вошивість*), *лейкома* (замість *більмо*), *епілепсія* (замість *падуча неміч*), *лепра* (замість *проказа*), *канцер* (замість *рак,* хоч із погляду етимології це спільнокореневі слова), *урина* (замість *сеча*), *вівісекція* (замість *розтин тіла*) [7, с. 10]). Метою використання подібних замінників є зробити номінацію етично можливою для публічної сфери спілкування.

Становлення вітчизняної евфемістики відбувалося під впливом принаймні чотирьох культурних традицій: церковнослов'янської, латинської, французької та англо-американської, що спричинило продуктивне використання в ролі евфемізмів запозичень саме з цих мов.

Як засіб евфемії традиційно використовується книжна лексика церковнослов'янського походження. Питомо української слова мають анатомічні відповідники, церковнослов'янські – ні. Старі риторики це правильно оцінювали, пояснюючи, що *чело* – це не частина черепа, а *сховище думки*, *очі* – не орган зору, а *дзеркало душі*, *вуста* – це не орган прийому страв (чи лабіалізації голосних), а *джерело промов премудрих* [6, с. 97]. На думку дослідників, книжковий характер таких запозичень забезпечував відсутність побутових асоціацій, а отже, й евфемістичність подібних номінацій.

Науковці визначають три критерії евфемістичності терміна: термін має бути іншомовним; українська мова повинна мати власний синонімічний термін з прозорою внутрішньою формою; у внутрішній формі нашого найменування повинна міститися негативна конотація [8, с. 26], напр.: *Ви не раз ходили* ***топлес****. Вам не здається, що ваша фішка вже приїлась?* (Д. – 2010. – № 105) – замість прямої номінації «з оголеними грудьми» журналіст використовує евфемістичну, що позначає «без верхньої частини одягу». Або інші приклади: *Досі в Монастирському районі* ***геріатричної установи*** (замість «будинку пристарілих») *для постійного проживання громадян похилого віку, ветеранів війни та праці, інвалідів, які потребують стороннього*

догляду, побутового і медичного обслуговування не було (УК. – 2010. – № 12); ***Делімітація*** (замість «розмежування держкордоном») *Керченської протоки під питанням* (УК. – 2009. – № 127).

Отже, використання терміна в евфемістичній функції можливе допоки його вживання є малозрозумілим для читача. Це дає підстави стверджувати, що проблема евфемізації шляхом використання іншомовних слів і термінів повинна розглядатися як проблема використання агнонімів [5, с. 105].

З огляду на це можна стверджувати, що запозичення з інших мов у нижче розглянутих прикладах є евфемізмами за походженням, проте не виконують евфемістичної функції. Активне використання цих слів у періодиці призвело до послаблення їхнього евфемістичного потенціалу: *Але ще більше компаній знову повертається до старих давальницьких схем, інакше кажучи, примітивного бартеру, який породжує неконтрольовані процеси на цукровому ринку,* ***дестабілізує*** *цінову ситуацію* (ГУ. – 2005. – № 189). *Дестабілізувати* означає «порушувати стійкий стан, стабільність чого-небудь» [1, с. 288]; *Як ми* ***девальвували*** *імідж житниці Європи* (ГУ. – 2005. – № 217). *Девальвувати* означає «знецінювати»; *Президент не* ***пресуватиме*** *політреформу* (ГУ. – 2005. – № 188). У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» подаються такі значення слова *пресувати*: 1. Ущільнювати, стискати пресом, видаляючи рідину, міняючи форму тощо. 2. Виготовляти щось за допомогою преса [1, с. 1107]. Більшості пересічних громадян відоме нове переносне значення цього слова: «створювати перепони для реалізації, знецінювати»; *Злочинну систему, котра призвела до національної трагедії, мало засудити – її треба остаточно* ***демонтувати****, наголосив глава держави* (ГУ. – 2005. – № 226). *Демонтувати* – «робити демонтаж (розбирання на окремі частини) машин, апаратів, споруд тощо, а також зняття їх з фундаменту; знецінювати» [1, с. 283]. Переносне значення («позбутися, розвалити (про систему)») також зрозуміле більшості українців.

Аналіз фактичного матеріалу засвідчив продуктивність використання в ролі евфемізмів у якісних виданнях, адресатом яких є читач з високим рівнем освіченості, саме запозичень-агнонімів: *Депутати бились як справжні* ***файтери*** (ДТ. – 2008. – № 12). *Fighter* – з анг. воїн, боєць. Зрозуміло, що стосовно представників влади пряма номінація є небажаною, тому використовується іншомовна

евфемістична, малознайома для пересічних громадян; *Не хотів бути* ***манагером*** (ДТ. – 2008. – № 4). Англійське слово *manager* читається за правилами мови-реципієнта як пишеться і означає «менеджер, який погано працює, непрофесіонал», тобто позначає негативний (небажаний) денотат. До того ж це слово має семантичну редукцію, оскільки малозрозуміле носіям мови. Асоціат *манагер* позитивніше за денотат *непрофесіонал*; *Зроблено черговий крок на дуже важкому шляху подолання взаємного історичного* ***ресентименту*** *між двома сусідніми країнами, які зараз активно співпрацюють як геополітичні партнери* (К. – 2006. – 19.05). Замість небажаного *ворожнеча* використовується більш милозвучне *ресентимент.*

Розглянуті приклади переконують, що деякі запозичення є складними для розуміння навіть освіченою людиною. Тому автори публікацій можуть пояснювати іншомовне слово, знижуючи тим самим його евфемістичний потенціал, напр.: *Нацбанк пригальмував розвиток валютної лихоманки на ранній стадії шляхом* ***інтервенції*** *(продажу 170 млн доларів) та адміністративних дій* (УК. – 2010. – № 11). Або: *У роботах 1930–40-х років Лоренц пропонував уживати спеціальних заходів,* «*щоб* ***елімінувати*** *неповноцінні елементи популяції людської». Учений пояснював, що не мав на увазі вбивства* (УК. – 2010. – № 10). Такі пояснення підтверджують, що автори передбачали можливість неадекватного сприйняття текстів реципієнтами у випадку, якщо для останніх значення слів *інтервенції*, *елімінувати* невідоме.

Висвітлення політичних, економічних і соціальних подій у масових виданнях суттєво відрізняється. Їхня орієнтація на читачів з різним інтелектуальним рівнем зумовлює специфіку подання інформації, у якій майже відсутні іншомовні слова і терміни, що ускладнюють розуміння й інтерпретацію тексту.

На основі цього можна зробити висновок, що агнонімію мовних одиниць визначає інтелектуальний рівень адресата повідомлення. Уживаючи термін як евфемізм, журналіст припускає самостійну діяльність читача над змістом тексту. Проте їхній інтелектуальний рівень при цьому може відрізнятися. Тоді терміни та іншомовні слова стають агнонімами для пересічного громадянина та сприймаються ним як евфемізми. За умови збігу тезаурусів комунікантів евфемізації не відбувається [5, с. 109]. Це пояснює, чому не можна

вважати евфемізацією вживання термінів та іншомовних слів у розмові фахівців однієї галузі.

Зазвичай причинами запозичення є необхідність у позначенні реалій, раніше незнаних носіями мови-реціпієнта або заміна власного сполучення однією лексемою для економії мовних засобів. Іншою причиною запозичень є естетичні або етичні міркування, оскільки іншомовні номінації милозвучніші за їхні україномовні еквіваленти. Це пояснює появу таких термінів як *рептилії* (замість питомого *гади), суїцид* (замість *самогубство), летальний* (замість *смертельний), лібідо* (букв. *потяг, хтивість), гендерний* (букв. *статевий), обсценний* і *пейоративний* (замість *лайливий).* Ці запозичення є евфемізмами й продуктивно вживаються в сучасній пресі, напр.: *Звичайно,* ***обсценна*** *неологія народжується у спонтанній мові, в ідіомах* (УП. – 2011. – 19.03). *Далі, як ви розумієте, з цих солодкоголосих вуст поллється неприйнятний для преси* ***пейоративний*** *синонімічний ряд, що характеризує режисера* (ДТ. – 2008. – № 5).

Часто вживання запозичень-евфемізмів продиктовано мовною модою. Тоді їх використання пояснюється бажанням мовця засвідчити свою сучасність і поінформованість, розумову або ділову перевагу, а також створити видимість чогось нового чи незвичайного. Подібні евфемістичні замінники в пресі вживані чи не на кожному кроці: *установу* частіше називають *адміністрацією* чи *офісом, відділ* та *управління – департаментом, посольства* потрохи перетворюються на *амбасади,* а *виставки* – на *експоцентри.*

На шпальтах газет читаємо: ***Корпорація*** *запрошує на роботу* (ДТ. – 2008. – № 12) – замість *об'єднання* вживається «престижніше» слово *корпорація*; *сплата за* ***ренту*** (Д. – 2008. – № 25) – замість українського *за оренду;* ***auto-rental*** (ДТ. – 2008. – № 14) – замість українського *прокат машин.*

Здатність іншомовних слів і термінів виступати у ролі евфемізмів, вважають лінгвісти, зумовлена їхньою належністю до книжних стилів, яка асоціюється з престижем соціальних культур та інститутів, що послуговуються цими словами. Так, іншомовне слово – це перевірений засіб підвищити власний авторитет, надати ваги не надто престижним професіям: *помічник → референт, постачальник → провайдер, перекупник → дилер, гуртовик → трейдер* або *мерчандайзер, товарознавець → маркетолог, кравець → кутюр'є,*

охорона → сек'юріті, пірнальник → дайвер, підспівувач → беквокаліст, нянька → бебісітер, хатня робітниця → хаускіпер (ну а той, хто взагалі не має роботи, міг би «підвищити свій статус», назвавшись *джоб-сікєром*) [7, с. 11].

Заміни назв малопрестижних професій іншомовними евфемістичними назвами продуктивно використовують журналісти, зокрема: *клінер* замість укр. *прибиральник (Страйк* ***клінерів*** (День. – 2008. – № 24); *брокер* замість укр. *посередник; дистриб'ютор* замість укр. *розповсюджувач* (*Працює* ***дистриб'ютором*** *компанії* (ДТ. – 2008. – № 6).

Окремі дослідники (С. Кара-Мурза, К. Мілоєнко, П. Селігей) убачають у подібних випадках рецидив міфічної свідомості, за якої, коли змінити ім'я речі, зміниться й сама річ.

Продуктивне використання деяких запозичень призвело до втрати ними «ушляхетнювальних» властивостей, їм на заміну прийшли евфемізми нового покоління: *кадровик → менеджер з персоналу, пропагандист → піар-технолог, асенізатор → оператор очисних робіт.* Або ще один ланцюжок, який розвинувся через те, що первісне запозичення-евфемізм унаслідок активного вживання втратило свої пом'якшувальні функції: *каліка → інвалід → особа з обмеженими фізичними можливостями → людина з особливими потребами → людина, яка потребує особливого ставлення.*

Отже, для іншомовних запозичень і термінів, які використовуються в газетно-публіцистичному дискурсі з метою евфемізації, фактори агнонімічності й низької частотності є найбільш важливими.

Специфіку використання в ролі евфемізмів іншомовних слів й термінів визначає належність газети до певного типу видання і фактор адресата. У якісних і популярних газетах використання термінів та іншомовних слів у ролі евфемізмів відрізняється за призначенням, частотністю вживання, поширенням евфемістичних замінників певних семантичних груп.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в аналізі інших прийомів евфемізації в сучасній періодиці.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Баскова Ю. С.** Эвфемизмы как средство манипулирования в языке СМИ: Дис. … канд. филол. наук: 10.02.19 / Юлия Сергеевна Баскова. – Краснодар, 2006. – 162 с.

2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел.] – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
3. **Видлак С. П.** Проблема эвфемизма на фоне теории языкового по-ля / С. П. Видлак // Этимология. 1965. – М., 1967. – С. 267–285.
4. **Москвин В. П**. Эвфемизмы в лексической системе современного русского язика / В. П. Москвин. – М.: ЛЕНАНД, 2007. – 260 с.
5. **Прядильникова Н. В.** Эвфемизмы в российских СМИ начала XXI века: комплексная характеристика: Дис. … канд. филол. наук: 10.02.01 / Наталья Викторовна Прядильникова. – Самара, 2007. – 179 с.
6. **Реформатский А. А.** Табу и эвфемизмы / А. А. Реформатский // Введение в языковедение. – М., 1998. – С. 104–107.
7. **Селігей П. О.** Що нам робити із запозиченнями? / П. О. Селігей // Українська мова. – 2007. – № 3. – С. 3–15.
8. **Сеничкина Е. П.** Эвфемизмы русского языка: Спецкурс: [Учебн. пособ.] / Е. П. Сеничкина. – М.: Высш. школа, 2006. – 151 с.

Надійшла до редколегії 15.04.2011

ISBN 978-966-551-348-3. Дослідження з лексикології і граматики української мови, вип. 10, 2011

УДК 811.161.2'37

В. В. Зайцева

ОСОБЛИВОСТІ ГАЗЕТНО-ПУБЛІЦИСТИЧНОГО СТИЛЮ

Досліджуються особливості газетно-публіцистичного стилю, які стали об'єктом лінгвоукраїністики.

Ключові слова: газетно-публіцистичний стиль, інформаційний стиль, публіцистичний текст, засоби масової інформації, мова газети.

Рассматриваются особенности газетно-публицистического стиля, которые стали объектом лингвоукраинистики.

Ключевые слова: газетно-публицистический стиль, информационный стиль, публицистический текст, средства массовой информации, язык газеты.

Peculiarities of a newspaper and publicistic style, which are the object of lingvoukrainistika are analysed in the article.

Key word: newspaper and publicistic style, information style, publicistic text, mass media, newspaper language.

В останні десятиліття урізноманітнюються підходи й напрямки лінгвістичного дослідження мови засобів масової інформації.

Розгляд системи сучасних функціональних стилів літературної мови, їхньої жанрової різноманітності спирається на врахування екстралінгвальних чинників.

Як зауважує Ю. Арешенков, «головним фактором утворення функціональних стилів є типова соціомовленнєва ситуація», що дає можливість встановити критерії класифікації цих стилів на підставі наявності чи відсутності чітко окресленої сфери мовного спілкування, у межах якої функціонує відповідний функціональний стиль» [1, с. 125]. Саме сфера вживання, особливості призначення й специфічна ситуація спілкування свідчить про існування публіцистичного стилю (далі ПС) або, як уточнюють дослідники останнім часом, інформаційного стилю. Для більш точного визначення стильових особливостей певних жанрів термін «інформаційний» є найбільш оптимальним, оскільки в ньому знаходить свою безпосередню реалізацію мовна функція повідомлення, інформування, тоді як у власне публіцистичних текстах актуалізується апелятивна функція мови.

Публіцистичний (інформаційний) стиль був об'єктом лінгвоукраїністики у 20-ті роки XX ст., проте інтенсивно проблему

© В. В. Зайцева, 2011

функціональної диференціації мови почали розробляти з початку 50-х років XX ст.

Класифікуючи стилі, або функціональні різновиди мови, І. Чередниченко пише про стиль масової преси, виокремлює при цьому інформаційний і власне публіцистичний стилі [14, с. 54–58]. В академічній «Стилістиці газетних жанрів» [11] йдеться про інформативно-пропагандистську функцію ПС, у якому розрізняють жанри інформаційних заміток, репортажів тощо. У праці «Українська лінгвостилістика XX – початку XXI ст.: система понять і бібліографічні джерела» [13] зафіксовано такі термінологічні словосполучення, якими послуговуються дослідники: *газетна комунікація, газетна мова, газетне мовлення, газетний дискурс, газетний жанр, газетний заголовок, газетний стиль, газетний текст, газетний штамп, газетно-журнальний жанр, газетно-інформаційний стиль, газетно-публіцистична мова, газетно-публіцистичний дискурс, газетно-публіцистичний стиль, газетно-публіцистичний текст* [13, с. 335]. Так само засвідчено вживання термінів *публіцистичний стиль, публіцистичний текст* [13, с. 355].

Комплекс напрямів дослідження мови ЗМІ значно розширився, зокрема накреслився лінгвокультурологічний напрям, пожвавився інтерес до теорії жанрів. Цим і визначається мета статті. Завдання дослідження – проаналізувати актуальні проблеми вивчення мови масової інформації, визначити стильові особливості публіцистичного (інформаційного) стилю, розкрити природу інформаційного стилю як об’єкта лінгвістики.

Зважаючи на практику вживання різних термінологічних словосполучень щодо номінації того самого об’єкта, використовуємо назви публіцистичний та інформаційний (стиль) як синонімічні.

В інформаційному стилі реалізовується мовна функція впливу, що поєднується з інформативною (повідомленням новин). У публіцистичному (інформативному) тексті розкриваються питання досить широкої тематики, що становлять інтерес для суспільства. Це можуть бути економічні, політичні, моральні, філософські проблеми, а також питання культури, виховання, побутові тощо. Інформаційний стиль використовується в суспільно-політичній літературі, політич-них виступах, промовах тощо [8, с. 232].

Мовознавство має певні досягнення в дослідженні мови масової і ділової інформації, особливо мови періодичної преси. Ці досягнення

пов'язані з іменами таких провідних учених, як Г. Винокур, В. Виноградов, І. Білодід, В. Костомаров, Г. Солганик та ін. Мові української преси дожовтневого періоду присвячені фундаментальні праці М. Жовтобрюха.

До специфічних ознак інформаційного стилю дослідники зараховують такі:

– організація інформаційного тексту за чіткими стандартизованими схемами (де, коли, що відбулося, хто про це інформує, які передумови та перспективи описуваної події, явища і под.);

– висока частотність вживання мовних засобів оцінного характеру, насамперед оцінної лексики;

– активне функціонування форм персональності, особливо в коментарному мовленні;

– широке використання експресивних засобів – різних тропів та синтаксичних конструкцій – у поєднанні зі звичними, стандартними для цього стилю засобами мовного вираження і под. [1, с. 128].

Перераховані особливості стосуються текстів саме інформаційного стилю, створених з метою повідомлення, інформування про актуальні події суспільного життя.

Наголошуючи на характерних ознаках стилів масової інформації, І. Білодід зазначає, що «стиль інформації має комплексну сферу дії, комплексні об'єкти зображення», і «в цій багатоплановості сфера інформації близька до безмежної сфери художньої літератури, але мовні засоби останньої значно ширші, багатоманітніші, барвистіші», однак «стиль масово-політичної і ділової інформації вимагає від мовця не лише досконалого знання самого мовного інвентаря (лексики взагалі, термінології, засобів словотвору, фразеології, різноманітних конструкцій речення, вислову зокрема), а й уміння добре володіти інтонуванням вислову…» [12, с. 11].

Загальновизнаним є твердження про те, що характерна ознака інформаційного (публіцистичного) стилю полягає в поєднанні експресії й стандарту.

Реалізація таких функцій мови, як спілкування, повідомлення, вплив, ґрунтується на конкретних властивостях одиниць лексики, фразеології, граматики національної мови, для визначення й обґрунтування специфічних ознак інформаційного стилю необхідним є у його межах осмислення особливостей функціонування одиниць усіх мовних рівнів. Дослідженню специфічних рис лексики й

фразеології інформаційного стилю в українському мовознавстві приділено належну увагу (праці Ю. Арешенкова, І. Білодіда, Д. Баранника, С. Єрмоленко, М. Жовтобрюха, А. Коваль, Г. Колесника, Т. Коць, К. Ленець, О. Муромцевої, М. Пилинського, О. Пономарева, О. Сербенської, Н. Сологуб, О. Стишова, Л. Шевченко та ін.).

Підсумовуючи, маємо констатувати, що в текстах інформаційного стилю взаємопов'язані функції номінації та оцінки лексичних компонентів, що дає дослідникам підстави виокремити в межах цього стилю два типи слововживань: 1) неоцінна лексика з підгрупами інформативних та «будівельних» (за термінологією В. Костомарова) слів; 2) оцінна лексика, що поділяється на позитивно і негативно оцінну, у зв'язку з чим виникає потреба дослідження явищ вторинної номінації, характерних для інформаційного стилю як такого [15].

Коли йдеться про диференційні ознаки інформаційного стилю, дослідники використовують не лише набір певних мовних засобів у названому стилі, а й наголошують на важливості принципів, за якими організовані ці мовні одиниці в конкретних текстах. Дискусійне питання про роль набору характерних мовних засобів чи принципів їх організації втрачає гостроту, коли враховують обидва критерії виділення диференційних ознак функціонально-стильових різновидів мови, пор.: «Серед власне мовних особливостей функціональних різновидів дослідники, за академіком В. Виноградовим, називають відбір (чи набір) і організацію мовних засобів, а Д. Шмельов і М. Панов говорять про те, що організація переважає над набором...» [10, с. 54–69]. Дослідниця М. Кожина розвиває думку В. Виноградова, наголошуючи на «нормах відбору й поєднання в них мовних засобів» [9, с. 21]. Незаперечною є вага як набору мовних засобів інформаційного стилю, так і способів їх використання.

Підставою для виділення й практичного дослідження окремого інформаційного стилю і є набір мовних засобів та їх організація, зокрема й функція вторинних номінацій у текстах власне інформаційних, що відрізняються від публіцистичного стилю і становлять підстиль (різновид) цього стилю.

Інформаційний підстиль репрезентує газетна мова.

Мова газети – різновид мови масової інформації в її писемній формі. Закономірність газетно-інформаційного підстилю виявляється

в чергуванні мовної експресії та стандарту. Ще Ш. Баллі відзначав, що в газеті «важко писати швидко і правильно, не користуючись заяложеними виразами... Мова газети рясніє штампами – готовими зворотами, часто цілими невеликими реченнями» [3, с. 109].

Вивчення мови газети має свою історію у вітчизняному та зарубіжному мовознавстві. В українському лінгвістичному дискурсі, як зазначають А. Загнітко й І. Данилюк [7], першим поняття «газетна мова» вживає М. Гладкий. Питання особливостей газетної мови торкалися М. Йогансен, Є. Плужник, П. Филипович, М. Драй-Хмара, Ф. Ганцов, О. Курило, І. Нечуй-Левицький, М. Сулима.

До характерних ознак газетно-публіцистичного (інформаційного) стилю зараховують такі: а) економія мовних засобів, лаконічність викладу в поєднанні з інформаційною насиченістю; б) відбір мовних засобів за принципом їх зрозумілості; в) наявність суспільно-політичної лексики, переосмислення лексики інших стилів; г) використання типових для стилю мовних стереотипів, кліше; ґ) жанрова різноманітність і пов'язана з цим різноманітність стильового використання мовних засобів: багатозначності слів, мовних зворотів, зокрема метафори, метонімії, синекдохи.

Крім того, мова газети найчутливіше реагує на будь-які зміни в суспільстві, що позначається передусім на так званих словах, словосполученнях, які становлять ядро лексики газетної мови. Ця лексика пов'язана з ідеологією, спрямованістю конкретного видання. Своєрідна проникність мови газети зумовлюється реалізацією її інформативної функції, необхідністю повідомляти про найважливіші події.

У комплексі ЗМІ газеті належить особливо важлива роль. Загальний конструктивний принцип газетного повідомлення полягає в чергуванні фактологічно конкретного та узагальненого матеріалу, образного й абстрактного, логічного й емоційного. На відміну від художньої літератури, у газеті рідко застосовується такий прийом, як художня вигадка, хоча в цілому ступінь авторського начала залежить від газетного жанру. Крім того, газетно-публіцистичний (інформаційний) стиль за його особливостями протиставляється науковому та офіційно-діловому, для яких більшою мірою характерна відсутність мовних засобів, позначених емоційно-експресивним забарвленням, розмовних, просторічних елементів, тоді як інформаційно-газетний стиль обмежує термінологічну лексику й

фразеологію, притаманну офіційно-діловому та науковому стилям, та збільшує питому вагу образної емоційно-забарвленої лексики.

Важливе місце у розробці теорії інформаційного стилю, визначенні його основних ознак належить професорові Д. Бараннику, який приділив багато уваги вивченню публіцистики в цілому.

Як зазначає дослідник, «основною властивістю газетного тексту є пафос дійової конкретності й наступальності, предметність і документальність», що й визначає «найзагальнішу особливість естетики газетної мови: суто комунікативне значення слова домінує тут над його художнім, живописним, зображальним значенням» [5, с. 155]. Однак це не виключає, як уважає вчений, спорідненості мови газети із художньою мовою, оскільки образні засоби, зокрема метафори, метонімії, епітети, становлять особливість газетного мовлення, незважаючи на той чи інший жанр.

Він, зокрема, зазначає: «Безперечно, інформаційні тексти мають свою мовну, зокрема лексичну й фразеологічну, специфіку (ділова конкретність і лаконічність, стриманість у вживанні образних засобів, нерідко – певна стандартність зворотів і висловів). Але й ці тексти, як ми вже переконались, можуть зазнавати часом інтенсивного впливу художнього чи публіцистичного жанрів (і це позитивна ознака сучасної газетної мови), так же само художні та публіцистичні матеріали в газеті нерідко видозмінюються під впливом елементів інформації. Адже чистих жанрів та мовних стилів, тим більше в газеті, не буває» [5, с. 155]. Слушність цього твердження зумовлена тим, що «характеризуючи мовний стиль як лінгвістичну категорію, звичайно враховують наявність відповідних, комплексно виражених ознак, що виявляються у процесі обслуговування мовою якоїсь сфери суспільної діяльності людей. Своєрідні ознаки властиві й інформаційному стилю мови. На наш погляд, він має виразніші, чіткіші риси, ніж такі стилі, як, наприклад, технічно-виробничий або епістолярний» [4, с. 4].

Досліджуючи інформаційний стиль як особливе мовне утворення, учений робить висновок, що «інформаційний стиль мови існує в писемній і усній монологічних формах, виявляючи себе в таких основних ситуативних варіантах: газетному (писемна форма), радіо-телевізійному і аудиторному (усні форми)» [4, с. 3].

Окремої уваги, на думку Д. Баранника, потребує дослідження газетної мови як різновиду інформаційного стилю, що зумовлено

складністю цього мовного утворення, оскільки «мова газети не являє собою окремої цілісної стильової категорії, вона також не є в усій сукупності своїх жанрів різновидом публіцистичного стилю літературної мови, як часто стверджується в працях зі стилістики. Мова газети є поєднанням кількох стильових типів мови, найголовніші з яких – публіцистичний, художній з елементами публіцистичного, інформаційний» [4, с. 3]. Отже, особливості інформаційного стилю найбільш сконденсовано виявляються в газетних інформаційних жанрах.

Мовознавець аналізує специфіку різноманітних жанрів інформаційного стилю, зазначаючи при цьому, що «у сучасній усній і писемній мовній практиці є велика група жанрових форм особливого призначення, які набули цілком конкретної стильової визначеності. Це передусім значна частина газетних матеріалів, інформаційні передачі по радіо і телебаченню, усні повідомлення. До жодного з перелічених стильових різновидів літературної мови їх зарахувати не можна. Це, безперечно, своєрідний стиль літературної мови. За жанром оформлених у цьому стилі матеріалів його можна назвати «інформаційним», і хоча останнім часом помічається тенденція порушувати стильову відмежованість інформаційних жанрів – під впливом, наприклад, жанрів газетної публіцистики. Але вплив цей не руйнує функціональної і стильової своєрідності інформації. Елементи інших стилів, і зокрема образна семантика, тільки допомагають краще донести до читача зміст повідомлення» [5, с. 164].

Професор Д. Баранник неодноразово наголошував на необхідності дослідження специфічної образності інформаційного стилю, зокрема газетного тексту [5, с. 155], оскільки «в інформаційних матеріалах газети образні засоби мови можуть виконувати своєрідні завдання (наприклад, підготувати читача належно сприйняти якесь повідомлення, часом – викликати зацікавленість, привернути увагу до повідомлюваного, зробити інформацію рельєфною), іноді вони по-особливому узгоджуються з інформаційним, критичним чи іншим текстом. Але це не створює якоїсь у цілому нової, «інформаційної» специфіки художньомовних засобів у порівнянні, наприклад, з власне публіцистичними чи художніми жанрами літературної мови» [5, с. 156].

Таким чином, учений робить незаперечний висновок, що «в українській мові, як і в інших розвинених мовах, сформувався і

має вже чітко окреслені риси інформаційний стиль. Спочатку він існував у двох ситуативних різновидах: газетному (писемна форма) і аудиторному (усна форма)» [6, с. 114].

Погоджується з теорією Д. Баранника й Ю. Арешенков, зауважуючи, що «ряд учених звертали увагу на якісну відмінність власне публіцистичних та інформаційних текстів, що знаходило своє відображення в термінах, якими позначався розглядуваний функціональний стиль: газетно-публіцистичний (О. Васильєва, О. Троянська), газетно-інформаційний (Д. Шмельов), стиль масово-політичної інформації (І. Білодід), інформаційний стиль (Д. Баранник)» [2, с. 44], а отже, «усвідомлення того, що звичні рамки публіцистичного стилю вже не витримують дедалі потужніших хвиль нових мовностилістичних явищ, породжуваних мовленням засобів масової комунікації, змушувало дослідників або розширювати ці рамки, або зовсім виводити мову газети, радіо і телебачення за межі власне публіцистичного стилю» [2, с. 44], «який обслуговує широку сферу суспільних стосунків, найповніше використовується в газетах, суспільно-політичних журналах, на радіо, телебаченні, в документ-тальному кіно» [2, с. 44].

Зроблені зауваження дозволяють ученому зробити висновок про те, що «розмежування усного мовлення переконувального призначення, комунікативне завдання якого здійснюється засобами публіцистичного стилю, та мовлення повідомного призначення, комунікативне завдання якого реалізовується за допомогою інформаційного функціонального різновиду мовлення, який у зв’язку з розвитком засобів масової інформації – преси, радіо, телебачення – набуває все більш чітких, системних рис окремого стилю» [2, с. 44], тому «незалежно від форми його [стилю. – В. З.] існування – усної чи писемної – він [інформаційний стиль. – В. З.] функціонує у сфері масової комунікації, має за мету повідомити про найважливіші актуальні події насамперед громадсько-політичного життя і реалізується за до-помогою ряду специфічних мовних засобів» [2, с. 44], тому можна «з певністю твердити: збільшення питомої ваги і ролі інформаційного мовлення в комунікативних процесах суспільства, дедалі чіткіша його функціонально-стилістична визначеність, яка знайшла своє під-твердження в ряді досліджень, свідчать, що в системі функціональних стилів сучасної української мови окреме місце посідає так званий інформаційний стиль. Цей різновид

спеціального мовлення почав складатися в результаті активізації масово-інформаційного виду діяльності суспільства, яку здійснюють різні інформаційні агентства, редакції, творчі об'єднання. В інформаційному стилі реалізується мовна функція повідомлення, інформування, тоді як у власне публіцистичних тексах актуалізується функція впливу, або апелятивна» [2, с. 44].

Отже, маємо досить підстав включати до складу функціональних стилів ще один спеціальний стиль – інформаційний. Це дасть можливість під час вивчення відповідних тем зі стилістики чіткіше представити систему функціональних стилів української мови, теоретично обґрунтувати лінгвостилістичні відмінності між мовленням інформаційним і власне публіцистичним.

Фактично дослідники виходили з чинника існування окремого функціонального стилю літературної мови – інформаційного, зі всіма властивими лише йому особливостями. Мова газети, реалізуючи такі різноаспектні функції, як повідомлення і вплив, не може обмежитися рамками одного якогось стилю, а послідовне чергування експресії і стандарту, реалізоване в газетному тексті, дуже різноманітно, ситуативно забезпечує надійне донесення до читача як інформаційного змісту, так і емоційного його впливу.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Арешенков Ю. О.** Місце інформаційного мовлення в системі функціональних стилів / Ю. О. Арешенков // Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку: [Зб. наук. праць, присвяч. пам'яті проф. С. П. Самійленка / Наук. ред. В. А. Чабаненко]. Ч. 2. – Запоріжжя: Вид-во ЗДУ, 1996. – С. 125–128.
2. **Арешенков Ю. О.** Класифікація функціональних стилів і вивчення стилістики у вищій та середній школі / Ю. О. Арешенков // Українська мова і література в школі. – 1993. – № 1. – С. 43–45.
3. **Балли Ш.** Французская стилистика / Шарль Балли; [пер. с франц. К. А. Долинина; под ред. Е. Г. Эткинда]. – М.: Изд-во иностр. лит., 1961. – 394 с. – Библиогр.: С. 385–387.
4. **Баранник Д. Х.** До питання про інформаційний стиль мови / Д. Х. Баранник // Мовознавство. – 1967. – № 6. – С. 3–8.
5. **Баранник Д. Х.** Образна семантика і газетний текст. Метафора в газеті / Д. Х. Баранник // Про культуру мови: матеріали Респ. наук. конф. з питань культури укр. мови, 11–15 лют. 1963 р., Київ. – К.: Наук. думка, 1964. – С. 155–166.

6. **Баранник Д. Х.** Стильові різновиди мови радіо і телебачення / Д. Х. Баранник // Науково-технічний прогрес і мова. – К.: Наук. думка, 1978. – С. 109–120.
7. **Загнітко А. П.** Поняття «газетна мова» в працях Миколи Гладкого / А. П. Загнітко, І. Г. Данилюк // Функціонально-комунікативні вияви граматичних одиниць: [Зб. наук. праць / Наук. ред. А. П. Загнітко]. – К.: ІЗМН, 1997. – С. 121–132.
8. **Зайцева В. В.** Інформаційний стиль в україномовній газеті / В. В. Зайцева // На ниві української філології: [Зб. наук. праць / За ред. проф. І. С. Попової, проф. Ю. Ф. Прадіда]. – Д.: Пороги, 2003. – С. 232–240.
9. **Кожина М. Н.** Стилистика русского языка: [Учеб. для студ. пед. ин-тов] / М. Н. Кожина – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М.: Просвещение, 1983. – 223 с.
10. **Лаптева О. А.** О языковых основаниях выделения и разграничения разновидностей современного русского языка / О. А. Лаптева // Вопросы языкознания. – 1984. – № 6. – С. 54–69.
11. Стилистика газетных жанров / Г. Я. Солганик, М. К. Милых, В. П. Вомперский; под. ред. Д. Э. Розенталя. – М.: Изд-во МГУ, 1981. – 229 с.
12. Сучасна українська літературна мова / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – Кн. 5: Стилістика / І. К. Білодід, Д. Х. Баранник, В. С. Ващенко [та ін.]; відп. ред. Г. П. Їжакевич. – 1973. – 588 с. – Бібліогр.: С. 583–584.
13. Українська лінгвостилістика XX – початку XXI ст.: система понять і бібліографічні джерела / С. П. Бибик, С. Я. Єрмоленко, Т. А. Коць [та ін.]; за ред. С. Я. Єрмоленко. – К.: Грамота, 2007. – 368 с.
14. **Чередниченко І. Г.** Нариси з загальної стилістики сучасної української мови / І. Г. Чередниченко – К.: Рад. школа, 1962. – 495 с.
15. **Шаповалова Г.** Про лексичні засоби експресивності в мові сучасної української преси / Г. Шаповалова // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: [Зб. наук. праць]. – Ужгород: УжДУ, 2002. – Вип. 5. – С. 314–318.

Надійшла до редколегії 01.03.2011

ISBN 978-966-551-348-3. Дослідження з лексикології і граматики української мови, вип. 10, 2011

А. Є. Іншаков

КОЛЬОРАТИВ *ЧОРНИЙ* У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (XI–XIV ст.)

Дослідження історії словникового складу української мови неможливе без з'ясування становлення окремих семантичних груп лексики, зокрема кольоративів. Розглядається функціонування найбільш уживаного в давніх текстах кольоративу *чорний* та його похідних у староукраїнській мові (XI–XIV ст.). Засвідчено необмежену сполучуваність номена *чорний*, розглянуто використання лексеми в прямому та переносному значеннях.

Ключові слова: кольороназва, лексема *чорний,* кольоратив, похідні слова, абстрактні лексеми.

Исследование истории словарного состава украинского языка невозможно без выяснения становления отдельных семантических групп лексики, в частности колоративов. Рассматривается функционирование наиболее употребляемого в древних текстах колоратива *черный* и его производных в староукраинском языке (XI–XIV ст.). Зафиксирована неограниченная сочетаемость номена *черный*, рассмотрено использование лексемы в прямом и переносном значениях.

Ключевые слова: цветонаименование, лексема *черный,* колоратив, производные слова, абстрактные лексемы.

An investigation of the history of the Ukrainian vocabulary is hardly possible without definition of a formation of separate semantic vocabulary groups, the coloratives in particular. The article deals with the functioning of the colorative *black*, widely used in ancient texts, and its derivatives in the Old Ukrainian language of the 11th–14th centuries. The author states unlimited combinations of a nomen black and examines the use of the lexeme both in the literal and metaphorical sense of the word.

Key words: the name of colour, lexeme *black*, colorative, derivative words, abstract lexemes.

При дослідженні історії лексичного складу мови насамперед необхідно з'ясувати й проаналізувати становлення окремих груп лексики. Різноманітним із семантичного боку, активним шаром словникового складу української мови є кольоративи. В україністиці досі не здійснювався на широкому історичному матеріалі комплексний діахронічний розгляд кольоративів. Цим і обумовлена актуальність нашого дослідження. Однією з частотних мікрогруп є лексеми на позначення чорного кольору.

У східнослов'янській мовознавчій літературі досі значна увага приділялася проблемі функціонування кольоронайменувань (М. Чікало, О. Рудь, В. Кушнерик, Л. Довбня, І. Бабій, А. Критенко, М. Іщук та ін.; російські мовознавці Н. Бахіліна, В. Москович, Н. Пелевіна,

© А. Є. Іншаков, 2011

В. Юрик, І. Кулікова, М. Суровцева, Н. Степанова, Л. Грановська, А. Панченко та ін.).

Метою нашої статті є виявлення кольороназви *чорний* та її похідних, аналіз функціонування найбільш уживаного кольоративу в давніх текстах староукраїнської мови (XI–XIV ст.).

Староукраїнська спадщина в лексиці сучасної української мови на позначення кольорів незначна. Така обмеженість основних кольороназв пояснюється специфікою жанрів, своєрідністю поетики давньої літератури.

В обстежених нами джерелах виявлено близько двох десятків кольоронайменувань. Переважно це основні кольори (*білий, чорний, червоний, синій, жовтий, зелений*) та їх відтінки, і лише зрідка фіксуємо назви змішаних кольорів.

Часто вживаною кольороназвою в джерелах періоду Київської Русі є лексема *чорний*.

Укр. чорний, рос. черный, блр. чорны, др. чернъ, ст.-сл. чрънъ, болг. чърн, черен, сербохорв. црн, словен. črn, чес. černy, слвц. čierny, польськ. czarny, в.-луж. čorny, н.-луж. čarny, полаб. cárne, чорний // Праслов. *čьrnъ з *čьrxnъ, споріднене з лит. Kirsna – назва річки, дпрус. kirsnan чорний, дінд. krsnas чорний» та ін. [Ф IV, с. 346]. Як і *білий*, цей прикметник має необмежену сполучуваність. Значення лексеми *чорний* – «кольору сажі, вугілля» і перен. «похмурий, важкий», «поганий».

Спільнослов'янське, має відповідники в інших індоєвропейських мовах. Розвинулося із др. чернъ, чьрныи е > о після шиплячого, кінцевий -и > -й. Давньоруська форма чьрнъ з праслов'янської *čьrnъ, а вона походить із *čьrxnъ після спрощення rxn > rn > рн. Форма *čьrxnъ утворена від *сьrхъ із суфіксом -n -ъ, у свою чергу вона походить з індоєвропейської *kirs-, на слов'янському ґрунті змінились k > č перед голосним переднього ряду; i > ь, s > x.

За семантичною сполучуваністю в межах лексико-семантичної групи зі значенням чорного кольору можна виокремити певні мікрогрупи.

Розглядуваний прикметник означає колір предметів, тварин, тканин, одягу, явищ природи, напр.: *по* ***чернѣ*** *кунѣ, вранъ* ***черный, чрънный*** *воронъ, пьсъ* ***чьрнъ, черныхъ*** *конь,* ***чръною*** *паполомою,* ***чръна*** *земля.* Це і зовнішня портретна характеристика: *власы* ***чръны****, брови* ***черны****. И се пьсъ* ***чьрнъ*** *ста предъ мною* [XI Ср. III, с. 1562];

wно ти сѣдить вранъ ***черныи****. иди ими и.* [1074 ПВЛ]; *А у Торопчи урока 40 гривенъ и 15 лисиць и 10* ***черныхъ*** *кунъ* [1150 Ср. III, с. 1562]; ***чрьна*** *земля подъ копыты костьми была посѣяна, а кровію польяна* [СПІ, с. 12]*; Одѣ вахъте мя, рече,* ***чрьною*** *паполомою, на кроваты тисовѣ* [там само].

Хоча, на думку Н. Б. Бахіліної, уже в давню пору, мабуть, існувало слово *вороний* для назви масті коней, однак прикладів раніше кінця XIV ст. не зафіксовано [1, с. 28].

Ми ж виявили в «Матеріалах для словаря древнерусского языка» І. І. Срезневського лексему *вороныи* – чорний, niger: *прося у нихъ десятины во всемъ: во князѣхъ, и въ людѣхъ, и въ конехъ, десятое въ бѣлыхъ, десятое въ* ***вороныхъ****, десятое въ бурыхъ, десятое въ рыжихъ, десятое въ пѣгихъ* [1237 Ср. I, с. 303].

У давніх текстах спостережено і форму *враныи* зі значенням:

– вороний, чорний, niger *кони* ***врани*** [XI Ср. I, с. 313];

– воронений: *А се далъ есмь сыну. своему князю Ивану, чепь золоту* ***врану*** [1359 Ср. I, с. 313].

Інша зафіксована лексема – *воронъ* «вороний, чорний (про масть коня)»: *двое коне(в) есмь велѣ(л) ... прода(т) да долгъ заплатити жеребчи(к)* ***воронъ*** *да кобы(л) карую* [XIV СДЯ I, с. 476].

У джерелах трапляється й форма *воронець* «кінь вороної масті»: *оже кнѧзь поиде присъли ивана… и брънѣ и щитъ <ко>пье а* ***вороньца*** *въ иквъвъ…* [XII / XIII СДЯ I, с. 476].

Чьрныи = черныи – чорний, чорного кольору; чьрноѥ – чорний одяг: *wблекохсѧ в ризы* ***черныѧ****, мрачныѧ и плачевныѧ, вси бw…, по мр҃твецѣ*[м] *плачющесѧ, въ* ***черно*** *wблачатсѧ* [Ср III, с. 272].

Іноді в контексті ця лексема вживалася на позначення темного кольору: ***чрьныя*** *тучя, очи* ***черняху***: ***Чрьныя*** *тучя съ моря идуть, хотятъ прикрыти д҃ солнца, а въ нихъ трепещуть синіи млъніи* [СПІ, с. 12]; *Мирионисъ низокъ, плечистъ, ч҃стъ, добробрадъ, велеокъ,* ***чрьнами*** *зеницами, кудрявъ* [Хрон. И. Малалы V, с. 11].

У християнській символіці *чорний* вживається на протилежність *білому: Суть же образом* ***черни****. крилаты хвосты имуще. Всходять же и подъ н҃бомь слушающе ваших Бо҃въ. ваши бо анг҃ли на н҃бси суть.* [1071 ЛЛ с. 60 зв]; *Аще будут грѣси ваши яко черни яко снѣгъ убѣлю*

[XIV ГБ с. 24 б] [див.: 1, с. 29]; *кому бѣло озеро, а мнѣ* ***черные*** *смолы* [XII Сл. Дан. Зат., с. 8].

Інше значення цього прикметника в давніх пам'ятках – «темношкірий»: *Дѣмони суть ...* ***черни****, тем'ни* [Ср. III, с. 1563]. Для назви народу маври зафіксовано лексему *чьрнии*: *понѥ же просиша тии же* ***Чьрнии*** [1100 Ср. III, с. 1563], відповідно для країни Мавританії – *Чьрнаѩ: Еп*^{пъ} ***Чьрныѩ*** *Сифентиискыѩ страны* [1100 Ср. III, с. 1563].

Темношкірих людей у пам'ятках називають демонами, чорними, ефіопами: *И начаша ефиопи плескати а белоризци побледѣша мняху бо яко ударить имъ* ***черный*** *о землю* [Ж. Андр. Юрод. с. 41 г].

Сполучення *чьрние люди* передає значення «простий, незнатний», «простий народ»: *Оубиша посадника... мн*^{о} *добрыхъ боѩръ, а іныхъ* ***черныхъ*** *людии бещисла* [1268 Ср. III, с. 1563]; *Ѿже побѣгнемь, оутечемь сами, а* ***черныѧ*** *люди ѡставимъ, то ѿБа̃ ны боудеть грѣхъ* [1185 ЛІ].

Зі значенням «кумис» зафіксована в літописі сполука *чьрноѥ молоко: Пьеши ли* ***черное*** *молоко, наше питье, кобылии коумоузъ* [1250 ЛІ].

Схожі значення мало й слово чьрнь = чернь:

– «чорнота, чорний колір: на чернь – темний»: *Власи же на* ***чернь*** [XA, с. 281];

– «простий народ»: *и събрачесѧ* ***чернь****, и волочахоу добрыѥ мѹжа, дѹмающе с ними, кого ц*^{р}*ѫ поставѫть* [1204 Ср III, с. 1564].

Сполучення *чорні ризи* означає «чернечий одяг»: *въ* ***чьрны*** *ризы облѣчи* «постригти в чернецтво»; *остриже и въ* ***черны*** *ризы облече* [XI Ср III, с. 1562]; *и облѣкошася въ* ***черны*** *ризы и идоша страньствоватъ Х̃а ради* [1204 Чуд. Н. XII 74 в., див.: 1, с. 30].

Виявлено в джерелах похідні від прикметника *чорний*: абстрактний іменник *чорнота* – у книжних церковнослов'янських пам'ятках чьрнота = чрьнота «чорнота, чорний колір» *čьrnota друс., цсл. чьрнота, чрьнота чорнота, чорний колір» [1073 Ізб. Ср. III, с. 1562]. Похідне з суфіксом -ota від прикм. *čьrnъ.: *Бѣлота,* ***чрьнота****, роусость і такаѩ* [1073 Ізб., с. 232]; чьрность = черность «чорнота»: *Аще бы котяѹ золоты к*^{о}*ца во ѹшию, но днѹ его не и*^{з}*быти*

черности *и жженіѧ его* [Сл. Дан. Зат. с. 619]; *čьrnъ (jь) ст.-сл. чрьнъ, niger «чорний», др. чьрныи, чрьныи, чьрьныи, черныи, чорныи «чорний, чорного кольору», «темношкірий», «простий, незнатний», ***чьрныи*** *лѣсъ* листвяний ліс» [Ср. III, с. 1562–1564]. Праслов. *čьrnъ – архаїчне кольоропозначення ще з дослов'янської епохи.

Воно може походити з інд.-євр. *kĭrno-, деякі дослідники підкреслюють імовірність праформи інд.-євр. kĭrsno-, д.-інд. *krsna – чорний, темний», давн.-прус. kirsnan. Відповідно слов. *čьrnъ походить від *kĭrsno- через *čьrxnъ. Можна вважати, що *kĭrsno- – вторинна словотвірна форма, бо йде нанизування формантів – s-n-.

Дослідники звертають увагу й на відсутність давнього слова зі значенням «чорний» у більшості індоєвропейських мов, очевидно, через табуїстичну заборону.

Від прикметника *чьрнъ* за допомогою теми -ь (новъ - новь) утворений іменник *чернь* «чорний колір», «чернота», з XIII ст. «простий народ, низи суспільства» (зневажливе). Іменник *čьrnь з основою на -і-, похідний від прикметника *čьrnъ. др. чьрнь, чернь «чорнота, чорний колір», «простий народ», пізніше зі значеннями «чорне поле в тканині», «чорний колір, наведений на метал, рід чорної фініфті» [Ср III, с. 1564]; українське *чернь* «чорний колір, чорний одяг», «чорні нитки», «чернь, простий народ», черня́ «забілина на зубах коня».

За допомогою суфікса -ьц-ь утворено іменник чьрньць > зі зміною першого й другого *ь* в *е* та втрати кінцевого слабкого *ь* стала форма *чернець* – назва за кольором одягу, інша назва чьрноризьць > чорноризець (у чорній ризі) [ЦЭСРЯ, с. 480]. Чьрньць = чрьньць = чернець = черенець «чернець».

Давні чи пізніші похідні від слова чьрньць фіксує словник І. Срезневського: присвійний прикметник чьрньцевъ, прикметник чьрньчии, чьрньчьныи «чернечий»: *оуставлѥниѥ законоу* ***чрьньчьноумоу*** *въ писании и не въ писании* [XI Ср III, с. 1566]; чьрньчьскы = чернечьскы «по-чернечому»: ***чьрньчьскы*** *житии* [1076 Ізб., с. 249]; чьрньчьскыи = чрьньчьскыи = чьрньчьскыи = чернечьскыи «чернечий»: *наказавъ ѥго и наоучивъ* ***чернечьскому*** *ѡбразу, и реч ѥму: иди в Русь ѡпѧть* [1051 ПВЛ]; чьрньчьскаѩ – «чернечий спосіб життя, справи, притаманні іноку»: *аште бѫдеть къто старъ…ти не можеть* ***чьрньць*** *быти или* ***чьрньчьскыихъ***

творити, то како тъ можеть покаѧтисѫ [1073 Ізб, с. 40]; чьрньчьство = чрьньчьство = чернечьство – «чернецтво»: *прпдбьнааго оца нашего Костантина философа, нареченаго въ* ***чрьньчьство*** *именьмь Курила* [XI ОЄ, с. 265]; чьрньчьствовати = чьрьньчьствовати = чернечествовати, чьрньчьствꙋю «бути іноком, чернечествувати».

Від *čьrnavъ (jъ): друс., цсл., чьрнѫва «хвилювання, тривога», покаяння [XIV Ср. III, с. 1566–1567], укр. (субстантивоване) чернява «чернь, натовп людей». Ця форма – прикметник, похідний від *čьrnь з суф. -av- [ЭССЯ вип. 4, с. 151], напр.: **чьрнѫва** «хвилювання, тривога»: *вѣтры и* ***чьрнявы*** *и многы мятежа* [XII Златостр.].

Від *čьrn(‘)adь др., цсл. чьрнѫдь, чрьнѫдь «качка особливої породи» [СПІ Ср. III, с. 1567] укр. черніт «чорна вовняна пряжа». Суфіксальне утворення чернядка, чернетка «плахта чорного кольору» [Гр. IV, с. 458]. Похідне від прикметника *čьrnъ з суфіксом -‘adь. [ЭССЯ Трубач. Вип. 4, с. 150]. За словником чьрнѫдь = чрьнѫдь – «качка особливої породи»: *стрежаше е гоголемъ на водѣ чаицами на струяхъ,* ***чрьнядьми*** *на вѣтрѣхъ* [СПІ], [Ср. III, с. 1565–1567].

Від форми *čьrnъ утворене дієслово стану на -ěti: *čьrněti, укр. чорніти [Гр. IV, с. 470], інше каузативне дієслово на -iti *čьrniti, цсл. чръ**N**ити, укр. чорнити «чорнити, фарбувати в чорний колір», чернити «те саме», [Гр. IV, с. 470, 458], ꙋчьрнити = ꙋчерьнити, ꙋчьрню – «очернити, знехтувати»: *иди семо,* ***оучерьнене****, да сѧ бореве* [XIII Ср. III, с. 1343]; ꙋчьрнитисѧ = ꙋчернитисѧ «забруднитися» [XI Ср. III, с. 1343]: *пакы, видѣвъши ѥго пекоуща проскоуры и* ***оучьрнивъшасѧ*** *ѿ ожьжениѧ пещьнаго, съжали си зѣло* [XI Ср. III, с. 1343].

Очьрнити=очьрьнити, очьрню «зробити чорним, заплямувати»: ***очьрьнити*** *бл҃голѣпиѧ дѹвьствьнаѧ свѣта, не търьпѧщи своеѧ доброты, оумрѣти изволи и живеши въ вѣк* [Ср II с. 849]; очьрнитисѧ = очрьнитисѧ:

– «стати чорним»: *прикасаѧсѧ пькълѣ* ***очрьнитьсѧ*** [1073 Ізб, с.182];

– «одягатися в чернечий одяг»: *глаголюмыи поустыньникы, иже* ***очьрньшесѧ*** *и главы не остризающе проходѫть грады* [XII Ср. II, с. 849];

...но токмо н҃бо и земля сл҃нца же уже не видѣхомъ, но въздухъ ***почерненъ*** *до досятого дн҃е...* [XII Истрин, с. 78].

Зі значенням «чорний» функціонувала в джерелах лексема чьрньныи = черньныи [Ср. III, с. 1564].

Іноді в пам'ятках надибуємо прикметник *мурий* для позначення темного, чорного кольору шкіри: *творить Б҃ъ чл҃вкы ово* ***муры****, ово* ***чьрны****, другыя блѣды, другыя бѣлы* [див.: 1, с. 31]; *...и помогъ дасть ми вѣньць ликъ же* ***муръ*** *тѣхъ въскликнувъше невидими бышя* [XI СП, с. 43]. Іменник *муръ, муринъ* відомий і означає «ефіоп, негр», прикметник *мурський* – «ефіопський». За І. Срезневським, мурином називали також біса або начальника над бісами [Ср. II, с. 195].

У пам'ятках писемності з XI ст. трапляється іменник чорнило = чрьнило = чернило «чорнило, чорна фарба для письма»: *нъ въ мънозѣ пишемя, ни скоро затираюма, нъ въ глѫбинѫ знаменаюма, не* ***чрьниломъ****, нъ благодѣтию* [XI Ср. III, с. 1560]; *принеси ми харътию и* ***чьрнило*** [1200 Ср. III, с. 1560]. Стара форма однини *чорнило* збереглася в українській мові (відбувся перехід ь > е і після ч – в голосний о). Давньоруське слово *чьрнило* є калькою грецького melan «чорний», чорнило». Пізніше від нього був утворений термін *меланхолія, сумний настрій, депресія*, буквально «чорна жовч».

Це слово за походженням праслов'янське. Спершу мало форму *čьrnidlo > чьрнило «те, чим чорнять», утворене від дієслова *čьrniti > чорнити з суфіксом -dlo, воно в свою чергу похідне від прикметника *čьrnъ «чорний» [ЦЭСРЯ, с. 480]. *čьrnidlo ст.-сл. чрь**N**ило «чорнило», цсл. чьрнило, чрьнило, чернило «чорнило, чорна фарба для письма», українське чорнило «чорна фарба, що використовується для фарбування тканин та ін.». Похідне з суфіксом -(i)dlo від дієслова *čьrniti [ЭССЯ IV, с. 152].

На позначення жіночої статі виявлена лексема чьрница = чрьница = черница «черниця»: *Ѹ ѩрополка же жена Грекини бѣ, и бѫше была* ***черницею*** [977 ПВЛ]; *мца септѫбрѫ, памѫ с҃тааго Сумеона стлъпьника и с҃тыихъ м҃ женъ* ***чрьниць*** [XI ОЄ, с. 210]; *ѡскверн҃хоу жены же и* ***черници*** *и попадьи* [1205 ЛІ].

Від прикметника *čьrnъ утворилося похідне з суфіксом -іса: чорниця ст.-сл. чрьница «шовковиця»; др. черница, власна назва, укр. чорниця «черниця» [Гр. IV, с. 470, 458], «ожина» [ЭССЯ IV, с. 152].

Чорний колір став складовою низки давніх композитів: чьрноборьць = черноборьць «той, хто збирає чорний бір», чьрнокуньць = чернокуньць, чьрноризица = черноризица «черниця», чьрноризьныи, чьрноризьскыи = черноризьскыи, чьрноризьць = чрьноризьць = черноризець «чернець», чьрноризьчьскыи = черноризческыи «чернечий» [Ср. III, с. 1561–1562], чьрньцелюбьць = черньцелюбьць – «той, хто почитає ченців» [Ср. III, с. 1565].

Зі значенням «темний, чорний» зафіксовано в джерелах слово *помьрклыи*: *видѣ чл҃ка синя и* ***помр҃кла*** [Ср. II, с. 1173].

Інші виявлені нами назви семантично пов'язані з чорним кольором, як-от: за Фасмером [IV, с. 345]: Чернигов, укр. Чернігів, др. Черниговъ (часто в Пов. врем. літ). Перше -і- в українській формі О. Соболевський пояснює великоруським впливом. Назва походить від власної Чьрнигъ, похідної від чьрнъ «чорний»; Чёрное море др. Поньтъ, Поньтьское море; чёрные клобуки «назва залишків тюркського племені в Чернігівській і Київській губерніях в XI–XIII ст.», др. чьрнии клобуци (часто в ПВЛ). Вважають їх залишками печенігів. Калька тюркського етноніма karakalpak «чорна шапка».

Отже, за нашими спостереженнями, прикметник *чорний* є найбільш уживаним у давньоукраїнських пам'ятках. Лексема має необмежену сполучуваність, використовується в прямому та переносному значеннях, виступає у складі численних мікрогруп. На позначення масті коней чорного кольору трапляється лексема *вороныи*. У писемних джерелах функціонує чимало похідних абстрактних іменників, дієслів. Типовим є використання номена *чорний* як християнської символіки.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Бахилина Н. Б.** История цветообозначений в русском языке / Наталья Борисовна Бахилина. – М.: Наука, 1975. – 288 с.

ДЖЕРЕЛА ТА ЇХ СКОРОЧЕННЯ

Гр Словарь української мови / Зібр. ред. журн.

	Киевская старина». Упорядкував, з дод. власн. матеріалу, Б. Грінченко. – К., 1907–1909. – Т. 1–4.
Ж. Андр. Юрод.	Житие Андрея Юродивого XII в., сп. XVI в. // Цит. за 1.
Златостр.	Малилин В. И. Десять слов Златоструя XII века. – СПб., 1910.
1073 Ізб.	Изборник великого князя Святослава Ярославича 1073 года. – СПб., 1880. – 266 с.
Истрин	Истрин В. М. Александрия русских хронографов. – М., 1894. – Кн. 1–2.
ЛІ	Ипатьевская летопись. – 2-е изд. – СПб., 1908. – 938 с. – (Полн. собр. рус. летописей; Т. 2).
ЛЛ	Лаврентьевская летопись. – 2-е изд. – Л.: Изд-во АН СССР, 1926–1927. – 580 с. – (Полн. собр. рус. летописей; Т. 1, вып. 1–2).
ОЄ	Остромирово евангелие / Изд. А. Востоковым. – СПб., 1843. – 623 с.
ПВЛ	Повесть временных лет // Лаврентьевская летопись. – 2-е изд. – Л.: Изд-во АН СССР, 1926–1927. – 286 с. – (Полн. собр. рус. летописей; Т. 1, вып. 1).
СДЯ	Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.): В 10 т. / гл. ред. Р. И. Аванесов. – М.: Рус. яз., 1988–1991. – Т. 1–4.
Сл. Дан. Зат.	Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам / Подгот. к печ. Н. Н. Зарубин. – Л.: Изд-во АН СССР, 1932.
СПІ	Слово о полку Игоревѣ // Ироическая песнь о походе на половцев удельного князя Новгорода-Сиверского Игоря Святославича. – М., 1800. – С. 1–48.
Ср	Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. – СПб., 1893–1912. – Т. 1–3.
Ф	Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – М.: Прогресс, 1964–1973. – Т. 1–4.
ХА	Книги врємєньныѧ и ѡбразныѧ Геѡргиѧ мниха // Истрин В. М. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. – Пг., 1920. – Т. 1. – 612 с.
Хрон.	Истрин В. М. Хроника Иоанна Малалы в сла-

И. Малалы вянском переводе, 1911. – Кн. 6–9.

ЦЭСРЯ Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка: Более 5000 слов. – 2-е изд., перераб. и доп. – К.: Рад. шк., 1989. – 511 с.

ЭССЯ Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / под ред. О. Н. Трубачева. – М.: Наука, 1974–2005. – Вып. 1–31.

Надійшла до редколегії 29.02.2011

ISBN 978-966-551-348-3. Дослідження з лексикології і граматики української мови, вип. 10, 2011

УДК 801. 311

Т. В. Кедич

ПОШИРЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ ЯК ОДИН З ТИПІВ СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

Аналізується один з типів структурно-семантичної трансформації фразеологічних одиниць – поширення. Досліджуються препозитивні, інтерпозитивні та постпозитивні поширення усталених одиниць мови. Аналіз здійснюється на матеріалі історичних романів П. Загребельного «Роксолана» та Р. Іваничука «Мальви».

Ключові слова: фразеологічна одиниця, фразеологізм, постпозитивне, інтерпозитивне, препозитивне поширення.

Анализируется один из типов структурно-семантической трансформации фразеологических единиц – расширение. Исследуются препозитивные, интерпозитивные и постпозитивные расширения устойчивых единиц языка. Анализ осуществляется на материале исторических романов П. Загребельного «Роксолана» и Р. Иванычука «Мальвы».

Ключевые слова: фразеологическая единица, фразеологизм, постпозитивное, интерпозитивное, препозитивное расширение.

In this article one of the structural semantic transformation of phraseological units are analysed as an expansion. Preposition, interposition and postposition expansions of stability units of language are investigated. Analysis is realized at the material of historical poems by P. Zagrebel'nuy «Roksolana» and P. Ivanuchuk «Mal'vu».

Keys words: phraseological unit, phraseologizm, postposition, interposition, preposition expansions.

Теоретичні дослідження з фразеології як розділу мовознавства в сучасній лінгвістиці охоплюють досить широке коло проблем: вивчення фразеологізму як основної одиниці фразеології, їхніх структурно-семантичних особливостей, функціонування фразеологічних одиниць у мовленні, визначення основних методів дослідження тощо. Однак одним з найцікавіших і найбільш дискусійних залишається питання трансформації фразеологічних одиниць.

У працях відомих лінгвістів-фразеологів XX ст. О. І. Молоткова, О. М. Бабкіна, О. В. Куніна, М. М. Шанського, В. П. Жукова, Л. І. Ройзензона, Л. Г. Скрипник, В. Д. Ужченка, Л. Г. Авксентьєва, І. К. Білодіда, І. С. Гнатюк та ін. підкреслюється, що стабільність зовнішньої оболонки багатьох фразеологізмів не є абсолютною. Проблемам вивчення трансформованих усталених одиниць у текстах

© Т. В. Кедич, 2011

художньої літератури присвячено праці багатьох українських лінгвістів XXI ст., зокрема А. П. Супрун, Ю. І. Кохана, В. А. Папіш, Т. В. Здіховської, Н. Г. Скиби та ін.

В останні роки поглибився інтерес мовознавців до вивчення видозмін усталених одиниць у мові художньої літератури, оскільки в трансформованій формі фразеологічні одиниці зазнають індивідуально-авторського переосмислення, що сприяє створенню нових експресивних відтінків, надаючи твору, отже, більшої стилістичної виразності. Так, наприклад, О. Д. Пономарів трансформацією називає «видозміну фразеологічних одиниць з певною стилістичною настановою» [10, с. 127]; Ф. П. Медведєв уважає, що «внаслідок трансформації фразеологізми набувають нової якості, посилюються їхні емоційно-експресивні риси» [8, с. 55]; І. С. Гнатюк під трансформацією розуміє «стилістичний засіб, який полягає в цілеспрямованому оновленні семантики, модифікації структури традиційних фразеологічних одиниць» [2, с. 8]. Однак фразеологи неодностайні в тому, чого стосуються видозміни – семантики чи структури усталених одиниць мови. Традиційно в мовознавчій літературі трансформації усталених одиниць мови поділяють на семантичну й структурно-семантичну [12, с. 227–228]. Серед структурно-семантичних трансформацію більшість мовознавців виділяє такі основні різновиди видозмін фразеологізмів: поширення фразеологічних одиниць, заміна компонента, скорочення компонентного складу фразеологічних одиниць, натяк, контамінація [3, с. 9].

Мета нашої розвідки – дослідити один з типів структурно-семантичної трансформації фразеологізмів – поширення. Аналіз здійснюється на матеріалі історичних романів П. Загребельного «Роксолана» та Р. Іваничука «Мальви».

Одним з найуживаніших прийомів, пов’язаних з порушенням компонентного складу фразеологічних одиниць у мові художньої літератури, є поширення. Суть його полягає в уведенні до структури фразеологізму нових слів чи словосполучень, які, конкретизуючи інформацію, наближають його до тієї чи тієї ситуації, у зв’язку з якою вживається фразеологізм. Як зауважує О. В. Кунін, «вклинювання є одним із художніх прийомів, стилістичний потенціал якого має велике значення, оскільки надає висловленню більшої експресивності та емоціональності» [7, с. 13]. Традиційно поширення усталених

одиниць мови фразеологи поділяють на препозитивні, інтерпозитивні та постпозитивні [7; 2; 11].

В історичних романах відомих українських письменників П. Загребельного та Р. Іваничука інтерпозитивного поширення (вклинювання) найчастіше зазнають власне фразеологізми, оскільки переважно вони є двокомпонентними. За структурою це фраземи, у яких стрижневе слово виражене здебільшого дієсловом, а залежне – іменником у непрямому відмінку із прийменником або без нього. Саме залежний іменниковий компонент і поширюється означенням. Його роль виконують прикметники, що вносять додаткову інформацію, конкретизують значення фразеологізму: *Іноді зринала божевільна думка, що земля її мала б мир і спокій, якби загорнув її султан у свої володіння,* ***взяв під*** *свою* ***тяжку руку*** *і хоч би й погнобив, але захистив би…* [5, с. 178], пор.: ***взяти під руку***; *І Гасана, як і завжди, привів велетенський кизляр-ага, вклонявся перед султаншею до самої землі,* ***не зводив*** *з неї* ***рабського погляду****, а з покою не йшов…* [5, с. 7]; *Мить* ***не зводив грізного погляду*** *з аги, вже чув, як клекоче в грудях божевільна лють…* [6, с. 405], пор.: ***не зводити погляду***; *Злякано никали Ібрагімові очі по людях – хтось у натовпі пирснув сміхом, згадавши, певно, величного Амурата, і* ***пролилася перша кров*** *у жертву новому падишахові* [6, с. 422], пор.: ***проливати кров***; *Сулейман* ***кривив тонкі уста*** *в посмішці* [4, с. 11], пор.: ***кривити уста***.

Іноді письменники вводять до структури фразеологічної одиниці означення, семантика якого є більш експресивною: *Євнухи розбіглись уздовж ряду, приглядалися до облич хлопців, запитували імена, принюхувалися,* ***мов голодні пси****, і кидали коротко…* [6, с. 439]; *Той так само очима безмовно відповів: ні не казав нічого нікому, а цього не кликано, не приманювано – сам прибіг,* ***як бездомний пес*** [5, с. 183], пор.: ***мов (як, немов) пес***; *Пускала її усю тільки проти Роксолани, а що всю злість ніколи не можеш вилити лиш проти одної людини, то тепер сама знищувалася нею,* ***точило*** *її це ненависне почуття зсередини,* ***як черв'як соковите яблуко****, і не було ради* [4, с. 166], пор.: ***точити, як черв'як яблуко***.

Інтерпозитивне означення-поширювач може вносити в семантику фразеологізму й відтінок оцінювання, ставлення письменника до того чи того персонажа роману, описуваної події: *Чого повзеш ти на чужі землі, не розоравши своєї, чому не нагодуєш власним*

багатством рідних дітей, а примушуєш їх голодними рискати по не своїх полях і дарма ***проливати сусідську кров****?* [6, с. 385], пор.: ***проливати кров***; *Вимушений був* [Рустем. – *Т. К.*] ***прикусити*** *свого* ***злого язика*** *і проголошувати, геть невластиві йому* [6, с. 57], пор.: ***прикусити язика***; *Замість одної великої війни Сулейман оточував свою імперію вогнищами війн маленьких, щоб його вірні акінджії мали де* ***погріти*** *свої* ***загребущі руки*** *і не обростали жиром зледащіння* [6, с. 98], пор.: ***погріти руки***.

Окрім прикметників, функцію означення, уживаного в інтерпозиції, можуть виконувати й займенники. Присвійні займенники, що поширюють фразеологізм, як правило, не вносять змін у його семантику: *...перед Роксоланою, чари якої перевищували його хитрощі, і перед Рустемом, може, єдиним чоловіком в імперії, який говорив усе, що думає, і просто* ***вбивав своїми словами*** [6, с. 55], пор.: ***бити словами***; *Коли ж бо посмієш не прийти сюди на кожне ранішнє і вечірнє богослужіння, наречемо тебе безумною, і* ***вік свій скоротаєш*** *у тімархане серед божевільних* [6, с. 400], пор.: ***коротати вік****; Нур Алі, порозумівшись із Замбулом,* ***плів свої сіті*** *навколо великого візира* [6, с. 406], пор.: ***плести сіті***; *Беї* ***тримають у своїх руках*** *трон і військо – піти на них тепер нема ще сили* [6, с. 535], пор.: ***тримати в руках***.

Рідше в історичних романах П. Загребельного «Роксолана» та Р. Іваничука «Мальви» спостерігається поширення обставинами в інтерпозизії, напр.: *Той, навіть забувши про султана,* ***роззявив подивовано чорного рота*** [5, с. 77]. У цьому випадку П. Загребельний до складу фразеологічної одиниці *роззявляти рота* вводить прислівник *подивовано*, що передає емоційний стан персонажа роману. Крім того, тут відбулося подвійне поширення компонентного складу фраземи, пор.: *роззявляти рота + подивовано → роззявляти подивовано рота + чорний → роззявляти подивовано чорного рота*. У реченні *Вона не підвелася, тільки скрушно глянула на невільницю, потім її скляні* ***очі надовго вп'ялися*** *в татарина і враз погасли, збайдужіли* [6, с. 389] Р. Іваничук поширює фразеологізм прислівником *надовго* зі значенням часу. В аналізованому реченні маємо порушення традиційного порядку компонентів фразеологізму, що надає реченню більш емоційної виразності, пор. вихідне: ***вп'ястися очима***. Поширювачі-обставини,

зближуючи фразео-логічну одиницю з контекстом твору, конкретизують її значення.

Велику групу утворюють постпозитивні поширювачі фразеологічних одиниць, які виступають в основному в ролі додатків та обставин. Особливістю таких фразеологізмів є те, що один з компонентів усталеної одиниці вже має при собі додаток, а інші виступають оказіональними поширювачами. Однак потрібно зазначити, що постпозитивне поширення компонентного складу усталених одиниць мови є одним з найуживаніших прийомів трансформації у творчості П. Загребельного, тоді як в історичному романі Р. Іваничука «Мальви» відзначаються невеликою кількістю. Так, наприклад, в історичному романі П. Загребельного «Роксолана», у ре-ченні *Тому, поборовши здригання свого серця, султанша вже не заважала своїм євнухам збиткуватися над ясновельможним зайдою, даючи тому змогу* ***випити всю чашу принижень і ганьби****, які ждуть кожного запроданця* [5, с. 182] введено новий оказіональний поширювач-додаток *ганьби*, але опущено традиційний компонент *до дна*. У художніх текстах постпозитивне поширення фразеологічних одиниць використовується письменниками для посилення значення фразеологізму та для конкретизації контексту: *А того, хто порушить клятву,* ***хай покарають*** *земля, вода, вітер, хліб, горілка, шабля,* ***бог і мати божа*** [5, с. 79]: пор.: ***хай (нехай) бог покарає***; *А зимою 1638 року зібрали переможці козацьку старшину над Масловим Ставом біля Канева і наказали* ***кинути під ноги свою славу*** *– бунчуки і прапори* [6, с. 394], пор.: ***кинути під ноги***; *Прокидався, коли розпечена сковорода торкалась обрію, – тоді чвалом біг додому, а* ***по спині*** *все-таки* ***снувались мурашки страху*** [6, с. 434], пор.: ***мурашки побігли по спині***. В останньому випадку, окрім поширення фразеологізму, порушено також і його традиційну структуру, а заміна компонента *побігли* на *снувались* надають фразеологізму розмовності та посилюють смислову сторону висловлення.

Павло Загребельний іноді використовує поширення фразеологізму в поєднанні з парцеляцією: *Йшла,* ***як на шибеницю****.* ***Як на заріз****. Йшла чи вели?* [4, с. 82], пор.: ***як на заріз***; *Ваша високість, водою вони вже запивають. А* ***п'ють кров****.* ***Від неї й п'яні*** [5, с. 66], пор.: ***пити кров***; *Султан був далеко, біля неї тільки Міхрімах та двадцятилітній, так само кволий, як був Мехмед, Джихангір,* ***чорна вість*** *припадала їй самій.* ***Чорна вість і чорний***

біль [5, с. 114], пор.: **чорна вість**. Оформлені як парцельовані члени речення, поширювачі сприяють увиразненню думки та конкретизують найважливішу частину висловлення.

Окрім постпозитивних поширювачів, які виступають у ролі додатків, на сторінках історичного роману П. Загребельного функціонують поширювачі-обставини, що конкретизують або посилюють значення фразеологізму: *Волів би й не повертатися ніколи, ніж знову стати перед нею* ***з порожніми руками і пустими словами*** [5, с. 240], пор.: ***з порожніми руками***; *Щоб хоч трохи вспокоїтися, Настася пробувала шукати схожість між стамбульцями і навіки втраченими людьми з Рогатина, які* ***стояли*** *їй* ***перед очима невідступно й уперто****, а може, то вона сама виставляла їх рядами в своїй зболеній уяві…* [4, с. 38], пор.: ***стояти перед очима***.

Постпозитивні поширення фразеологізмів виконують у реченні роль додатка або обставини, рідше – присудка: *Відтоді Каїн став покровителем усіх, хто* ***проливає кров і копає могили****, а також усіх ревнивців* [5, с. 199], пор.: ***проливати кров***. Структурно поширювачі в постпозиції оформлюються у вигляді слів та словосполучень і, посилюючи значення фразеологічної одиниці, конкретизують контекст.

Індивідуально-авторські поширювачі можуть займати і препозицію стосовно фразеологізму. Найчастіше вони вживаються у функції означень та обставин і посилюють традиційне значення фразеологічної одиниці та збагачують його новими відтінками. Означення-поширювачі усталеної одиниці виражаються, як правило, прикметниками, які пояснюють компонент фразеологічної одиниці – іменник, а обставини – прислівниками: ***Благально дивився в очі*** *татаринові, і той чомусь приязно всміхався до нього* [6, с. 435], пор.: ***дивитися в очі***; ***Чорні очі пильно зиркали*** *крізь проріз у чадрі* [6, с. 454], пор.: ***зиркати очима***. У цьому випадку Р. Іваничук поєднує декілька способів поширення меж фразеологічної одиниці – препозитивне та інтерпозитивне, для уточнення змісту окремих компонентів трансформованого фразеологізму. ***Довго ламав собі голову*** *отаман, що могло трапитися, і вирішив почекати до вечора* [6, с. 491], пор.: ***ламати голову***; *Різко підвів голову один із дервішів, зателіпалася срібна серга у вусі, він підійшов до меддаха Омара, зарослий і босий,* ***смиренні очі зайшли гнівом*** [6, с. 387], пор.

вихідне: ***очі запалали вогнем.*** В останньому реченні письменник використовує декілька типів структурно-семантичної трансформації – поширення та заміна компонентів, що надає висловленню більшої емоційності та сприяє деталізації значення фразеологізму.

Отже, аналіз прийомів розширення меж фразеологічної одиниці широко використовується на сторінках історичних романів Павла Загребельного «Роксолана» та Романа Іваничука «Мальви». Залежно від позиції, яку займають індивідуально-авторські оказіональні компоненти, поширення поділяються на інтерпозитивні (вклинювання), постпозитивні та препозитивні. Найчастіше оказіональні поширювачі займають інтерпозицію, рідше – постпозицію та препозицію. Поширювачі, окрім того, що відновлюють лексичне значення пояснюючого компонента, конкретизують, уточнюють, підсилюють значення фразеологічної одиниці.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Авксентьєв Л. Г.** Індивідуально-авторські видозміни у сфері фразеології / Л. Г. Авксентьєв, В. Д. Ужченко // Українське мовознавство. – К.: Вища школа, 1979. – С. 55–63.
2. **Білоноженко В. М.** Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів / АН УРСР, Ін-т мовознавства імені О. О. Потебні; відп. ред. Л. С. Паламарчук / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк. – К.: Наук. думка, 1989. – 156 с.
3. **Дзюбишина Н. Я.** Про еліпсис / Н. Я. Дзюбишина // Культура слова. – К.: Наук. думка, 1983. – Вип. 24. – С. 25–30.
4. **Загребельний П.** Роксолана: [Роман]: У 2 кн. / Павло Загребельний. – Кн. І. – К.: Дніпро, 1979. – 190 с.
5. **Загребельний П.** Роксолана: [Роман]: У 2 кн. / Павло Загребельний. – Кн. ІІ. – К.: Дніпро, 1980. – 271 с.
6. **Іваничук Р.** Мальви: [Роман] // Твори в 3 т. / Роман Іваничук. – Т. І. – К.: Дніпро, 1988. – С. 383–615.
7. **Кунин А. В.** Вклинивание как лингвистическое явление (на материале современного английского языка) / А. В. Кунин // Иностранные языки в школе. – 1973. – № 2. – С. 13–22.
8. **Медведєв Ф. П.** Українська фразеологія. Чому ми так говоримо / Ф. П. Медведєв. – [2-е вид., стереотипне]. – Х.: Вища школа, 1982. – 232 с.

9. **Мокиенко В. М.** Славянская фразеология: [Учебн. пособ. для вузов] / В. М. Мокиенко. – [2-е изд., испр. и доп.] – М.: Высш. школа, 1989. – 287 с.
10. **Пономарів О. Д.** Стилістика сучасної української літературної мови: [Підруч.] / О. Д. Пономарів. – К.: Либідь, 1993. – 248 с.
11. **Скрипник Л. Г.** Видозміни форми фразеологічних одиниць / Л. Г. Скрипник // Мовознавство. – 1969. – № 4. – С. 3–13.
12. **Ужченко В. Д.** Фразеологія сучасної української мови: [Навч. посіб.] / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К.: Знання, 2007. – 494 с.

Надійшла до редколегії 15.03.2011

ISBN 978-966-551-348-3. Дослідження з лексикології і граматики української мови, вип. 10, 2011

УДК 811.161.2'373.7

М. С. Ковальчук

СТИЛІСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СУЧАСНОЇ ПОСТМОДЕРНІСТСЬКОЇ ПРОЗИ

Йдеться про основні процеси в мові сучасної постмодерністської прози, актуалізацію та асоціативність використання окремих мовних засобів; проаналізовано найхарактерніші стилістичні особливості – парономазію, інваріантність текстотворення, слова-композити, транслітеровані й транскрибовані мовні конструкції.

Ключові слова: постмодернізм, демократизація, лібералізація, парономазія, інваріантність текстотворення.

Идет речь об основных процессах в языке современной постмодернистской прозы, актуализацию и ассоциативность использования отдельных языковых средств; проанализированы самые характерные стилистические особенности – парономазия, инвариантность текстообразования, слова-композиты, транслитерируемые и транскрибированные языковые конструкции.

Ключевые слова: постмодернизм, демократизация, либерализация, парономазия, инвариантность текстообразования.

The article deals with the main processes in the language of contemporary postmodernizm proze, actualization and associativity of certain language means usages; the most typical stylistic peculiarities-paronomasia, text-building invariability, composite words, transliterated and transcribed language structures.

Key words: postmodernism, democratization, liberalization, paronomasia, text-building invariability.

Кінець XX ст. приніс із собою нову інформаційну, політологічну та мистецьку хвилю, ствердив нові наукові й творчі підходи до мовознавчої та критичної інтерпретації художнього тексту, на зміну модернізму прийшов новий світоглядно естетичний напрям – **постмодернізм.** За словами В. Пахаренка, постмодернізм є продуктом постіндустріальної епохи, епохи розпаду цілісного погляду на світ, руйнування суперсистем – світоглядно-філософських, економічних, політичних. «Постмодернізм – єдиний можливий сьогодні спосіб мистецького вислову», – зауважив Ю. Андрухович [1, с. 66]. Головне досягнення постмодернізму, на нашу думку, – відкритий соціально-культурний простір, поєднання інтелектуального та масового, стирання психологічних кордонів у творенні й, головне, у сприйнятті мистецтва та певною мірою вивільнення мовної (мовно-літературної) свідомості та підсвідомості автора.

© М. С. Ковальчук, 2011

Зростання в суспільстві ролі засобів масової інформації та їхнього впливу на будь-яку подію, активний розвиток кіноіндустрії, театру, видовищного та музичного мистецтв, інтенсивність створення та розповсюдження інформації мережею Інтернет сприяє тому, що мова та інформація стають певними центрами тяжіння сучасності.

Процеси змін на всіх структурних рівнях мови та оновлення стилістичних засобів української мови сьогодні цікавлять багатьох мовознавців, літературознавців та мистецтвознавців, філософів, соціолінгвістів, психологів, що зумовлює актуальність дослідження саме стилістичного наповнення мови художньої літератури XXI ст.

Дослідження у цій статті найновітнішого матеріалу і визначення тенденцій та вже наявних процесів демократизації та лібералізації мовної системи української мови мають певне теоретичне і практичне значення.

Теоретична вага нашого дослідження полягає насамперед у тому, що в результаті аналізу мовних фактів та узагальнення отриманих результатів є можливість зробити висновки про особливості невпинного розвитку мови в цілому й окремих її структурних складників, визначити основні тенденції цього розвитку, спрогнозувати найзагальніші напрямки мовної еволюції.

Важливим є і практичний аспект: результати наукового аналізу мови постмодерністської прози можуть бути спроектовані безпосередньо на сферу мовної практики, кращого розуміння засобів творення сучасного тексту, сприятимуть підвищенню рівня сприйняття тексту та культури мовлення.

Українське мовознавство на сьогодні не має повноформатного дослідження про стилістичний потенціал мови постмодернізму.

Те, що відбувається в мові постмодерністської (постколоніальної-посткомуністичної) доби, О. Тараненко називає складним комплексом, у якому поєднуються «процеси як власне *демократизації* літературної мови, так і *лібералізації* її нормативної основи, тобто вже дозволеного як стихійного, так і цілеспрямованого відступу від її попереднього досягнутого і відповідним чином унормованого стану» [9, с. 33].

Демократизація літературної мови, на думку вченого, охоплює розширення кола носіїв і суспільного використання літературної мови, розширення можливостей для мовного самовираження особистості, активні пошуки свіжих виражально-зображальних

засобів мовлення в умовах виниклої конкуренції між різними ЗМІ для завоювання читацької та глядацької аудиторії, зменшення стильової відстані між усно-розмовною і книжно-писемною сферами її функціонування, відродження та стимулювання питомих особливостей літературної мови.

Під *лібералізацією нормативної основи* потрібно вбачати: стихійний і цілеспрямований відступ від унормованого стану, ослаблення та розмивання певних стильових і стилістичних обмежень, збільшення варіантності мовних одиниць, варіантність слововживання, розхитування мовностилістичних і правописних норм, масовий і неконтрольований потік іншомовних запозичень, зростання в публічному функціонуванні індивідуальних новотворів [9, с. 33].

Природним наслідком відходу від канонізованої художньої мови стало переміщення та змішування мовностилістичних шарів, активізація функціонування елементів розмовного стилю, суржику, просторіччя, діалектної мови, стилістично зниженої, вульгарної, жаргонної лексики і, звичайно, стильовий та жанровий синкретизм та інтертекстуальність.

Демократизація та лібералізація – це загальні причини та двигуни мовно-літературного процесу, а на позначення власне лінгвістичних процесів наслідків у стилістиці сучасної української мови вчений вводить такі терміни, як «колоквіалізація», «субстандартизація» та «вульгаризація». Професор Л. Мацько називає процеси, які відбуваються у мовному просторі, демократизацією та інтелектуалізацією української мови [7, с. 4].

В основі побудови стилістичної системи постмодернізму – головні екстралінгвальні ознаки мовної структури – актуалізація та асоціативність використання мовних засобів. Інтралінгвальними чинниками є експресивність, метафоричність та варіативність слова.

Стилістична фігура, що виникає в результаті майстерного використання близьких за звучанням, але різних за значенням слів, має назву **парономазія**. Структура парономатичних фігур українського постмодернізму є втіленням зазначених ознак, містить у собі елементи часткового повтору, коли повторюються корені, основи слова в межах мовної одиниці:

1. Оказіональні парономатичні метафори, якими створюються нові умовно-асоціативні образи: *повтори потвор* [5, с. 93],

віртуальна вітальність [5, с. 98], *доторки докторки, орієнтований на орієнтальність* [5, с. 57], *істинно самотня знуджена самичка* [5, с. 64], *юридично свідома свідомість* [5, с. 104], *жінка з терпкого тілаліта. Літа-тіла* [5, с. 131].

2. Епітети-композити, складові основи яких є не лише близькими за звучанням, але й семантично зближеними: *блудно-блудливе коло* [5, с. 54], *вроджено-вироджена порядність* [5, с. 135], *ефірно-ефемерна дія, незнайомий-незайманий, неправдиве-неправедне* [5, с. 39].

3. Різновид мовної гри, що створюється зіставленням і поєднанням в одному контексті близькозвучних слів з різними значеннями: *фальш – фарш – фарс* [5, с. 80], *один лиш ляк (шляк би його трафив)* [8, с. 11].

Інваріантність текстотворення – засіб підкреслення важливості сказаного саме цими словами, адже в поданому нижче інваріанті (зі зміненим порядком слів або заміною одного-двох слів) стають зрозумілими всі відтінки й наслідки інваріаційного розвитку подій: *Добре допомагати мудрим жінкам – вони знають, хто їм допомагає. Або: добре рятувати мудрих жінок – вони завжди пам'ятають того, хто їх рятує* [8, с. 18], *Я спалю цей міст. Або: я спалю це літо. Я спалю ці папери... Спалю літо – мені бракує її, як осені. Коли палять літо, є осінь. Буде осінь – буде вона. Вона сказала, що буде восени. А це – хіба не осінь... Хоч пали, хоч не пали – літо є тим, що не забувається. Тепер-от палю. Бо вже осінь* [8, с. 18–19], *по-різному перекидати бачення-з-роману, бачення-у-роман, бачення-в-романі* [8, с. 48].

Специфічним стилістичним засобом-маркером українського постмодернізму стало творення **слів-композитів,** лексичних ампліфікатів, які синтаксично є складними утвореннями, графічно поєднаними за допомогою дефісів та становлять одне поняття, окрему змістову складову або фіксують потік асоціацій мовця. Відома російська дослідниця І. Арнольд називає цю фігуру голофразисом (фразовий епітет), Н. Арутюнова подає термін **гетерономінатив,** який у цьому контексті відображає всю складність структури та функції, що виходить за межі фразового епітета.

1. Номінальні – структури, що власне називають певне поняття, окреслюючи його безпосередні властивості, які дають про нього загальне уявлення: *втупилася в прищаві щоки якої-небудь-дівулі чи*

в рекламний плакат за-кращого-мера чи у напис проїзд-без-талона-карається-штрафом [5, с. 46], *роль не-дуже-немолодого-поета* [5, с. 55].

2. Компліментарні – структури, що містять одночасно і сутність, і причину, і наслідок описуваного явища, можуть містити компоненти, які вказують на додаткові психоемоційні характеристики, умови та обставини дії чи об'єкта: *...втомі, котру ти-робиш-вигляд-що-ховаєш-за-байдужістю-аби-видатись-люблячим ...* [5, с. 60].

3. Ампліфікаційні – структури, що містять наростання-підвищення якості об'єкта: *кидався обціловувати кохані тонкі-претонкі-найтонші-у-світі уста* [5, с. 119], *І от він, сам-собі-той, сам-собі-автор, сам-собі-персонаж надумав сконструювати такий текст* [5, с. 143].

4. Зрощені – структури, компоненти яких не розділені графічно: *і ти вільна в ньому, вільна всюди, нарешті вільна, вільнавікивічніві...* [5, с. 117]. Сюди входять навіть назви творів, як наприклад *«Макчервонийвросі...»* Марини Гримич, чи назви пісень – *«Вменеємен»* групи «Крихітка Цахес», чи навіть музичних альбомів – *«Янанебібув»* «Океану Ельзи».

Певну стилістичну роль у гетерономінативах відіграють як дефіс (засіб графічного оформлення), так і злиття слів.

Уживання іншомовної лексики, транслітерованих і транскрибованих мовних конструкцій, варваризація літературного мовлення – стилістична риса мови постмодерністської прози. Перенасиченість текстів сучасною іншомовною лексикою (здебільшого польською та англійською), складання синонімічного ряду з однакових за змістом, але різномовних слів є стилістичним ходом постмодерністів у їх грі з мовою: *жертви drunk driving, ти ж направду such a damned good painter* [4, с. 114], *зайти до банку, до drugstore ...до travel agency* [4, с. 112], *і це ще харашо* [4, с. 97], *оце real life!* [4, с. 120], *бо нема з ким їсти індика на Thanksgiving* [4, с. 122], *Література як форма національної терапії. А що, not a bad idea* [4, с. 164].

Цікавим стилістичним прийомом постмодерністської прози є анафоричність побудови тексту.

У кожному новому реченні виражаються нові почуття, порушуються глибинні, особистісно орієнтовані емоційні хвилі: – *Без*

тебе я почав багато чого боятися. ***Боюся*** *автомобілів, собак, дітей і каштанів, які падають згори.* ***Боюся*** *низьких стель.* ***Боюся*** *бруду, чужих помешкань і деяких комах...* ***Боюся*** *жебраків.* ***Боюся*** *підходити до відчиненого вікна...* ***Боюся*** *майже всього. Не боюся, мабуть, тільки миттєвої смерті* [6, с. 26–27] чи в Любко Дереша незавершеність думки виражено відсутністю крапок не лише в кінці гіпертексту, а й поміж думками, виокремлених в оригінальному тексті початком нового рядка:

Хочу *зараз бути дома*

Хочу *французький масаж в теплій кімнаті з симпатичним масажистом*

Хочу *лежати на ліжку 4 на 4 і спати*

Хочу *піцу коктейль і Ґеника...*

Хочу *вас всіх!!!*

Хочу *сексу, снігу, спокою, піци, файної книжки, дощу, сексу, сексу, сексу*

Хочу *лежати на ліжку посередині Тихого океану. Тільки щоб там було в натурі ТИХО*

Хочу *курити, якщо хто має, то передайте зажигалку*

Хочу*: чорного котика з гуртожитку, сонечка, літа...* [2, с. 153].

Сергій Жадан використовує цей стилістичний прийом в одному гіперреченні: – ***Я не вірю*** *в пам'ять****, я не вірю*** *в майбутнє,* ***я не вірю*** *в провидіння,* ***я не вірю*** *в небеса,* ***я не вірю*** *в ангелів,* ***я не вірю*** *в любов,* ***я*** *навіть в секс* ***не вірю*** *– секс робить тебе самотнім і беззахисним,* ***я не вірю*** *в друзів,* ***я не вірю*** *в політику,* ***я не вірю*** *в цивілізацію, та добре, якщо брати не так глобально –* ***я не вірю*** *в церкву,* ***я не вірю*** *в соціальну справедливість,* ***я не вірю*** *в революцію,* ***я не вірю*** *в шлюб,* ***я не вірю*** *в гомосексуалізм,* ***я не вірю*** *в конституцію,* ***я не вірю*** *у святість папи римського, навіть якщо хтось доведе мені святість папи римського я в неї вірити не буду – з принципу не буду* [3, с. 216].

Анафоричні ампліфікаційні конструкції характеризуються динамічністю змісту. Кожне нове речення – порух нової думки, дії, емоції: – ***Стефанія в*** *малиновій залі летовища з візочком, виповненим валізами. Однією валізою. Невеличкою торбою. Наплечником! У ко-лесі заплутався шалик Айседори Дункан,* ***Стефанія на*** *запльованій автостанції. Пляшка з водою. Приблудний пес. Спека. Пил.* ***Стефанія на*** *березі ріки. Жучок у волоссі. Дві*

райдуги – одна в одній. ***Стефанія із*** *сигаретою коло вікна. Жалюзі. Місяць. Венеційський орнамент.* ***Стефанія під*** *міською брамою…* [6, с. 56–57].

Потік свідомості створює видимість дії, образної картини, виражає певну ритмічність і мелодійність слова і того, що називає це слово. Здебільшого в описаних прикладах головною дійовою «особою» є відчуття (страх, бажання, віра, уява), тому важко дібрати синоніми на позначення дії, через те анафоричність якнайкраще прислуговується сучасним письменникам.

Отже, багатошаровість і комплексність стилістичних засобів постмодерністів вимагає більш глибокого аналізу. Стилістичний потенціал синтаксичного рівня мови, системи пунктуації, графічних знаків вартий окремих досліджень. Перспективи подальшої роботи над питанням мовного стилю постмодерністської літератури вбачаємо в дослідженні мови представників різних літературних шкіл постмодернізму.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Андрухович Ю.** Постмодернізм – не течія, не напрям, не мода / Ю. Андрухович // Слово і час. – 1999. – № 3. – С. 66.
2. **Дереш Любко.** Культ: [Роман] / Любко Дереш. – Л.: Кальварія, 2004. – 264 с.
3. **Жадан Сергій.** Депеш мод / Сергій Жадан. – Х.: Фоліо, 2004. – 240 с.
4. **Забужко Оксана.** Польові дослідження з українського сексу: [Роман] / Оксана Забужко. – Вид. 7. – К.: Факт, 2004. – 116 с.
5. **Іздрик.** Воццек & воццекургія / Іздрик. – Л.: Кальварія, 2002. – 204 с.
6. **Іздрик.** Подвійний Леон. Istorія хвороби / Іздрик. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. – 204 с.
7. **Мацько Л. І.** Стилістика української мови / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько. – К.: Вища школа, 2003. – 462 с.
8. **Прохасько Тарас.** Лексикон таємних знань: [Новели] / Тарас Прохасько. – Л.: Кальварія, 2003. – 152 с.
9. **Тараненко О. О.** Колоквіалізація, субстандартизація та вульгаризація як характерні явища стилістики сучасної української мови (з кінця 1980-х) / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 2002. – № 4–5. – С. 33–39; продовження – 2003. – № 3. – С. 23–41.

Надійшла до редколегії 15.01.2011

ISBN 978-966-551-348-3. Дослідження з лексикології і граматики української мови, вип. 10, 2011

УДК 81'373.613

Л. В. Козак

ТЕМАТИЧНА СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКОЇ ТЕХНІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Проаналізовано предметно-поняттєвий аспект української технічної термінології. Подано класифікацію цього шару лексики за тематичними групами.

Ключові слова: технічна термінологія, тематична група, тематична підгрупа, предметно-понятійний аспект.

Проанализирован предметно-понятийный аспект украинской технической терминологии. Дана классификация этого пласта лексики по тематическим группам.

Ключевые слова: техническая терминология, тематическая группа, тематическая подгруппа, предметно-понятийный аспект.

The detail-conceptual aspect of the Ukrainian technical terminology is analysed in this article. It is submitted classification of this layer of lexicon by lexical sets.

Key words: technical terminology, lexical set, thematic subgroup, detail-conceptual aspect.

Сьогодні невпинно зростає роль наукового знання у житті суспільства, глибокого його проникнення в усі сфери комунікації, популяризації наукових досягнень, невблаганної технократизації та інформатизації сучасного життя. У плані лінгвістичних досліджень це призвело до виникнення нових мовленнєвих жанрів, які функціонують як в усній, так і в писемній формах. Особливість цих жанрів полягає тому, що вони становлять собою усну реалізацію письмової форми, у якій зростає роль термінології.

Сучасна українська технічна термінологія активно почала розвиватися і формуватися з 90-х років минулого століття. Сьогодні питанням термінології присвячена низка праць, які всебічно її аналізують. Загальна характеристика українського термінознавства кінця XX – початку XXI ст. подається у працях Т. Р. Кияка, І. М. Кочан, Г. М. Мацюк, Л. П. Полюги, Т. І. Панько, Л. А. Симоненко та ін.

Актуальність дослідження зумовлюється тим, що перед вишами висуваються вимоги щодо підготовки нової генерації інженерних кадрів, здатних забезпечити виробництво та науку висококваліфікованими кадрами, які володітимуть науковою українською мовою, зокрема й термінологією. Терміни організовують і впорядковують наукові знання, виконуючи інформативну та пізнавальну функції. Фахівець предметної галузі повинен знати свою

© Л. В. Козак, 2011

поняттєво-термінологічну базу, що відображає галузеві знання. Термінознавство як багатодисциплінарна теоретична наука набуває ознак практичної науки. Тому бажано прилаштувати теоретичні знання термінознавства до потреб повсякчасного використання майбутніми інженерами термінології у фаховій діяльності.

Метою статті є аналіз предметно-поняттєвого аспекту української технічної термінології, її класифікація за тематичними групами.

Лексика сучасної української літературної мови є надзвичайно різноманітною. Загальновідомо, що кількість термінів у кожній високорозвиненій мові неосяжна, і вони постійно переміщуються з однієї сфери функціонування в іншу. Фундаментальну частину науково-технічного знання презентують прийняті у відповідній галузі визначення (дефініції) її наукових термінів. Визначення термінів значною мірою фіксують відношення між відповідними термінологічними поняттями і власне термінами, відношення, що їх можна розглядати як важливі поняттєві складники змістової структури галузі, до якої належать ці терміни. У лексиці сучасної української літературної мови значне місце посідають наукові видання, зокрема монографії, підручники, навчальні посібники, довідники тощо, насичені науковою та технічною термінологією, що поділяється на низку тематичних груп, які й стали предметом нашого дослідження.

Матеріалом дослідження послужили словники термінів, а також технічні тексти з підручників, навчальних посібників та монографій. Кількість та склад тематичних груп технічної термінології визначається будовою категорійно-поняттєвого апарату науки. Деякі науковці вважають, що об’єднання слів базується не на лексико-семантичних зв’язках, а на класифікації предметів і явищ. Так, А. П. Критенко зазначає, що предмет відповідає слову не прямо, а через систему значень слова, з одного боку, і через систему близьких, тематично об’єднаних слів – з іншого [2, с. 199].

Ми вважаємо, що для детальнішого дослідження української технічної термінології обов’язковим є встановлення структурно-семантичної специфіки терміносистеми, виділення тематичних груп. Під тематичною групою певної терміносистеми розуміємо сукупність галузевих термінів, об’єднаних однією темою.

Систематизація і класифікація технічної термінології потребує врахування всіх її особливостей. В умовах мовної інтерференції потрібно серйозно поставитися до цієї проблеми. На сьогодні відомі кілька класифікацій, суть яких полягає в тому, щоб тематичну структуру української технічної термінології об'єднувати за певними семантичними ознаками. Належність лексем до певної тематичної групи визначається методом компонентного аналізу дефініцій термінів за наявністю спільної архісеми (родової семи).

Тематичні групи технічної лексики різні за кількісним складом (від одно- до багатокомпонетних), тобто вони можуть бути як структурно простими, так і складними.

Проаналізований фактичний матеріал дає підстави виділити такі основні лексико-тематичні групи технічної термінології:

– тематична група, яка позначає назви апаратів, механізмів, пристроїв, приладів та їх частин, є однією з найбільших, напр.: *абсорбер, автоген, акумулятор, акумулятор тиску, амортизатор, анкер, анкерний пристрій, апарат, башта, бур, вібратор, видувач, вінчестер, втулка, генератор (гідрогенератор), двигун (гідродвигун), газотурбінний двигун, ракетний двигун, демпфер, діод (фотодіод), драга, думпкар, запальник, запобіжник, затискач, екскаватор, електростанція, геліостанція, інженерний пульт, інструмент, каркас, компас, компас індукційний гіроскопічний, комп'ютер, апаратна частина комп'ютера, конвеєр, конвертор, контрольник, люк, ляда, млин, модулятор, монітор, муфта, навігатор, крекінг, навантажник, нагрівач, нагромаджувач (блок зберігання інформації), насос, обігрівач, перфоратор, пірометр, плотер, прес, процесор, регулятор, реактор, респіратор, риштак, сканер, стан (прокатний), стовбур (похилий стовбур), табулятор, таймер, трансформатор, турбіна, циклотрон, шабер, шина, шнек* тощо;

– для термінів, що позначають категорію істот, спільним змістом є узагальнене словотворче значення «той, хто…», тобто тематична група термінів, що називає осіб, професію, рід занять. Ця група лексики на різних етапах історії може пришвидшувати або ж уповільнювати свій розвиток, ніби чекаючи слушного часу для формування розгалуженої мережі всіх потрібних назв, на які існує соціальний запит [1, с. 41]. Сучасна лексика на позначення осіб за видом діяльності змінювалася впродовж останніх десятиліть у зв'язку з унормуванням цих термінів, у процесі подальшого науково-

технічного прогресу в різних галузях виробництва та використання іншомовних лексем для позначення нових реалій сучасної доби, напр.: *автокранівник, бетоняр (бетонник), бізнесмен, будівельник, бурильник, вагонник, вагранник (вагранниця), вальцювальник, вибивальник* (із форм), *вулканізаторник, гірник, горновий, диспетчер, доменник, інспектор, інструментальник (інструментальниця), кахельник, кранівник (кранівниця), комп'ютерник, лекальник (лекальниця), ливарник, люковий, маркшейдер, мартенівець, машиніст, металург, механік, моторист, облицювальник, оператор, плавильник, програміст, прохідник, радіометрист, сталевар, тесальник, фарбувальник, футерувальник, шахтар, шихтувальник, шліфувальник, штурман* тощо;

– тематична група, яка позначає назви процесів та дій, є досить обширною, напр.: *абляція, автометаморфізм, агломерація, бетонування, вилив (лави), врубування, втискування, гідратація, десульфація, забруднення, зрошення, комутація, локальне забруднення, радіоактивне забруднення, загартування, зварювання, електродугове зварювання, ерозія, комутація, конструювання, меліорація, нагрівання, намивати, охолоджування, очистка (зачистка), переплавити, плавлення, прожарювати, синхронізація, фотосинтез, форматування* та ін.;

– назва наукових галузей та їх розділів: *автоматизація, водна токсикологія, водовідведення, водопостачання, геологія, геодезія, геотермія, гідродинаміка, гірництво, екологія, електростатика, електротермія, електротехніка, інформатика, картографування, кібернетика, маркшейдерія, металознавство, металургія, метрологія, норми питної води, оптика, програмування, термодинаміка, термометрія фотохімія* тощо;

– назви станів, властивостей предметів та явищ: *агресивна вода, агресивність, важка вода, водостійкість, гідроакустика, гігроскопічність, домінантність, ерозія, компактність, крихкість, розчинність, світлочутливість, теплоємність, термостійкість, утома (*металу*), щільність* та ін.;

– назви речовин, матеріалів та хімічних елементів представлені такими прикладами: *адамант, альбіт, анілін, антрацит, антифриз, базальт, бензин, бензол, бетон, бутан, габро, газ, гас, гас авіаційний, герметик, граніт, деформування (пружинопластичне), залізобетон, ізоляція, калій, каніфоль, керамзит, керамзитобетон, лазурит,*

метан, нафта, перлітобетон, садка, солідол, стружка, фібробетон, цитрин, шлакобетон, шлам, шліх тощо;

– назви підприємств, споруд і приміщень спеціального призначення: *ангар, завод (металургійний, приладобудівний, машинобудівний завод), електростанція, лабораторія, машзал, рудник, станція (компресорна станція), цех (інструментальний, прокатний, доменний цех), шахта* тощо;

– тематична група галузевих термінів, що називають величини та одиниці вимірювань, представлена такими термінами: *ампер, байт (гігабайт, мегабайт), біт, ват (кіловат), кіловат-година, вебер, вольт, (кіловольт), герц, гільберт, генрі, джоуль, кулон, людино-година, люмен, моль, ом, паскаль, сантиметр, тонна, фарада, мікрофарада* та ін.

На наш погляд, варто в окрему групу виокремити комп'ютерну термінологію, до якої належить і програмування. Це найновіший пласт технічної термінології, який виник у другій половині XX ст. Основою її є природна загальновживана мова і запозичення з англійської, латинської, французької та інших мов. Свою класифікацію цієї термінології пропонували такі дослідники як О. Симоненко, Є. Балюта, С. Єнікєєва. Візьмемо за основу дослідження О. Симоненка [3], який пропонує класифікувати досліджувану термінологію на основі логіко-поняттєвих відношень у терміно-системі за певними семантичними ознаками. Не будемо брати до уваги групи, перераховані вище, а звернемо увагу на притаманні лише комп'ютерним наукам, напр.:

– назви мов програмування: *ада, алгол, бейсик, візуал бейсик, візуал студіо сі, сі # шарп, делфі, кобол, мови керування базами даних, паскаль, фортран* та ін.;

– назви видів програм: *антивірусна програма, архіватор, блокнот, діагностична програма, калькулятор, кліщ, програма Касперського, програма «Доктор Веб», мікропрограма, провідник, програма контролю, програма-оболонка, програма розпаковування архівів, рекурсивна програма, сервісна програма, текстовий редактор, троян, черв'як* тощо;

– назви на позначення видів програмування: *логічне програмування, об'єктно орієнтоване програмування, прикладне програмування, структурне програмування* та ін.;

– терміни на позначення процесів виконання операцій та самих операцій: *зчитування даних, есемблювання, індексування, індексування адреси, ініціювання периферійного пристрою, повернення носія даних, синхронізація, форматування* тощо;

– терміни на позначення підготовки та виконання комп'ютерних програм: *верифікація програми, генерація програми, інтерпретація, компіляція, налагоджування програми, синхронізація, трансляція програми* та ін.;

– назва частин системного блока: *арбітр шини, відеоконтролер, гніздо, графічна карта, звукова карта, мікропроцесор, мікросхема, модуль пам'яті, системна слот, плата, центральний процесор, центральний процесорний устрій* та ін.;

– назви дій при роботі з компонентами системного блока: *вимкнення, вмонтування, керування, перевірка роботи, підключення, тестування, установлення* тощо;

– назви частин монітора і дій при роботі з монітором: *дисплей, захист екрана, екран, маска екрана, рідкокристалічний екран, тестування, частота екрана* та ін.;

– назви складових частин клавіатури та дій при роботі на клавіатурі: *алфавітно-цифрова група, друкування, клавіша, клавіші вверх/вниз, клавіші вліво/вправо, клацання, розташування, табулятор, функціональні клавіші* тощо;

– назви дій при роботі з маніпуляторами: *клацання, натискання, підключення, перенесення, увімкнення, установлення* та ін.;

– назви характеристик частин маніпуляторів: *оптичний, безпровідний, овальний, маленький, функціональний* тощо;

– назви папок та файлів різних типів: *документ, меню, текстовий документ, документ Word, папка, файл, завантажувальний пакетний файл, файл довідки, файл ініціалізації, файл програмний, ярлик* та ін.

На сучасному етапі оформлення технічних термінів в єдину систему відбувається з урахуванням найновіших здобутків сфери науки й техніки та під значним упливом мовної інтерференції.

Названими тематичними групами не вичерпується технічна термінологія, але вони є основними, які охоплюють найуживаніші терміни, утворені шляхом запозичення та переосмислення.

Зі становленням України як суверенної держави проблема національної термінології набуває державного значення. На сучас-

ному етапі терміносистема української мови є потужною лінгвістичною базою, на основі якої формуються, усталюються і функціонують усі сфери науково-професійної діяльності. Підсумовуючи, потрібно зазначити, що тематична класифікація свідчить про системну організацію технічної лексики: цей пласт професійної лексики української мови об'єднаний у певні мікрогрупи, що входять до складу відповідних тематичних груп.

Перспективу подальших розвідок вбачаємо в з'ясуванні особливостей термінологічної підготовки фахівця, який повинен не лише оволодіти методами опрацювання поняттєво-термінологічної лексики фахового мовлення, а й уможливити об'єктивне оцінювання якості системної організації понять-термінів предметної галузі.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Борисюк І. О.** Історія та сучасний стан найдавніших найменувань робітничих професій / І. О. Борисюк // Українська термінологія і сучасність: [Зб. наук. пр.]. – К., 1998. – С. 41–48.
2. **Критенко А. П.** Тематичні групи слів і омонімія / А. П. Критенко // Слов'янське мовознавство. – К.: Наук. думка, 1961. – Вип. 4. – С. 198–211.
3. **Симоненко О.** З історії становлення та розвитку терміносистеми інформаційних систем і технологій / Олександр Симоненко // Українська термінологія і сучасність: [Зб. наук. пр.]. – К.: КНЕУ, 2003. – С. 169–174.

Надійшла до редколегії 01.03.2011

ISBN 978-966-551-348-3. Дослідження з лексикології і граматики української мови, вип. 10, 2011

УДК 811.161.2'373

С. І. Кондратенко

ЧАСТИНОМОВНИЙ АНАЛІЗ ФІТОКОЛЬОРИЗМІВ У ТВОРАХ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Розглядаються особливості функціонування фітокольоративів різної морфологічної природи у художній прозі Олеся Гончара.

Ключові слова: фітокольоратив, дієслово, форми дієслова, прислівник, іменник, асоціативний ряд.

Рассматриваются особенности функционирования фитоколоративов разной морфологической природы в художественной прозе Олеся Гончара.

Ключевые слова: фитоколоратив, глагол, формы глагола, наречие, имя существительное, ассоциативный ряд.

The article is devoted to the peculiarities of functioning of worlds denoting phytogenic colours of varions morphological character in Oles Gonchar Fiction.

Key worlds: phytogenic colours, verb, forms of verb, adverb, noun, associative chain.

Кольороназви та особливості їх вживання у мові здавна є важливою темою мовознавчих праць (А. Критенко, О. Коваль-Костинська, Н. Сологуб, Т. Ковальова, О. Крижанська, С. Муляр та ін.). При дослідженні мовної палітри того чи іншого письменника мовознавці звертають увагу на використання ним кольоративів, що вживаються як елемент творення мовної картини світу взагалі та творення художнього образу зокрема.

Однією з груп кольоративів є фітокольоративи – кольоризми, утворені від назв рослин.

Особливості функціонування прикметників-фітокольоративів на матеріалі художньої прози Олеся Гончара вже було висвітлено автором раніше. Метою цієї статті є частиномовний аналіз фітокольоризмів, ужитих письменником, оскільки прикметники-фітокольоративи у творах Олеся Гончара, трансформуючись в інші частини мови залежно від значення, переходять до розряду дієслів, прислівників чи іменників.

Як відомо, існує смислова та морфологічна мотивованість слова, що забезпечує тісний взаємозв’язок між змістом слова та його формою, тому формально-граматичний аспект у творенні художніх образів має суттєве значення для передачі якості кольору – динамічно, статично чи у вигляді предметності.

© С. І. Кондратенко, 2011

У мові дієслівні форми часто й легко набувають колірного значення, поширюють семантичний обсяг назви кольору, змінюючи прикметникову форму дієслівною, що «свідчить про семантичну близькість категорії прикметника і дієслова в тому плані, що обидві вони означають не предмет, а властивості предмета, які можуть перебувати і в стані спокою, і в стані руху» [8, с. 62], тому їх вживання письменником у творах є продуктивним.

Найбільш поширеними фітокольоративами у творах Олеся Гончара є дієслова, утворені на базі фітонімів *малина, бузок, рожа, буряк*.

Дієслова-фітокольоративи збагачують значення кольору, уживаючись для динамічного, інтенсивного прояву кольорових властивостей предметів.

Дієслово МАЛИНОВІТИ – «ставати кольору ягід малини, темно-червоним» – Олесь Гончар вживає у пейзажних замальовках: *Поступово густішають,* ***малиновіють*** *оксамити Дніпра* [4, с. 62]. Цей дієслівний фітокольоратив набуває в мові твору індивідуально-авторського звучання.

Дієслово БУЗКОВІТИ (від *бузок*, «ставати такого кольору, як бузок, бути ясно-ліловим» [2, с. 66]) метафорично вказує на колір води, підсилюючись у контексті субстантивованим прикметником-фітокольоративом *рожевий* (*…Сонце сідає за повиті млою пагорби, за далекі димарі, дніпрова гладінь* ***бузковіє****, рожевим береться, хвиля, вигинаючись, колишеться під гаснучим промінням важкими переливами-оксамитами...* [4, с. 62]). Дієслівний фітоколір може вживатися письменником поряд з іншим фітокольоризмом-дієсловом, щоб увиразнити опис місцевості під час заходу сонця (*А степ сизіє,* ***бузковіє****, гасне* [5, т. 5, с. 19]).

Фітонім *рожа* став основою для утворення дієслова-фітокольоративу недоконаного виду РОЖЕВІТИ, що тут означає «виділятися рожевим кольором, бути рожевим, мати рожевий колір, відтінок» [2, с. 1038–1039] (*А небо над ними розкинулось другим океаном, воно вже світлішає,* ***рожевіє*** *на сході, хвилює своєю великістю* [5, т. 5, 129]). Виділене дієслово має ширшу семантику порівняно зі зворотним дієсловом того ж кореня. Дієслова без постфікса *-ся* мають різноманітний вияв ознаки дії, зокрема чітку, локалізовану ознаку з певним окресленням місця дії, що виражена обставинними словами, напр., *на сході* (*Малою стає планета, а*

людина велетнем стала. Вона може зруйнувати це небо, хоча й не може його створити знов. Спроможна спалити хмари, що ото ***рожевіють*** *на сході, але знову не витворить їх* [5, т. 5, с. 268]). Автор, протиставляючи людину і природу, констатує, що ніколи людина на підніметься до рівня Творця. Вона легко руйнує природу, а створити її неспроможна.

Натрапляємо також на речення, де відсутня вказівка на характер окреслення локалізованої ознаки: *Весь захід повен світла ясного, зеленаво-блакитного, а понад ним, вінком розкинувшись на півнеба, купчасті хмарини пелюстками* ***рожевіють****, цвітуть* [3, с. 128], однак дієслово-фітоколір підсилюється дієсловом з метафоричним значенням.

Характерною ж ознакою дієслів з постфіксом *-ся*, утворених від дієслів з ознакою кольору, є відокремлення у них дії від об'єкта й цілковите поглинання дії суб'єктом. Таким чином, «ці дієслова означають не дію, а стан, що повністю обіймає суб'єкт» [1, с. 82].

Зворотне дієслово ЗАРОЖЕВІТИСЯ виступає як елемент портретного опису закоханої Шури Ясногорської (*Ніжно-біле змокріле обличчя, що перед тим, взявшись на холоді сиротами, аж волохатилось дрібним пушком, тепер враз освіжилося,* ***зарожевілося*** *ніжно, мов пелюстка в росі* [5, т. 1, с. 215]). Граматичне значення дієслівного постфікса *-ся* полягає в підсиленні відтінку неперехідності. Словотворчий і формотворчий префікс *за-* є поширеним і, вказуючи на часове і просторове значення, утворює форму доконаного виду [9, с. 370]. Хоч постфікс *-ся*, приєднуючись до дієслів-фітокольоративів, не змінює їхньої семантики, але через контекст спостерігається поява додаткового семантичного відтінку – нечіткості та непевності ознаки дії – і семантика зворотних дієслів з цим постфіксом звужується. Як бачимо, дієслівна ознака кольору виявляється нечітко, тому для її увиразнення автор уживає однорідні присудки (*освіжилося, зарожевілося*). Дієслово ЗАРОЖЕВІЛОСЯ має відтінок колірного уточнення, локалізації до зворотного дієслова *освіжилося*. У контексті до дієслова-фітокольоративу вжито порівняння *мов пелюстка в росі*, що є обставиною, яка вказує на невисокий ступінь вияву ознаки дії.

Чим менший ступінь виразності, тим більш імовірним є вживання дієслівних форм з постфіксом *-ся*, зокрема дієприслівника як форми дієслова: *Коли Ляля, зібравшись уже додому, вийшла на*

кухню, вона аж сяяла, ***зарожевівшись****, як бувало раніше* [5, т. 2, с. 30]. Портретна деталь через зовнішню характеристику метафорично передає внутрішній емоційний стан дівчини, яка одержує звістку про роботу в підпільній організації «Нескорена полтавчанка», що допомагатиме рідному місту боротися з фашистами. Дієприслівник-фітокольоратив означає додаткову дію до основного дієслова *сяяла*, що образно передає настрій Лялі Убийвовк – героїні повісті Олеся Гончара «Земля гуде».

Дієслова-фітокольоративи вживаються також для передачі кольорових властивостей предметів у вигляді активного процесу, ускладненого додатковими суб'єктивними причинами. Так, дієслово БУРЯКОВІТИ (від *буряк*) – «набувати кольору буряка, ставати темно-червоним з синюватим відтінком»[2, с. 68] – у контексті підкреслює, що дія відбувається внаслідок емоційного напруження:

– від обурення (*Зауваження ніби жигалом прижигалило Віхолу, він аж* ***побуряковів****…* [5, т. 4, с. 364]);

– від гніву (*Обличчя начальника режиму* ***збуряковіло****, цупкий вус його сердито нащетинився, і вже був Тритузний як ніч, коли обернувся до Марисі Павлівни* [5, т. 6, с. 173]);

– через незгоду, заперечення (*– Дощ іде, отже, вода прибуватиме! І мій обов'язок оповістити народ, – він [міліціонер Лукавець. – С. К.] знову підняв мегафон.*

Путря ***побуряковів****:*

– Я категорично проти! [5, т. 4, с. 450–451]).

Від дієслів кольору утворюються дієприкметники, у яких властивості дієслова (кольорова ознака як процес) поєднуються з властивостями прикметника (ознака як стан): *Генерал стояв у машині збуджений,* ***побуряковілий*** *і майже роздратовано віддавав накази командирам полків* [5, т. 1, с. 425]; *І переселенки, розуміючи натяк, проводжають її до машини,* ***побуряковілі*** *від сорому* [5, т. 5, с. 73], та дієприслівники, що передають додаткову дію до основної (*… Тритузний,* ***буряковіючи*** *від обурення, сам вигукнув:*

– Саламур! Цей шмаркач, байстрюк комишанський, саламуром мене охрестив! [5, т. 6, с. 59]).

Словотворчий і формотворчий префікс *по-* в дієслівних формах вказує на повторюваність, тривалість дії, поширений, утворює доконаний вид [9, с. 373]. Він більш поширений, ніж префікс *з-*, який

вказує на однократний вияв дії, утворює форми доконаного виду [9, с. 370].

Другою за частотністю вживання у прозі Олеся Гончара є група прислівників-фітокольоративів.

Як зазначається в енциклопедії «Українська мова», прислівник – незмінна частина мови, що називає ознаку дії, процесу, стану та якості або вказує на обставини, за яких відбувається подія чи явище. Визначальна морфологічна ознака прислівника – відсутність словозміни і морфологічних категорій, лексико-граматична співвідносність з іншими частинами мови, а також наявність спеціальних афіксальних морфем, використовуваних при творенні слів [11, с. 529].

Базою для творення прислівників-фітокольоративів стали фітоніми *буряк, вишня, рута, малина*.

Прислівники Олесь Гончар вживає з метою інтенсифікації кольору. У реченні *Затока виявилась ширшою, ніж видавалась з берега, вже й сонце* ***вишнево*** *пірнуло за степовим берегом, а Тоні, нажаленій медузами, ще далеко було добуватись до берега* [5, т. 5, с. 179] письменник активізує власний досвід читача: для того, щоб уявити колір призахідного сонця, потрібно засоціювати його з кольором вишні.

Для точнішого змалювання реалій автор часто вживає два кольори поряд, один з яких частіше виражений прислівником і означає периферійний фітоколір, інший – дієсловом, що чітко передає спектральний (ядерний) колір: *Всі [кіногрупа. – С. К.] задивились на річку, вже денну, сонячну. Шумить вода, хвиля світла мерехтить, виграє течія. Луки* ***рутвяно*** *зеленіють. Небо велике* [5, т. 4, с. 482]; *Розпечена плита червоніє* ***вишнево****...* [5, т. 5, с. 303]. Прислівник підсилює, увиразнює значення колірного дієслова і може вживатися як у препозиції, так і в постпозиції. Барва вогню в контексті уточнюється ще й дієприкметником минулого часу *розпечений*, що є непрямим називанням кольору, бо може бути тільки червоним.

Через зовнішній колірний вияв передаються елементи зовнішності, внутрішній (психологічний) стан підлітка, який ніяковіє перед однокласницею, що йому подобається: *Мовби її очима він [Віталик. – С. К.] глянув цієї миті на себе і побачив постать свою незавидну і як вуха горять йому* ***малиново****, а це дурне колесо, він почуває, робить його ще меншим, ніби придавлює до землі, йому*

здається, що Тоня блискає з-під чорних брів на нього аж наче з погордою, її, зіркооку, мовби дивує, що це за хлоп'я перед нею залізло у хомут і стоїть ні в сих ні в тих [5, т. 5, с. 30–31].

Колір складного прислівника-фітокольоративу може уточнюватися через протиставлення кольорів – теплого і холодного. Сутінки – це поєднання дня і ночі, яким відповідають у контексті червоний та синій кольори: *Після палаючого сліпучого дня* ***млисто-бузково*** *синіла польова далеч, леліла, кликала дівчат із ровів туди, де тополі за стернями, де дзумкочуть коники на весь степ і висока золота стерня шелестить під ногами, мов нападале за день з неба зматеріалізоване сонячне проміння* [5, т. 4, с. 165]. Колірна семантика прислівника уточнюється прикметником *млистий* з нечітким вираженням кольору.

Фітокольоративи-іменники у творчому доробку Олеся Гончара є найменш уживаною групою порівняно з дієсловами та прислівниками. Для кольороназв взагалі та іменників фітокольоративів зокрема характерною ознакою є опредмечення, відповідно до якого іменники з кольоровою ознакою починають означати абстрактне поняття, тобто фітоколір ми можемо уявити «як самостійну субстанцію, що не пов'язана з конкретним предметом» [7, с. 20].

Олесь Гончар у художніх творах вживає іменники-фітокольоризми, що утворилися від базових фітонімів *рожа, бузок, вишня* і мають однакову морфологічну структуру (утворені від прикметників-фітокольоративів за допомогою суфікса *-ість*, що є продуктивним при творенні абстрактних назв) [9, с. 383].

Іменник-фітокольоратив РОЖЕВІСТЬ утворений від фітоніма *рожа* через прикметник *рожевий*.

За допомогою кольорів Олесь Гончар змальовує соціальні контрасти життя за кордоном в оповіданні «Орхідеї з тропіків» – *сонячна рожевість бугенвілії* і *каламутні стічні канави* (*Оця вічноквітуча в сонячній* ***рожевості*** *бугенвілія та ще оці каламутні, прориті біля неї стічні канави, де замість місточка дошку хистку перекинуто для пішоходів, – це Бангкок у подробицях, це мовби його візитна картка* [3, с. 212]). Колір квітки чітко визначається іменником-фітокольоративом, колір стічних канав не називається, а передається прикметником *каламутний*, що тут означає «який утратив прозорість; мутний, нечистий» [2, с. 410].

Характерна колірна ознака зорки традиційно передається через забарвлення вранішнього неба (*рожевість*), хоча мисливці визначають її за іншими ознаками: *Досі мені зорка уявлялась неодмінно в* ***рожевості*** *вранішнього неба, але небо на сході хмарне, і настання її, нашої зорки, сьогодні особливе: не по рум'яності небосхилу тут визначають її, а по чомусь своєму, мисливському, може, по шуму крил у повітрі...* [5, т. 5, с. 459].

Одним фоновим штрихом (іменник-фітокольоратив БУЗКОВІСТЬ) письменник забарвлює краєвид, передає спокій степових просторів у передвечірній час, додаючи до пейзажного опису прикметник *теплий* та дієприкметник *розлеглий*, а далі описує внутрішній стан, відчуття героїні, подаючи образні деталі характеристики Тамари: *Ця тепла* ***бузковість*** *розлеглих обіч траси степових просторів навіювала зараз Тамарі щось таке ніжне, в чому вона й супутникам не посміла б признатись* [6, с. 296–297]. Ідеальна пропорція, яка мала б панувати у світі… Гармонія між природою і людиною – це те, чого за життя прагнув письменник, до чого закликав у житті та творчості.

Фітокольоративи, набуваючи синтаксичних функцій іменників, мають при собі означення, що виражені прикметником (*сонячна рожевість, тепла бузковість*) чи присвійним займенником (*своя вишневість*).

Іменники-фітокольоризми співвідносні з прикметниками-фітокольоризмами, тому в них, як і в твірних прикметниках, наявне пряме й переносне значення слова, на яке накладається образність.

Слова, залишаючись у межах основного лексичного значення, одержують інше стилістичне забарвлення – поетичне – залежно від контексту [10, с. 65]. Переносне значення фітокольоративу ВИШНЕВІСТЬ, на яке вказує контекст, – це колір дитинства. Філософія життя автора та його героїв, їх духовний світ нероздільні і розкриваються у контексті: *Цятки сигнальних вогнів, цілі грона мокро розблислих рубінів заповнили перед нами всю трасу. Від самого досвітку незліченно й незникно червоніють вони перед нами.., весь час віддаляючись в імли світання, плавко й невпинно втікаючи. Щось вони мені нагадують своєю* ***вишневістю****, але що?...*

– По-моєму, чимось схожі вони на Романові яблука… Так, так, то все втікають від нас яблука Романа-степового… [6, с. 53].

У головних героїв повісті «Твоя зоря» сигнальні вогні автомашин на трасі асоціюються з Романовими яблуками, що символізують далеке, світле, тепле дитинство, яке ніколи не повернеться, а Роман-степовий – людину-загадку, яка зникла у вихорі революційних розкуркулень-розорень.

Сигнальні вогні → ґрона розблислих рубінів ↔
ВИШНЕВІСТЬ ↔
Романові яблука → дитинство
(*яблука на стовпчиках, садок дядька Романа, його бджоли, вишневощока дочка Надька та маленька Настуся*).

У наведеному асоціативному ряду центральне місце посідає колір. Перехрещення асоціативних зв'язків зумовило широку образність іменника-фітокольоратива ВИШНЕВІСТЬ, що трансформується у символ, який витворився на стику прямого і переносного значення слова і набуває оказіонального значення та має національний відтінок.

Отже, для творення кольору в прозі Олеся Гончара вживаються різні за морфологічною природою фітокольоративи, які є частиною мовної картини світу письменника.

Дієслова використовуються письменником для увиразнення пейзажних замальовок, портретних характеристик, для передачі активних процесів, пов'язаних із психологічним станом героїв. У неперехідних дієсловах кольорова ознака виражається нечітко, тому для більшої виразності зображуваного автор використовує додаткові художні прийоми. Разом з дієсловами для передачі кольору вживані також дієприкметники та дієприслівники як форми дієслова.

Прислівники-фітокольоративи інтенсифікують колір у художньому тексті, передаючи емоційні стани персонажів чи вживаючись в описах природи. Іноді для точнішого змалювання реалій Олесь Гончар уживає в одному реченні два кольори, що є різними частинами мови, чи об'єднує їх у складне слово. Фітоколір-прислівник може також підсилюватися непрямим називанням кольору.

Кольороназви-іменники, утворені від фітонімів, означають у художньому творі абстрактні поняття, за допомогою чого письменник передає кольори рідної землі, соціальні контрасти життя за кордоном, проектує філософію власного життя на духовний світ своїх героїв.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Білоноженко В. М.** Семантика постфіксальних дієслів з ознакою кольору / В. М. Білоноженко // Мовознавство. – 1980. – № 2. – С. 81–86.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел.] – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
3. **Гончар О. Т.** Далекі вогнища / О. Т. Гончар. – К.: Рад. письменник, 1987. – 287 с.
4. **Гончар О. Т.** Собор / О. Т. Гончар. – К.: Веселка, 1993. – 287 с.
5. **Гончар О. Т.** Твори: У 6 т. / О. Т. Гончар. – К.: Дніпро, 1978–1979.
6. **Гончар О. Т.** Твоя зоря / О. Т. Гончар. – К.: Дніпро, 1985. – 368 с.
7. **Коваль-Костинська О. В.** Іменники – назви кольорів у слов'янських мовах (на матеріалі російської, української та болгарської мов) / О. В. Коваль-Костинська // Українське мовознавство. – К., 1974. – С. 19–28.
8. **Критенко А. П.** Семантична структура назв кольорів / А. П. Критенко // Славістичний збірник. – К.: Вид-во Акад. наук УРСР, 1963. – С. 97–111.
9. **Полюга Л. М.** Словник українських морфем / Л. М. Полюга. – Л.: Світ, 2001. – 448 с.
10. **Сологуб Н. М.** Мовний світ Олеся Гончара / Н. М. Сологуб. – К.: Наук. думка, 1991. – 140 с.
11. Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк [та ін.]. – К.: Укр. енцикл., 2000. – 752 с.: іл.

Надійшла до редколегії 10.02.2011

ISBN 978-966-551-348-3. Дослідження з лексикології і граматики української мови, вип. 10, 2011

УДК 811.161.2

В. М. Кравченко

З ЛЕГЕНД ПРО НАЗВИ РОСЛИН

Досліджуються назви рослин, походження яких пов'язане з легендами та міфами.
Ключові слова: рослини, легенди, міфи.
Исследуются названия растений, происхождение которых связано с легендами и мифами.
Ключевые слова: растения, легенды, мифы.
This work examines the plants' names connected with myths and legends.
Key words: plants, legends, myths.

Вивчення лексичного складу української мови характеризується новими аспектами дослідження і широкою розробкою проблеми, що раніше недостатньо була вивчена.

Лінгвістичному аналізу в наш час піддаються різні лексичні групи української мови. Уже здійснено чимало досліджень, присвячених вивченню лексики гончарного промислу, риболовства, назв рідні, одиниць мір і ваги, грошових одиниць тощо. Серед мало вивчених груп лексичної системи української мови можна виділити й ботанічну термінологію. Робота в цьому напрямі обмежувалася лише фіксуванням лексем у тлумачних та перекладних російсько-українських ботанічних словниках.

Метою роботи є простежити розвиток назв лікарських рослин через легенди різних народів, що дозволить тлумачити й українські назви лікарських рослин та їх походження.

На Землі існує понад 450 тисяч рослин. Їх необхідно було систематизувати, тобто дати кожній свою назву. За цю справу взявся відомий шведський ботанік Карл Лінней (1707–1778). Великою заслугою К. Ліннея є запровадження для рослин чітких назв, які складаються з двох слів, так званої подвійної, або бінарної номенклатури. Види рослин він об'єднав у роди. Назва кожного виду складається з двох слів, з яких перше означає рід, а разом перше й друге становлять назву виду. Ця номенклатура повністю зберегла своє наукове значення і в наші дні, зокрема в українських назвах рослин, напр., *волошка синя, жовтець отруйний, камфорний лавр* та ін.

© В. М. Кравченко, 2011

Походження українських назв рослин як літературних, так і народних, або місцевих, надзвичайно різноманітне. Значна кількість ботанічних найменувань має досить прозору семантичну природу, пов'язану із значенням коренів або первісним значенням того слова, з якого вони виділилися. Але, звичайно, не всі назви дійшли до нас із незатемненою і безсумнівною етимологією. Трапляються й такі, значення яких зовсім не зрозуміле.

Надзвичайно цікаву групу рослин становлять назви, походження яких пов'язане з легендами та міфами. Для людей стародавніх часів було багато чого невідомого в природі. Тому все, що їх вражало, і що вони не могли пояснити, уважалося таємничим. Про незрозуміле складали легенди, міфи, повір'я, які передавали усно з покоління в покоління.

Правда, не завжди назва рослини пов'язана з певним повір'ям, складеним про ту чи іншу рослину. Ось як про це писав О. О. Потебня: «У багатьох випадках ми не цілком можемо бути певні, що те оповідання чи пісня, що прикладається до пояснення назви певної рослини, не виникли під впливом самої назви рослини, тобто може трапитись так, що не оповідання, не звичай, не вжиток рослини пояснює назву її, а, навпаки, сама назва дає привід до певного оповідання».

Особливо багато повір'їв, легенд і переказів існує в народі про дикоростучі трав'янисті рослини, які внаслідок малої обізнаності первісних людей з їх властивостями були овіяні таємничістю.

У лісостепових і степових районах України, у Криму, зрідка на Поліссі поширена досить цінна лікарська рослина *горицвіт*. Вона дуже гарна, особливо в пору цвітіння. Тому недаремно ще в давнину про неї складені поетичні легенди. У науковій літературі ***горицвіт*** відомий під назвою *адоніс (Adonis)*. Слово *адоніс* є літературною нормою назви цієї рослини в російській мові, яка запозичила її з латинської. Разом з тим це найменування широко відоме в Україні як у розмовній мові, так і в творах художньої літератури та періодичних виданнях, хоча лексичною нормою є *горицвіт*.

Назву *адоніс* цій рослині дано за ім'ям фінікійського бога сонця *Адона*. За легендами, Адон щороку вмирав і воскресав навесні. Стародавні греки запозичили цей міф і назвали *Адонісом* вродливого і сильного юнака, сина царя Кіпру. Адоніс був такий гарний, що краса його полонила серце богині кохання Афродіти. Вони разом полювали

на диких звірів, але Афродіта просила Адоніса берегтися їх, коли буде без неї. Та одного разу юнак не послухався і сам вирушив на полювання. Він погнався за диким вепром, не зміг його вбити одним ударом списа, і розлючений звір пошматував його гострими іклами. Адоніс помер від тяжких ран. Афродіта вже нічого не могла вдіяти, навіть боги були безсилі повернути до життя її коханого. Тоді Афродіта зажадала, щоб з його крові виросла полум'яно-гаряча квітка, яка б розпускалася навесні. З першими яскравими і лагідними променями весняного сонця приходить на Землю цей красень-юнак. Тоді оживає вся природа і розцвітає в степу золотаво-жовта квітка – символ незгасного кохання – *адоніс.*

Мабуть, давно це було. Сільський хлопець Грицько пас громадську череду. Одного разу він спіткнувся й дуже забив ногу. З рани точилася кров. Щоб хоч трохи затамувати кровотечу, він нарвав трави і приклав до ноги. На диво кров перестала точитися, за якийсь час хлопець одужав. Грицько розповів людям про те, що з ним сталося. Так відтоді цю рослину почали називати *грициками*. Характерною ознакою грициків є маленький плід, який своєю формою нагадує трикутну жіночу сумочку і трохи схожий на торбинку пастуха. Саме ця подібність і зумовила російську літературну назву цієї рослини *пастушья сумка*.

Ще з давніх пір *звіробій* уважався в народній медицині чудодійною рослиною, «травою від дев'яноста дев'яти хвороб». Справді, він має широке застосування і є одним із найдійовіших лікувальних засобів. Звідки ж пішла така грізна назва мирної трави? Більшість народних повір'їв зводиться до того, що ця трава в суміші з іншими рослинами є отруйною для багатьох свійських і диких тварин. Знавець народних лікарських рослин М. А. Носаль з цього приводу зазначає: «Звіробій не токсичний і «звірів не вбиває». Назва походить від казахського «джерабай», що означає «цілитель ран».

Бджола присіла на химерну червоно-лілову квітку, поповзла, занурилася в пилок і розчаровано відвернулася. Нектару немає. За цим гарним пустоцвітом у народі закріпилася назва *зозулині сльози.* Про нього є перекази. В одному розповідається про пташку-бездомницю, яка плаче за своїми дітьми, гублячи по лісу гіркі сльози, на місці яких виростають червоно-лілові квіти. На Русі вважалося, що бульби зозулинців містять любовні чари, тому знахарі готували з них зілля для ворожіння й чарування, щоб привернути людину, яка

відцуралася когось. На Близькому Сході їх давали хворим для відновлення сили. Татари Великої орди, лаштуючись у дорогу, брали з собою бульби зозулинців.

Багато переказів створено про рослину, темно-рожеві квіти якої, що розпускаються перед сходом сонця, мають приємний ніжний запах. За нею закріпилися назви *центаврія, центурія, цинторія, трава кентавра*, *кентавриця,* які походять від давньої латинської назви цієї рослини, що її вперше знаходимо в грецького лікаря Діоскоріда. Найменування дане на честь міфологічних істот стародавніх греків – *кентаврів*. Один із них, на ім'я Хірон, як розповідає давньогрецька легенда, жив на горі Пеліон і добре пізнав усі науки. Крім того, він вивчав силу цілющих трав і володів майстерністю виліковування. Навіть син Аполлона Асклепій – бог лікарів і лікувального мистецтва – учився у Хітона. Ця легенда і спричинила те, що квітці дали латинське найменування *Centaurium*. В епоху середньовіччя походження назви забуте, а служителі релігійного культу в своїх корисливих цілях придумали інше пояснення. Вони розповідали, що один багач довго страждав від тяжкої хвороби. Лікарі вже відмовилися його лікувати, утративши надію на зцілення. У розпачі багатій поклявся, що якщо одужає, то пожертвує сто золотих на користь бідних. Уві сні до нього прийшов ангел і сказав: «Ти вилікуєшся, якщо будеш вживати траву, яку я приніс, але не забудь виконати те, що обіцяв». Багач почав лікуватися. Поспішив виділити бідним обіцяне. А за рослиною закріпилася назва *Centaurium*, що означає «сто золотих» (*centum* – сто і *aurum* – золото). Так розповідають легенди, пояснюючи походження з латини. А в ботанічній літературі закріпилася назва *золото-тисячник*, яка прийшла з давніх українських народних джерел.

У перші дні травня в лісі з'являється ніжна і запашна *конвалія*. Латинське найменування – *Convallaria majalis*. Родова назва походить від двох грецьких слів: *convallis* – долина і *lilion* – лілія. Видова *majalis* означає «що цвіте в травні».

Багато повір'їв і казок пов'язано з цією квіткою. Існує така зворушлива легенда. Розцвівши, конвалія побачила весну і не могла втішитися її неповторною красою. Своїм теплом весна настільки зачарувала лісову квітку, що та почала жити тільки життям весни.

На поверхні озер і тихих річок можна побачити великі округлі листки. Білі квіти цієї рослини дуже схожі на лілію, чому вони й

дістали у народі назву водяних або білих лілій, а в ботанічній літературі відомі як *латаття* (Nymphala). Але, мабуть, не всі знають сумну історію, складену народом про цю гарну квітку. Із настанням ранку пробуджується життя. Німфа, яка спочивала вночі на дні озера, випливала на поверхню води. Одного разу до цього місця прийшов юнак і тільки нахилився над озером, щоб подивитися в його прозору воду, як перед ним з'явилася прекрасна німфа. Вона спочатку захотіла завести його в річку і занепастити, але, глянувши на гарне обличчя юнака, закохалася в нього. Він пішов, а німфа ще довго дивилася йому вслід в надії на його повернення. Так вона й лишилася на воді, і вже ніколи не повернулася на дно, перетворившись на водяну квітку.

Старогрецька ж легенда розповідає, що одна чарівна німфа палко закохалася у Геракла, але він віддав перевагу іншій. Німфа вирішила втопитися з горя, але оскільки була божественною, то не потонула, а перетворилася на чудову рослину з ніжними білими квітками.

Оман (Jnula) – досить популярна в народі лікарська рослина, яку вперше почали вивчили Діоскорід і Пліній. Ще лікарі школи Гіппократа застосовували її при багатьох хворобах. За старими повір'ями, рослина має дев'ять чарівних сил, на що вказує її народне найменування *дев'ясил,* або *дев'ятисил*. Медичні властивості оману відбиває латинська родова назва, що означає «очищати».

Серед весняної флори особливо виділяються скромні й запашні червоні квіти, віночок яких своєю формою трохи нагадує наперсток. Це – *наперстянка* (Digitalis). З нею пов'язано чимало народних переказів. В одному розповідається про дівчину-сироту, яка таємно зберігала два наперстки, колись подаровані їй матір'ю. Одного разу, коли дівчина бавилася ними, зла мачуха забрала їх і закопала в саду. А навесні на тому місці виросла незвичайна рослина, великі гарні квіти якої схожі на наперсток.

На луках, узліссях, серед кущів разом із першою травою з'являються привабливі, на довгих тонких ніжках золотисті квіти, які нагадують в'язку золотих ключів. Це – *первоцвіт* (Primula), за яким у народі здавна закріпилася назва *ключики,* відома в багатьох слов'янських мовах. Давні греки добре знали цю рослину і вважали її квіткою Олімпу. Існує легенда, що це золоті ключі весни, якими

відмикають двері до тепла, сонця, неба. Цими ключами можна відмикати чарівні замки, з ними можна відшукати скарби.

Квіти пов'язуються в нашій свідомості з ніжністю, чистотою, найкращими людськими почуттями, є втіленням кохання, щастя і надії.

Восени клумби заквітчуються великими пишними *айстрами*, що вражають гамою кольорів. Назва рослини походить від грецького слова *Aster*, що означає «зірка». І справді, пелюстки квіток нагадують багатопроменеву зірку. Саме на цій підставі айстри дістали в народі назву *зірочок*. Збереглося повір'я, що айстра виросла з пилинки, яка впала на Землю із зірки. Тому в тиху зоряну ніч, як розповідають легенди, у квітниках з айстрами ледь вловимий шепіт – то айстри розмовляють із зірками.

У сучасній мові *Viola tricolor* відома під назвами *братики, братчики, сестричка, брат-і-сестра, іван-та-мар'я.* Пелюстки братків різного забарвлення: два верхніх – фіолетові або сині різних відтінків; три нижніх – білі або жовті, від центру їх відходять чорні рисочки. Український мовознавець О. О. Потебня розповідає про легенду, з якою пов'язана одна з назв квітки: подорожній побачив у корчмі дівчину, що була його сестрою. Не знавши про це, вони одружилися, а потім, упізнавши одне одного, вони розлучаються, ідуть у монастир, за іншим варіантом – обертаються на рослину, а саме, на цю квітку – брат-і-сестра [2, с. 78].

Відомий дослідник українського фольклору та етнографії П.Чубинський зазначає: «Рослина «братки» дістала цю назву від того, що на одному стеблі її буває дві квітки: синя і жовта, як брат із сестрою… Про «братки» розповідають так. Був собі брат і сестра і пішли вони мандрувати. Довгий час вони не бачились, а зустрівшись, не могли пізнати один одного. Між тим, сестра сподобалась брату, і вони обвінчались. Потім довідались, що вони – брат і сестра… І брат сказав: «Ну, сестро, підем у поле і посіємося, ти будеш цвісти ліловим, а я жовтим» [2, с. 82].

Червона гвоздика – символ революції і свободи. У наших скверах і парках, у дворах і садах вогнем пломеніють гвоздики. У Франції вона стала символом свободи, нескореності і надії. Ботанік К. Лінней дав рослині латинську назву Dianthus. А давнє повір'я розповідає: одного разу поверталася після невдалого полювання богиня Діана і зустріла пастуха, який награвав на сопілці веселу

пісеньку. Розгнівана богиня звинуватила пастуха у своїх нещастях – він своєю музикою розігнав звірів. Вона кинулася на нього і вирвала йому очі. Лише потім зрозуміла страхіття свого вчинку. Щоб позбутися цих очей, вона кинула їх на стежку. І в ту ж мить з них виросли дві чарівні гвоздики, що своїм кольором нагадують безвинно пролиту кров пастуха.

Походження української літературної назви *гвоздика* у мовознавчій літературі пояснюється здебільшого як семантична калька з польського gwoździk – «гвоздика» (пор. польськ. Gwoździ – цвях, гвіздок. Сучасне *гвоздика* можна вважати похідним утворенням від *гвоздь* за допомогою суфікса -ик(а).

Гіацинти. Назву цю дали ще в Стародавній Греції, де гіацинти вважали рослиною смутку й туги. Легенда розповідає, що квітка виросла в крові прекрасного юнака Гіацинта, який загинув під час спортивних змагань.

Відомо чимало легенд, пов'язаних з чудовими ніжними квітами нарцисів (Narcissus). Деякі з них стосуються латинської назви рослини, яка походить з грецького слова, що в перекладі нашою мовою означає «німію» або ж «я дурманію». Це пояснюється насамперед тим, що в медицині минулого препарати нарциса використовували як ефективний наркотичний засіб. *Нарцис* – символ краси. Згідно з грецькою міфологією, вродливого юнака на ім'я Нарцис палко покохала німфа Ехо. Та Нарцис не відповів взаємністю, і від мук кохання німфа так висохла, що від неї лишився лише голос. За це Нарциса боги покарали – він перетворився на квітку. За іншою легендою, Нарцис побачив своє відбиття у воді і закохався в самого себе. Він не міг відірватися від води. Так і помер, перетворившись на квітку. У зв'язку цією легендою Нарцис став символом самозакоханості.

Півники (Iris) – надзвичайно гарна декоративна рослина. Латинська назва походить з грецької міфології. Іридою стародавні греки називали богиню веселки. Квіти різних видів півників настільки багаті кольорами, що утворюють справжню веселку барв. Українська ж назва скоріше за все походить від схожості великих жовтих або фіолетових квіток з хвостом півня.

Півонії (Peaonia) мають чудовий тонкий аромат. Їм присвячено багато переказів. Давня легенда розповідає, що рослина дістала свою назву від прізвища відомого грецького лікаря Пеона, який лікував від

ран бога підземного царства Плутона. Ескулап, учитель Пеона, заздрив своєму учневі, що той прекрасно оволодів майстерністю траволікування і корінням півонії зцілив Плутона. Ескулап вирішив отруїти Пеона, та Плутон, дізнавшись про це, обертанув юнака на чудову квітку, яка й досі лікує людей.

Отруйні рослини привертали до себе увагу ще на світанку людської культури. Навколо них створювали повір'я, про деякі розповідали таємничі історії, їм приписували чудодійні властивості, яких вони зовсім не мали.

До групи отруйних належить *беладона лікарська* (Atropa belladonna) – одна з найпопулярніших і найуживаніших у медицині лікарських рослин. Ця назва вперше з'явилася в Італії в XVI ст. Вона складається з італійських слів *bella* «гарна» і *donna* «жінка»; рослина справді оригінальна і по-своєму гарна. До того ж сік беладони жінки Стародавнього Риму закапували в очі, щоб вони стали гарнішими – з великими зіницями і привабливим оксамитовим блиском. Очевидно, цим пояснюється функціонування в розмовній і літературній мові іншої назви цієї рослини – *красавка*. Родове визначення *Atropa* дане рослині К. Ліннеєм. Воно запозичене з давньоримської легенди і пов'язане з грецьким словом *atropos* «жорстокий, неминучий, безповоротний» (від *a* – «не», «без» і *trepo* – «повертаю»). Останнє ставиться у зв'язок із сильною отруйністю рослини. Легенда розповідає, що три богині людської долі, які жили в підземному царстві, розпоряджаються життям людини. Наймолодша з них, Клото, тримає прядку, середня, Лахезіс, пряде нитку людського життя, а в обов'язки найстаршої, безжалісної богині Атропи, входило перерізування цієї нитки, що викликало неминучу смерть.

Отже, назви рослин, походження яких пов'язане з легендами та міфами, становлять своєрідну й цікаву групу лексики.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Потебня О. О.** З лекцій з теорії словесності (байка, прислів'я, приповідка) / О. О. Потебня. – Х., 1930.
2. **Чубинский П. П.** Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край / П. П. Чубинский. – СПб., 1872. – Т. 1.

Надійшла до редколегії 30.01.2011

ISBN 978-966-551-348-3. Дослідження з лексикології і граматики української мови, вип. 10, 2011

811.161.2'373.7:821.161.2-94

О. Я. Кузьмич

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ ЯК ЗАСОБИ КОМІЧНОГО В МОВІ УКРАЇНСЬКОГО ЖУРНАЛУ «ПЕРЕЦЬ»

Йдеться про фразеологізми як засоби комізму в українському журналі «Перець». Аналізуються приклади використання фразеологізмів для створення комічного ефекту. Розглядаються їх семантичні групи й походження.

Ключові слова: засоби гумору, фразеологізми, семантика.

Идет речь об использовании фразеологизмов как средств комизма в языке украинского журнала «Перец». Анализируются примеры комического использования фразеологизмов. Рассматриваются их семантические группы и происхождение.

Ключевые слова: средства юмора, фразеологизмы, семантика.

The article deals with the usage idioms as a means of humor as the means of humor in of Ukrainian magazine «Perets». The examples of comic explanation of idiom are analyzed. Semantic groups of words where the root is the means of humor are considered.

Key words: the means of humor, idioms, semantics.

Фразеологізм (від грецьк. – фраза і судження), фразеологічна одиниця, фразеологічний зворот, фразема – нарізнооформлений, але семантично цілісний і синтаксично неподільний мовний знак, який своїм виникненням і функціонуванням зобов'язаний фразеомотивованій взаємодії одиниць лексичного, морфологічного і синтаксичного рівнів. У процесі синтезу фразеомотивованих компонентів різних рівнів відбуваються глибокі переосмислення лексичної і граматичної семантики, завдяки чому зворот набуває ознак фразеологізму. Серед цих основних ознак виділяють універсальні (загальномовні) і специфічні. До перших належать відтворюваність і стабільність компонентного складу, до других – семантичне перетворення фраземотворчих компонентів. Смислова цілісність та експресивно-емоційний характер фразеологічної семантики. Одним з головних наслідків цих перетворень є цілісне значення фразеологізму [7, с. 9].

Фразеологізми виступають суттєвим компонентом мовної системи. Образність їх семантичної структури, узагальнений і переносний характер їхнього значення, експресивно-стилістичне наповнення зумовлюють широке використання фразеологічних одиниць у мові як яскравого та лаконічного засобу увиразнення мовлення. Семантична гнучкість, неконкретизована адресованість, об'єктно-темпоральна змістова відносність фразеологізму роблять

© О. Я. Кузьмич, 2011

його дуже вдячним матеріалом для естетично спрямованої мовотворчості [8, с. 28]. Фразеологізми кожної мови сприяють влучності висловлювання, дають йому певну оцінку.

Фразеологія постійно привертає до себе увагу мовознавців, але й досі залишається повністю не вивченою.

Мовні студії комічного проводили такі лінгвісти, як Т. Буйницька [1], П. Плющ [3], С. Походня [5], Б. Пришва [6], О. Шонь [8], О. Шумейко [9], А. Щербина [10] та ін. АлеЗокрема, фразеологічні одиниці як засіб гумору в мові друкованих ЗМІ майже не знайшли своїх дослідників, хоча саме там вони трапляються у значній кількості. У публіцистичних текстах комічні ефекти забезпечують досягнення комунікативної мети, яку ставлять перед собою автори – максимально вплинути на громадську думку шляхом соціальної оцінки інформації. Досягнути цього можна, зокрема, за допомогою засобів комічного [11, с. 163]. Відбір фразеологізмів, особливості їх уживання в публіцистиці та спосіб пристосування до контексту зумовлюється характером повідомлення, індивідуальною перцепцією і ставленням суб'єкта (адресанта) мовлення до інформації, його комунікативною інтенцією, а також аудиторією, до якої він звертається [Там само].

Особливо багатою на використання фразеологізмів для відтворення гумористичних і сатиричних сцен, подій уважаємо мову українського гумористичного журналу «Перець». Оскільки вивчення мовної специфіки цього журналу й досі перебуває поза увагою лінгвістів, вважаємо, що тема нашого дослідження досить актуальна.

Мета роботи полягає у здійсненні семантичного аналізу фразеологічних одиниць, ужитих у мові українського гумористичного журналу «Перець».

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення завдань, пов'язаних з семантичним аналізом фразеологічних одиниць, що вимагають установити семантичну типологію через окреслення тематичних груп.

Наукова новизна роботи пов'язана з потребою ґрунтовного опрацювання лінгвістичних засобів вираження національного менталітету через використання фразеологізмів як засобу комічного.

Для створення гумористичного ефекту в мові журналу «Перець» послуговуються розмовно-зниженими фразеологізмами. Народнорозмовні фразеологізми акумулюють у собі народну мудрість.

Тому вони наділені значними виражальними можливостями. Їх використанням досягається невимушене, природне зображення об'єктивної, хоч і не завжди привабливої дійсності. Для такого змалювання використовуються розмовно знижені фразеологізми, напр.: *Бездара Ведмідь Про вовка міркував: Пора провчить нездару Ізнов до мене завітав,* ***Розсучий син*** *Без дару!* (Анатолій Усенюк, 1996. – № 12. – С. 6); *Часом чим новіші* ***ворота****, тим більше ховається за ними* ***баранів****…* (Леонід Сухоруков, 1990. – № 11. – С. 11); ***Дулю з маком*** *уже ніхто не* ***показує*** *– у зв'язку із відсутністю останнього* (Вячеслав Нальотов, 1990. – № 8. – С. 14).

За ключовим словом фразеологізми можуть вказувати на

1. **Частини тіла людини:**

– рот: ***Рота*** *найкраще* ***затикати*** *делікатесами* (Борис Ревчук, 1990. – № 10. – С. 13);

– зуби: *Якщо ви не хочете* ***покласти зуби на полицю****, не ставте на них золоті коронки* (Борис Ревчук, 1990. – № 10. – С. 13); *Мову будь-яку засвою! А свою –* ***ні в зуб ногою*** (Микола Сороченко, 1990. – № 10. – С. 11);

– руки: *Його* ***не візьмеш голими руками*** (Микола Сороченко, 1990. – № 10. – С. 11).

2. **Назви тварин:**

– цап: *Радіють барани рогаті, Бо їм пообіцяв Гусак:* ***Коли в болоті свисне рак,*** *То він підвищить їм зарплату* (Олексій Гаца, 1989. – № 8. – С. 11);

– лев: *Щоб одержати* ***левову частку****, нерідко вистачить прикинутися ослом* (Олександр Перлюк, 1991. – № 10. – С. 7).

3. **Частини тіла тварин:**

– крило: *Злетів би аж до неба енергійно, Та* ***крила*** *йому геть* ***попідрізали****: Дали йому вказівку діяти самостійно, А що це означає – не вказали.* (Володимир Стрекаль, 1990. – № 9. – С. 4);

– шкура: *Вовк натянув овечу шкуру – Вже кажуть: поміняв натуру. Якби спитать про ту натуру В тієї, з кого* ***здерли шкуру…*** (Григорій Єлишевич, 1990. – № 9. – С. 2).

4. **Види рослини**:

– блекота: *Не раді родичі обновам, Чи ти* ***об'ївся блекоти,*** *Що не свої, не рідним словом Із матір`ю говориш ти?* (Дмитро Білоус, 1990. – № 10. – С. 6);

– боби: *Економізми: На жаль, сіючи розумне, добре, вічне, теж можна* ***лишитися на бобах*** (Сергій Юхименко, 1995. – № 11. – С. 3).

5. **Частини рослин:** *Парадокс буття: королі голі, а* ***одягнуті з голочки*** (Леонід Сухоруков, 1991. – № 5. – С. 11).

6. **Будівлі та їх частини:** *Широка натура –* ***не лізе ні в які ворота*** (Владлен Прудовський, 1990. – № 8. – С. 12).

Фразеологічний склад української мови, як і лексичний, має кілька генетичних груп: питомо українські фразеологічні одиниці і фразеологічні кальки й напівкальки.

До питомо українських належать як ті фразеологічні одиниці, що виникли в українській мові, так і ті, що були свого часу успадковані з давнього мовного джерела.

У мові журналу «Перець» представлено спільнослов'янські фразеологізми, що зайшли в українську мову із праслов'янської і досі відомі, як правило, усім слов'янським мовам. Вони групуються переважно навколо частин людського тіла: *Його* ***язик може довести*** *не тільки до Києва, а й до інфаркту* (Петро Червінський, 1991. – № 12. – С. 3).

Багато фразеологізмів виникло в епоху давньоруської мови. Вони є здобутком мовної стихії предків українців, росіян та білорусів. Ці фразеологізми і тепер побутують у мовах східних слов'ян, але не мають дослівних еквівалентів в інших слов'янських мовах, напр.: *Це вже кінець, – похнюпившись, розмірковував Брюханчук. –* ***Пропаду*** *з орендою* ***ні за цапову душу.*** *Ні взяти, ні дати* (Іван Токарчук, 1990. – № 8. – С. 2).

Генетична класифікація підлягає деталізації стосовно сфер первісного вжитку без диференціації на категорії питомо українських одиниць і тих, що виникли внаслідок калькування. Генетична класифікація дуже вигідна з погляду історичного вивчення мови кожної нації, хоча не охоплює всіх фразеологічних одиниць. Це пояснюється тим, що, навіть залучаючи спеціальні дослідження, не завжди можна точно визначити початки певного вислову.

Головний пласт фразеологічних одиниць виявляє безпосереднє відношення до тих сполучень, які відображають пряме сприйняття певного явища дійсності, виступає найменуванням певних реалій, що стосуються найрізноманітніших сфер буття людини.

Ціла низка фразеологізмів має біблійне і міфологічне походження:

біблійне: *Застій – це* ***Вавілонське стовпотворіння*** *бюрократичних сил* (Леонід Сухоруков, 1990. – № 10. – С. 9); *Перебудувався Свою лепту він вніс таку В перебудовні справи: Лежав на лівому боку – Перевернувсь на правий* (Володимир Стрекаль, 1990. – № 10. – С. 4);

міфологічне: *Плодом колективної праці стало* ***яблуко розбрату*** (Владлен Прудовський, 1990. – № 8. – С. 12); *Ударник* ***Сізіфової праці*** (1991. – № 10. – С. 11).

Певне місце в аналізованих фразеологізмах посідають звороти, пов'язані з професійно-термінологічною сферою. Слова професійного вжитку спочатку виникають на позначення тих дій і предметів, якими людина послуговується у своїй діяльності. «Вийшовши за межі вузького професійного вжитку, термінологічні вислови стають вдячним матеріалом збагачення словесно-образних засобів загальнонародної мови, невичерпним фондом поповнення фразеології. Виробничий досвід людей різних професій, що виливається у форму образних висловів, порівнянь, сентенцій-висновків типу прислів'їв, охоче підхоплюються іншими, стають широковживаними як в усному, так і в писемному мовленні» [7, с. 401].

У мові журналу представлено в першу чергу фразеологізми, які стосуються

1. **Політики**: *У процесі передвиборної боротьби з`ясувалося:* ***найнадійніша платформа*** *– у кандидата від залізничників* (Юрій Шанін, 1990. – № 9. – С. 8).

2. **Кравецького ремесла**: *Ці червоненькі книжечки збудовані на червоних образах з червоною ідеологією, що* ***червоною ниткою*** *проходять через усі вищезазначені твори* (1991. – № 10. – С. 12).

3. **Військової справи**: *Не раз набуте він втрачав Десь на службовім перехресті: Так* ***честь мундира*** *захищав, Що й власної позбувся честі* (Віталій Гунько, 1991. – № 11. – С. 3).

Помітне місце в мові журналу «Перець» відводиться фразеологізмам, які стали наслідком спостереження за побутовими процесами: *Співробітництво. Не знав Мішок із Віником біди: Він крав, а Віник* ***замітав сліди*** (Олексій Гаца, 1990. – № 8. – С. 11).

Крім фразеологізмів як зворотів мови, подібну групу слів, які нерозкладні за структурою і цілісні за значенням, утворюють термінологічні словосполуки. Вони з'явилися в результаті розвитку різних галузей науки, техніки, мистецтва, культури тощо. Сучасна

лексикографія до складу фразеологічних одиниць певною мірою відносить і термінологічні словосполуки. Ця наука розглядає їх у перекладних, загальномовних, тлумачних словниках, де подає або разом із узвичаєними фразеологічними одиницями, або виділяючи в окрему спеціальну рубрику. Термінологічні словосполуки знаходять свій вияв і на сторінках аналізованого журналу, напр.: *Наша* ***легка промисловість*** *– це важкі наслідки її застійної легковажності* (Леонід Сухоруков, 1990. – № 11. – С. 11)

Фразеологізми виступають одним з мовних засобів комічного. А також одним із найдієвіших засобів під час створення комічної ситуації. У мові українського гумористичного журналу «Перець» уживаються фразеологізми різноманітної семантики й різні за походженням.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Буйницька Т. О.** Мовностилістичні засоби вираження іронії у публіцистиці Г. Канта / Т. О. Буйницька // Іноземна філологія: Вип. 84. – Л., 1986. – С. 72–79.
2. **Мацько Л. І.** Стилістика української мови: [Підруч.] / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько; за ред. О. М. Мацько. – К.: Вища школа, 2003. – 463 с.
3. **Плющ П. П.** Мовні засоби гумору в «Енеїді» І. Котляревського / П. П. Плющ. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1959. – 68 с.
4. **Пономарів О. Д.** Стилістика сучасної української мови / О. Д. Пономарів. – К.: Либідь, 1993. – 248 с.
5. **Походня С. И.** Языковые виды и средства реализации иронии / С. И. Походня. – К.: Наук. думка, 1989. – 128 с.
6. **Пришва Б. Г.** Засоби гумору в творах Остапа Вишні. Лінгвостилістичний аналіз / Б. Г. Пришва. – К.: Вища школа, 1977. – 118 с.
7. Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1973. – 440 с.
8. Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк [та ін.]. – К.: Укр. енцикл., 2000. – 752 с.: іл.
9. **Хороз Н.** Семантичні засоби комічного в сучасній хорватській періодиці / Н. Хороз // Проблеми слов’янознавства. – 2009. – Вип. 58. – С. 163–169.

10. **Чабаненко В.** Основи мовної експресії / В. Чабаненко. – К.: Вища шк., 1984. – 168 с.
11. **Шонь О. Б.** Мовностилістичні засоби реалізації гумору, іронії і сатири в американських коротких оповіданнях: Дис. … канд. філол. наук / О. Б. Шонь. – Л., 2003. – 225 с.
12. **Шумейко О. А.** Мовні засоби творення комічного в сучасній українській поезії (на матеріалі творів другої половини XX століття): Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна / О. А. Шумейко. – Х., 2001. – 198 арк.: 168–194.
13. **Щербина А. А.** Про іронічний ефект і методи його вивчення / А. А. Щербина // Питання граматики і лексикології української мови. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – С. 60–69.

Надійшла до редколегії 14.03.2011

ISBN 978-966-551-348-3. Дослідження з лексикології і граматики української мови, вип. 10, 2011

УДК 811.373.612.2

Л. М. Кулакевич

ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НАЗВ ПОСАД, НАУКОВИХ СТУПЕНІВ, ЗВАНЬ, ПРОФЕСІЙ У ДОКУМЕНТАХ (з методики викладання дисципліни «Діловодство і машинопис»)

Присвячено лексико-граматичним особливостям назв посад, наукових ступенів звань, професій. Подано рекомендації, як оформити реквізит «Підпис» у документі, виготовленому за допомогою комп'ютера.

Ключові слова: лексичні особливості, граматичні особливості, назви посад, наукові звання, назви наукових ступенів, назви професій, комп'ютерний набір.

Посвящено лексико-грамматическим особенностям названий должностей, научных степеней, званий, профессий. Даны рекомендации, как оформить реквизит «Подпись» в документе, изготовленном с помощью компьютера.

Ключевые слова: лексические особенности, грамматические особенности, названия должностей, профессия, научные звания, названия профессий, технический набор.

This article examines lexical and grammatical peculiarities of position names, academic titles and academic degree names, profession names in documents. It is also described the rules of typing names of this kind on a computer.

Key words: lexical peculiarities, grammatical peculiarities, position names, academic titles, academic degree names, profession names, typing on a computer.

Невід'ємною частиною професійної діяльності є укладання різноманітних документів. Досить часто помилки трапляються у назвах посад, наукових ступенів, звань. У більшості підручників та посібників з української мови (за професійним спрямуванням) зазвичай указуються нормативні для офіційно-ділового стилю форми найбільш поширених посад [1; 2; 3; 4; 5], при цьому ніяк не коментуються причини використання форм чоловічого роду безвідносно до статі. Нерозуміння, чому на означення особи жіночої статі використовується іменник чоловічого роду (хоча є відповідник жіночого роду), те чи інше закінчення в давальному відмінку однини не викликає у студентів особливого ентузіазму й бажання опанувати норми ділового мовлення. Вивчення цього питання є особливо актуальним у зв'язку з тим, що науково-технічний прогрес змушує кожного користувача ПК та Інтернету бути насамперед не укладачем, а редактором, аби удосконалювати вже готові тексти документів. При цьому важливо не плутати поняття професія, спеціальність, посада, звання.

© Л. М. Кулакевич, 2011

Професія (лат. professio, від profiteor – оголошую своєю справою) – це вид трудової діяльності, що виникає в процесі суспільного поділу праці і який потребує для її виконання певних здібностей, спеціальних теоретичних знань і практичних навичок. Професія визначається характером створюваного продукту, знарядь праці і специфічних умов виробництва (напр., менеджер, секретар, фрезерувальник, шліфувальник, слюсар, коваль, штампувальник, зварник). *Спеціальність* (від лат. species – рід, вид) є підвидом професії, що визначається подальшим поділом праці в межах однієї професії. Наприклад, за професією лікар, за спеціальністю – хірург (терапевт, ендокринолог та ін.).

Кваліфікація фахівця визначається рівнем спеціальних знань, практичних навичок і характеризує ступінь складності виконуваного робітником конкретного виду роботи. До кваліфікованих кадрів належать працівники, які мають теоретичні знання і практичні навички, що вимагають відповідного навчання й атестації. Сучасні кваліфікаційні рівні: молодший спеціаліст (технікум, коледж), бакалавр, спеціаліст, магістр (університет, інститут, академія). Вищими кваліфікаційними рівнями є наукові ступені кандидата і доктора наук, які присуджуються після захисту дисертації.

Посада – службове становище, пов’язане з виконанням певних обов’язків у якій-небудь установі, на підприємстві та ін.; місце, пост. Наприклад, за фахом філолог, спеціальність – українська мова та література, науковий ступінь – кандидат філологічних наук, посада – викладач кафедри українознавства.

Звання – офіційно присвоєна назва, яка означає ступінь професійної, службової, наукової кваліфікації у певній галузі. Є звання почесні, військові, учені, академічні, спортивні, персональні, кваліфікаційно-професійні, лауреатів премій, конкурсів та ін. У вищій школі звання часто збігається з назвою посади: можна бути на посаді професора (доцента), але не мати наукового звання професора (доцента), яке присвоюється тільки після виконання відповідних кваліфікаційних робіт.

В офіційно-діловому мовленні серед іменників на означення статусу, посади, звання перевага надається формам чоловічого роду незалежно від того, про кого йдеться − чоловіка чи жінку (навіть коли є відповідники жіночого роду в загальнонародній мові): тільки *аудитор, брокер, бухгалтер, викладач, губернатор, дебітор,*

директор, дієтолог, доцент, експерт, інженер, касир, комендант, лаборант, маркетолог, менеджер, мер, технолог.

Не мають форм жіночого роду і більшість професій, наприклад, тільки *водій, муляр, столяр, токар, перукар, склодув, стиліст, слюсар, будівельник, візажист,* хоч це може бути і жінка, напр.: *Найкращим візажистом року було визнано Меланію Матвєєву. Статистика ДТП свідчить, що найбільш вихованими водіями є жінки.*

Останнім часом у засобах масової інформації найчастіше послуговуються формами на зразок *завідувачка, філологіня, лікарка, дикторка, докторка, професорка, прем'єрка, депутатка, викладачка, касирка, лаборантка*, в усному мовленні, публіцистичному, художньому стилях такі форми допустимі, однак **заборонені в науко-вому і діловому стилях**. Не можна вживати також іменники з суфіксами *–ш(а), -их(а)* через їх розмовний характер (*головиха, агрономша, дикторша*).

З іменниками на позначення посад, професій, звань узгоджуються прикметники та дієслова, тобто останні також мають форму чоловічого роду незалежно від статі особи: *головний лікар підписав, генеральний прокурор дозволив.* Але якщо вказується прізвище жінки, то тоді дієслово узгоджується з прізвищем, тобто набуває форми жіночого роду: *провідний науковий співробітник Вишневська підписала, професор Дунаєвська зазначила.*

Називання людей за видом діяльності у формі чоловічого роду є наслідком соціально-культурного розвитку суспільства – до початку XX ст. за жінками не визнавалося право на самореалізацію поза межами сім'ї, що позбавляло жінок сенсу здобувати освіту, професію. Коли жінка працевлаштовувалася, без спеціальної освіти вона зазвичай виконувала лише найменш кваліфіковану роботу, тому зараз і наявні в діловому мовленні форми жіночого роду са́ме для низькокваліфікованих професій *(прибиральниця, шліфувальниця, пакувальниця, доярка, санітарка).* Деякі професії навіть не мають відповідників чоловічого роду, оскільки чоловіки ніколи таку роботу не виконували, напр.: *покоївка, нянька, праля, модистка*, хоч однаковою мірою використовуються *медична сестра і медичний брат.* Якщо ж жінка мала можливість навчатися, то зазвичай вона опановувала літературу, мистецтво, відповідно зараз у **жіночому роді в документах вживаються** *учениця, вихованка, студентка,*

аспірантка, друкарка, дипломантка, дисертантка, авторка, поетеса, піаністка, артистка.

Спорт як окремий вид професійної діяльності людини сформувався вже в XX ст., тому тут використовуються як форми чоловічого, так і жіночого роду (залежно від статі особи), напр.: *баскетболіст* і *баскетболістка, фігурист* і *фігуристка, футболіст* і *футболістка*, *волейболіст* і *волейболістка*, хоча ***майстер спорту*** для обох статей.

Іноді простежується смислова різниця в значенні професій у чоловічому і жіночому родах, напр.:

стюард – офіціант на пасажирському морському судні, *стюардеса* – офіціантка на пасажирському літаку;

друкар – фахівець друкарської справи, поліграфічного виробництва, *друкарка* – жінка, яка друкує текст на друкарській машинці.

При перекладі текстів з російської мови потрібно зважати на те, що назвам посад, наукових ступенів, звань, професій, що виражені в російській мові дієприкметниками, в українській мові відповідають іменники:

рос.	укр.
заведующий отделом, секцией	*завідувач відділу, секції*
командующий армией	*командувач армії*
исполняющий обязанности	*виконувач обов'язків*
нападающий команды	*нападник команди*
лесничий	*лісник*
служащий банка	*службовець банку*
рабочий завода	*робітник заводу*

У формі дієприкметника в українській мові маємо назви *підлеглий, слідчий* (прокуратури), *ведучий* (програми), але рос. *ведущий специалист – провідний спеціаліст*, *ведущая шестерня – ведуча шестірня* (у механіці).

Укладаючи тексти документів, варто врахувати й те, що українському діловому мовленню не властиві назви суб'єктів дії з суфіксом *-щик, -чик:*

рос.	укр.
упаковщик	*пакувальник*
нормировщик	*нормувальник*

уборщик	*прибиральник*
кладовщик	*комірник*
учетчик	*обліковець*
поставщик	*постачальник*
хлораторщик	*хлорувальник і хлораторник*
ответчик	*позивач*

При укладанні текстів документів потрібно зважати на те, що назви посад, наукових ступенів, звань, професій, які є іменниками чоловічого роду II відміни, у давальному відмінку однини можуть мати закінчення *-ові, -еві, -єві* та паралельні до них *-у, -ю*.

Традиційно в назвах істот переважають закінчення *-ові, -еві, -єві*, а в назвах неістот домінують *-у, -ю*, напр.: *Роману – Романові, Віталію – Віталієві*, *Андрію – Андрієві*, але тільки *ромбу, комп'ютеру, університету*.

У діловому мовленні в назвах посад, наукових ступенів, звань, професій перевага надається закінченням *-у, -ю*: *професору, лікарю, викладачу, товаришу, пану*.

Щоб уникнути одноманітних форм, коли поряд пишуться два іменники чоловічого роду (наприклад, у «шапках» заяв, доповідних і пояснювальних записок, у розписках і дорученнях, службових листах), потрібно чергувати форми з різними закінченнями, уживаючи перше слово із закінченнями *-ові, -еві, -єві*. Зазвичай це буває тоді, коли посадовою особою є чоловік, прізвище якого відмінюється як іменник II відміни (*директор**ові** фірми Комашку Юрію Віталійовичу*).

Якщо ж прізвище посадової особи є іменником I відміни чи прикметником або зовсім невідмінюваним, то закінчення *-ові, -еві, -єві* не вживаються (*президенту Гаркуші Василю, директору Доброгорському Івану, логісту Живаго Данилу*). Не вживаються закінчення *-ові, -еві, -єві* і тоді, коли адресат є особою жіночої статі (*продавцю Кульчевській Юлії, інженеру Хижняк Людмилі*).

Іменники з суфіксами *-ов, -ев, -єв, -еєв, -єєв, -ів, -їв, -ин, -ін, -їн* та прізвища з такими суфіксами в давальному відмінку однини мають тільки закінчення *-у, -ю,* напр.: *користувачеві Петр**ову** Павлу, татар**ину** Шараф**єєву** Харису.*

У деяких випадках унаслідок омонімії форм родового і давального відмінків іменників чоловічого роду II відміни може виникати змістова неоднозначність тексту документа. Так,

словосполучення *подяка працівнику* є однозначним, оскільки в родовому відмінку іменник *працівник* має закінчення *-а*. Однак у словосполученні *привітання заводу* другий іменник може означати і адресата (кого вітають), і суб'єкта дії (хто вітає), оскільки форми родового і давального відмінка цього слова збігаються. Тому в подібних випадках вживання *-ові, -еві, -єві* чи *-у, -ю* в назві неістоти буде залежати від потрібного контексту.

Для компактності розміщення інформації на папері назви посад, наукових ступенів, звань або професій у текстах документів можуть скорочуватися, але тільки при прізвищах, напр.: *акад. Борисовець П. М., інж. Колодич О. В., проф. Хорунжий Ю. І.* Імена та по батькові у документах скорочуються лише до ініціалів і виключно при прізвищах. При цьому потрібно пам'ятати, що відповідно до технічних правил друкування текстів на комп'ютері між скороченою назвою посади чи професії і прізвищем, прізвищем та ініціалами проставляється не звичайний пробіл, а нерозривний (рос. жесткий) – Ctrl+Shift+пробіл. На моніторі комп'ютера при активізації функції «Недруковані знаки» на місці нерозривного пробілу має з'явитися коло у вигляді індексу: *доц.°Іваненко П. П.* У звичайному вигляді (на папері) на цьому місці відсутні будь-які позначки.

Назви посад, наукових ступенів, звань є невід'ємним елементом *реквізиту «Підпис»*.

Для зручності елементи реквізиту найкраще вносити у приховану таблицю на три стовпчики. Для цього потрібно створити таблицю, внести до неї потрібну інформацію й активізувати функцію «Границы и заливка» → «Таблицы нет» або можна скористатися відповідною опцією на робочому рядку.

Назви посад, ступенів, звань розміщуються в лівому стовпчику і вирівнюються за лівим флангом при нульовому положенні табулятора. Центральний стовпчик залишається вільним для підпису посадових осіб, а в правому – ініціали і прізвище посадової особи (тільки в такому порядку!).

Якщо реквізит «Підпис» посадової особи складається, наприклад, з назви посади, наукового ступеня, звання, його (елемент реквізиту) потрібно розмістити на декількох рядках лівого стовпчика, розбивши на логічні частини клавішею Enter. У такому випадку, відповідно до чинних стандартів на організаційно-розпорядчу документацію [5, с. 10] ініціали та прізвище обов'язково розмі-

щуються на рівні останнього рядка елемента (інформація в обох стовпчиках вирівнюється за лівим краєм при нульовому положенні табулятора):

Доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри українознавства ДВНЗ «Український державний хіміко-технологічний університет» І. М. Лівенко

Якщо документ будуть підписувати декілька посадових осіб, їх реквізити також розміщуються у прихованій таблиці на три стовпчики один під одним у послідовності відповідно до посади (від вищої до нижчої). Між реквізитами посадових осіб має бути відступ в один-два рядки (найкраще робити два рядки прихованої таблиці), напр.:

Директор заводу «Арсенал» Т. Д. Боровець

Виконувач обов'язків головного бухгалтера М. О. Чупина

Якщо документ будуть підписувати рівні за посадою особи, наприклад, сторони в договорі або у грифах затвердження і погодження, їх підписи розміщуються на одному рівні. Для цього також використовується прихована таблиця на три стовпчики, де середній стовпчик можна дещо звузити залежно від розташування реквізитів у лівому та правому стовпчиках:

Директор фірми «Сиріус» *Директор фірми «Меркурій»*

ϒ А. М. Кавун *ϒ Б. В. Шаблевський*

Екземпляри документів, що залишаються у справі підприємства, зокрема додатки, повинні мати оригінальні підписи посадових осіб і візи погодження, за винятком копій вихідних листів, де замість підпису повинна бути позначка про засвідчення копій. Якщо посадова особа, підпис якої було передбачено на проекті документа, відсутня, то документ підписує особа, що виконує її обов'язки чи її заступник. При цьому фактична посада особи, що підписала документ, не вказується.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Пазяк О.** Українська мова і культура мовлення: [Навч. посіб.] / О. Пазяк, Г. Кисіль. − К.: Вища шк., 1995. − 239 с.
2. Стилістика української мови: [Підруч.] / Л. Мацько, О. Сидоренко, О. Мацько; за ред. Л. Мацько. – К.: Вища шк., 2003. – 462 с.
3. **Шевчук С.** Українське ділове мовлення: [Навч. посіб.] / С. Шевчук. – К.: Вища шк., 1997. – 271 с.
4. **Шепетко Ю. М.** Українська мова (за професійним спрямуванням) / Ю. М. Шепетко. − Луганськ: Знання, 2007. − 174 с.
5. ДСТУ 4163–2003 Державна уніфікована система документації. Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлення документів. − К.: Держспоживстандарт України, 2003. − 22 с.

Надійшла до редколегії 28.02.2011

ISBN 978-966-551-348-3. Дослідження з лексикології і граматики української мови, вип. 10, 2011

УДК 811.161.2'373.2

З. О. Купчинська

АРХАЇЧНА ОЙКОНІМІЯ УКРАЇНИ З КОМПОНЕНТОМ *З-*

Виокремлення давніх антропонімів із архаїчної ойконімії – складне і важливе завдання. Антропонімний матеріал, прихований в ойконімії, свідчить про давність таких онімних утворень, спільне слов'янське походження більшості з них, про загальнослов'янські тенденції у назвотворенні, про спільні ареали не лише ойконімії, а й антропонімії.

Ключові слова: архаїчна ойконімія, загальнослов'янські моделі ойконімів, відкомпозити, відапелятиви, антропонімія.

Выделение антропонимов по архаической ойконимии – сложное и важное задание. Антропонимный материал, скрытый в ойконимии, свидетельствует о древности таких онимных образований, общем славянском происхождении большинства из них, о цельности славянской тенденции в формировании онимов, о единстве ареалов не только ойконимии, но и антропонимии.

Ключевые слова: архаическая ойконимия, общеславянские модели ойконимов, откомпозиты, отапеллятивы, антропонимия.

Selection of the old anthroponyms from archaic place names is a difficult and important task. Anthroponymic material hidden in place names indicates of the facts that such name-formations are old, most of them are of the common Slavonic origin, All-Slavonic tendencies in name-formation, common areas of both place names and anthroponyms.

Key words: archaic place names, All-Slavonic models of place names, decomposites, deappelatives, anthroponymy.

Архаїчна ойконімія фіксує не лише антропонімікон найдавнішого періоду, а й апелятиви. Саме з географічних назв виокремлюємо і власні назви, і загальні, які не збереглися в інших пам'ятках культури. Реконструкція антропонімів із архаїчного ойконімікону дає можливість поповнити наші знання про систему найменувань давнього періоду, відтворити ту архаїку, яка фактично збережена лише в ойконімії. Про це йдеться у багатьох дослідженнях [1; 8; 3; 4; 5].

До архаїчного ойконімікону зараховуємо назви: 1) утворені від невідомих у вільному вживанні антропонімних або апелятивних основ; 2) які є особливими давніми словотворчими моделями; 3) які знаходять повні і точні відповідники переважно у західнослов'янських мовах [7, с. 16].

Розглянемо архаїчні типи ойконімів із незмінюваним компонентом *з-*, ґрунтуючись на аналізі твірної основи географічної

© З. О. Купчинська, 2011

назви. Indeklinabile компонент *з-* здебільшого виконував роль префікса. Цією морфемою поширювалися антропоніми, які були різного походження: відкомпозитні та відапелятивні. З уже готового спрефіксованого антропоніма суфіксальним способом формувався ойконім.

Антропонімію типу «indeclinabile + nomen» аналізували зарубіжні та вітчизняні ономасти М. Карась [9], Я. Свобода [12], О. Суперанська [6], М. Малєц [10], Т. Скуліна [11], М. Демчук [1] та ін. Проте комплексного аналізу українського ойконімного матеріалу із indeclinabile компонентом ще немає. Ця стаття є лише фрагментом такого дослідження.

Серед ойконімів України виділяємо ті, твірні основи яких слов'янського походження. Найбільш архаїчними є ойконіми, твірні основи яких пов'язані з антропонімами. Це перш за все посесиви і патронімічні назви, що мають безпосередній зв'язок з іменами людей. В українській ойконімії зберігся в «чистому» вигляді слов'янський антропонімікон:

а) відкомпозитні утворення. До цієї групи зараховуємо оніми, які містять компоненти складених назв, що репрезентовані не тільки в українській антропонімній системі, а й відомі в загальнослов'янському масштабі. У твірних основах географічних назв зафіксовано слов'янські композитні імена, що презентовані в ойконімії у різних формах.

Зба(ы)рад (< З + Ба(ы) +Рад (пор., Sbyrad (Sv. 83) > **Збараж** (Zbaraź, Збаражъ, Збыраж); Тр., Збаразький; **1946,** УкрАТП, 684; **1775,** AGZ, X, 438; **1765,** Арх, V, II, 1, 106; **1710,** Арх, V, I, 237; **1700,** Арх, I, IV, 140-144, 148-153; **1650,** Арх, II, I, 386; **1649,** Ж, VI, 72, 83, 118, 171; **1648,** Пам., I, 3, 22, 206, 483; **1590,** Арх, III, I, 25; **1583,** Арх, I, I, 168; **1566,** Арх, VIII, III, 77; **1539,** Арх. Сб., 117; **1473,** Арх, VIII, IV, 103; **1214,** ПСРЛ II Ип., 730. **Збараж Старий** (Zbaraź (Старий), Збаражъ Старый); Тр., Збаразький; **1946,** УкрАТП, 719; **1893,** SORG, 666, Старий; **1593,** Арх, VI, I, 233. **Збараж** (Збаражъ, Zbaraź); Вн., Самгородоцький; **1946,** УкрАТП, 1134; **1803,** Арх, I, XII, 510; **1734,** Арх, III, III, 68, 80, 85; **1655,** Арх, II, II, 10, 101, 124; **1649, 1650,** ДМВНXVII, III/15 зв.; **1622,** Кр. I, 585; **1629,** Арх, VII, II, 401; **1616,** ŽDz, XXI, 578, 619, 620, **1585,** Кр. II, 421;

Zbin\\Zbyn(<Z + By + n (пор., Zbygost, Bygost (Mal., 45) > **Zbinow;** Брацлавське воєводство; **1604**, ŽDz, XXI, 505, 555;

Збыт (< З + Быт (пор., Radobyt (Sv. 72) > **Збытинъ**, Дубно, **1765**, Арх, V, II, 1, 68;

Збож// Збуж (< З + Бог (пор., Božidar, Boživoj (Sv. 71) **Збуж** (Збужъ, Збуже, Збожъ); Рв., Деражнянський; **1946,** УкрАТП, 512; **1890,** Теод., II, 591; **1789,** Арх, III, V, 296; **1765,** Арх, V, II, 1, 77;

Збой (< З+ Бой (пор., Bojeslav, Sěboj (Sv., 70) > **Збоївська;** Лв., Радехівський; **1946,** УкрАТП, 1976;

Збор (< З + Бор (пор., Sbor (Sv. 71) > **Зборів** (Зборовъ, Zborów, Zborow); Тр., Зборівський; **1946**, УкрАТП, 728; **1848**, КБССГ, 221; **1794**, ЛШ; **1758**, Арх, I, IV, 551; **1668**, Гал. л. , I, 152; **1651**, ЛС, 29, 35, 58, 62, 169; **1650**, Арх, II, I, 375; **1649**, Ж, VI, 84, 91; **1649**, Ж, V, 21, 29, 40, 173; **1649**, Пам., I, 3, 450, 454; **1687**, **1647,** Арх, I, XI, 178, 179, 583; **1644**, Ж, IV, 333; **1570**, Ж, VII, 147; **1553**, MPRS, V, I, №1469; **1506**, **1501,** MPRS, III, №1267. **Зборів**, Рв., Острожецький, **1946,** УкрАТП, 1381. **Зборишів** Новий, Вл., Берестечківський, **1946,** УкрАТП, 35. **Зборишів Старий**, Вл., Берестечківський, **1946**, УкрАТП, 47. **Зборатичі** (Zbora)tycze, Sboratycze); Перемишляни – Дунаїв; **1405**, AGZ, II, 52; **1404**, ЦДІАЛ, 131, II, 15/1;

Збран (< З + **Бран** (пор., Sebran, Přibran (Sv. 72) > **Zbrankow**, Київ – Брацлав, **XVI-XVII ст.,** ŽDz, XXI, 161, 163, 167, 254, 460;

Збриж (< З+ Бриж (пор., Brzivoj, Brzota (Sv., 72) > **Збриж** (Збризь, Збрезь, Zbryż, Збрежъ, Збрызь); Тр., Борщівський; **1946,** УкрАТП, 1478; **1931,** СШ, 113; **1819-1820,** ЙФМ, 130; **1789,** Арх, III, V, 584; **1785–1788,** ЙФМ, 130; **1785–1788,** ЙФМ, 130; **1765,** Арх, V, II, 1, 171; **1664,** Гал. л., I, 577. **Збрищовъ**; Берестечко; **1778**, Арх, V, II, 1, 403;

Збуд (< З+ Буд (пор., Sěbud, Zabud (Sv., 72) > **Збудів;** Лв., Щирецький; **1946**, УкрАТП, 2193;

Зверт (< З+ Верт (пор., Vrativoj, Wirciżyr (Sv., 92) > **Звертів** (Zwertów, Zwartow, Zwiarthow, Zwarthow, Zwartow); Лв., Куликівський; **1946**, УкрАТП, 965; **1893**, SORG, 688; **1819-1820**, ЙФМ, 130; **1785–1788**, ЙФМ, 130; **1578**, ŽDz, XVIII, I, 710; **1578**, ŽDz, XVIII, I, 211, 242; **1475**, AGZ, XV, 176, 516, 540; **1414**, Proch., 21;

Звой (Звойних, Звойко)(< З + Вой (пор., Přěvoj, Rozvoj (Sv., 92) > **Zwojnichow**, Кременець, **1583**, ŽDz, XIX, 136. **Zwoiczew**, Володимир, **1577**, ŽDz, XIX, 69. **Звойскъ;** Луцьк; **1778,** Арх, V, II, 1, 401;

Звид//Звиж (< З+ Вид (пор., Dobrovid, Zavid (Sv., 72) > **Звиздже**, Луцьк – Деражня, **1765**, Арх, V, II, 1, 69;

Здех//Здеш (< З+ Дех//Дох//Дух (пор., Duchoslav, Bezduch (Sv., 75) > **Здешів,** х. до с. Костянтинівка; Лв., Кам'янсько-Бузький; **1946**, УкрАТП, 767;

б) відапелятивні утворення. В ойконімії чітко простежується зв'язок із загальною лексикою. Оскільки більшість прийменників в українській мові виступає в ролі дієслівних префіксів [2, с. 9], то й антропоніми, вичленовані з географічних назв, свідчать про те, що серед твірних основ ойконімів переважають антропоніми від-дієслівного походження, у нашому випадку – з префіксом *з-*

Збр(а) (< з(і)брати ?(пор., Збірак (Ред. I, 394) > **Збрин;** К-П., Чемеровецький; **1946**, УкрАТП, 1479;

Здут(а) (< з + дути (пор., Дутны, Дутый, Дутов (Бір.2, 141), Здун, Здунко, Здункевич (Бір. 2, 159) > **Здутин;** Львівський повіт, коло с. Радшин; **1424**, КПД(ЦДІА), № 78;

Змаг(а)//Змаж(а) (< з + магати, діал. змажка – сварка (ВТССУМ, 371), (пор., Смага (Вес., 292) > **Змажине;** Пл., Гадяцький; **1946**, УкрАТП, 281;

Зброс//Зброх//Зброш (< з + бростатися – розпускатися (Гр. I, 101) > **Зброшів**; Луцьк; **1566**, ВГС, I, № 1, 84;

Zwarycz (< з + варити (пор., Зварич (Чуч., 231), Зварич, Зваричук (Ред. I, 305) > **Zwaryczow;** Львів; **1515**, ŽDz, XVIII, I, 167;

Здолбун (< з + довбати (ВТССУМ, 231), (пор., Долбилов (Вес., 98) > **Здолбунів** (Здолбуновъ, Долбунів, Dołbunow, Zdołbunów, Dołbunów); Рв., Здолбунівський; **1946**, УкрАТП, 818; **1765**, Арх, V, II, 1, 79; **1702**, Арх, I, IV, 194; **1570**, ŽDz, XIX, 16, 85; **1497**, AS, I, 113;

Здол (< з + долати (ВТССУМ, 362), (пор., Здольнік (Бір. 2, 158) > **Здолево;** Луцьк; **1662**, Арх, VII, III, 162;

Збур < **Збур'їв (**< з + бурити (ВТССУМ, 349) (пор., Бурец (Вес., 55) > **Збур'ївськ;** Дніпровський пов., Таврійська губернія; **1812,** СРУ, X-770;

Зносич + і (<з + носити + ич (пор., Зварич (Ред. I, 305) > **Зносичі** (Зносичи, Wznosicze); Рв., Сарнянський; **2001**, ІСОУ, 246; **1946**, УкрАТП, 1905; **1889**, Теод., II, 586; **1753**, Теод., III, 411; **1662**, Арх, VII, III, 139; **1577**, ŽDz, XIX, 40;

Згоран + и (< з + горіти + ан (пор., Желан (Ред. I, 358) > **Згорани**, Вл., Головнянський, 1946, УкрАТП, 50. Цілком імовірно,

що від апелятива «згорани» – люди, які «згоріли», погорільці. Є інша думка щодо цього ойконіма: «найменування мешканців/жителів із гір» [8, с. 56];

Зоран + и (< з + орати + ан (пор., Зралко (Ред. I, 405) > **Зораны**, Волинь, **1682**, Арх, I, X, 361; Zyrani, **1539**, MPRS, IV, I, № 6479, 8136. Можливо, від апелятива «зорани» – люди, які поселились на зораній, обробленій землі;

Згар(ило) (< згар – те саме, що згарище (ВТССУМ, 357) + ило (пор., Здравило (Ред. I, 397) > **Згарильська;** Вл., Ратнівський; **1946,** УкрАТП, 1756;

ап. збережена (ВТССУМ, 346) > **Збережна;** Хмільник; **1565,** Арх, VII, II, 159.

В українській архаїчній ойконімії є невелика кількість назв, які містять компонент *з-*. Твірні основи цих ойконімів підтвердили думку про те, що більшість їх утворилася від антропонімів, бо самі типи географічних назв (посесиви, патронімічні, локально-етнічні) зумовлюють такий шлях їх формування. Відкомпозити засвідчили, що компонент *з-* міг поєднуватися з типовими членами складених імен, що репрезентовані не тільки в українській антропонімній системі, а й відомі в загальнослов'янському масштабі. Щодо відапелятивних утворень, то більшість твірних основ – антропоніми, в основі яких віддієслівна лексика. Лише про один ойконім можна категорично сказати, що він утворився від апелятива семантичним способом (Збережна). Решта – відантропонімні утворення, в основі яких – апелятивна лексика. Подвійна мотивація можлива в географічних назвах на *-ани* та *-ичі*, що творилися різними шляхами, тому з'явилася омонімія: ці географічні номени можна трактувати як локально-етнічні і патронімічні (вони були первинними) і відродинні, утворені від власної назви із суфіксами *-ан-*, *-ич-* шляхом додавання флексії *-и*, що привело до омонімічності із відповідними географічними назвами pluralia tantum.

Засвідчення в історичних джерелах ойконімів з компонентом *з-* належать до часового діапазону XIII–XX ст. Найдавнішими є ті ойконіми, в основах яких виявлено відкомпозити. Територія поширення географічних назв з компонентом *з-* не є чітко окресленою. Це в першу чергу зумовлено тим, що вони належать до різних типів архаїчної ойконімії і виникали в різний час. Окремі з них з'явилися в пізній період формування української ойконімії.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Демчук М. О.** Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст. / М. О. Демчук – К., 1988. – 172 с.
2. **Ільїн В. С.** Префікси в сучасній українській мові / В. С. Ільїн – К., 1953. – 166 с.
3. **Купчинська З. О.** Дещо про методику виокремлення антропонімів із ойконімії / З. О. Купчинська // Вісник Львівського університету: Серія філологічна / ред. кол.: Т. Салига (відп. ред.) [та ін.] / Львівський національний університет ім. І. Франка. – Вип. 50. – С. 409–416.
4. **Купчинська З. О.** Компонент *за-* в архаїчній ойконімії України / З. О. Купчинська // Studia slovakistica. 10. Ономастика. Топоніміка. – Ужгород, 2009. – С. 252–262.
5. **Купчинська З. О.** Nomen negativum як твірна основа архаїчного ойконіма (назви з компонентом *не-*) / З. О. Купчинська // Студії з ономастики та етимології. 2009. – К., 2009. – С. 76–87.
6. **Суперанская А. В.** Структура имени собственного (фонология и морфология) / А. В. Суперанская. – М., 1969. – 207 с.
7. **Трубачов О. М.** Етимологічні спостереження над стратиграфією східнослов'янської топонімії / О. М. Трубачов // Мовознавство. – 1971. – № 6. – С. 3–17.
8. **Шульгач В. П.** Ойконімія Волині / В. П. Шульгач. – К., 2001. – 190 с.
9. **Karaś M.** Nazwy miejscowe typu PODGÓRA, ZALAS w języku polskim i w innych językach słowiańskich. Prace onomastyczne / M. Karaś. – Wrocław etc., 1955. – 146 s.
10. **Malec M.** Budowa morfologiczna staropolskich złożonych imion osobowych / M. Malec. – Wrocław etc., 1971. – 186 s.
11. **Skulina T.** Staroruskie imennictwo osobowe. Cz. II / T. Skulina. – Wrocław etc., 1974. – 239 s.
12. **Svoboda J.** Staročeská osobní jména a naše příjmení / J. Svoboda. – Praha, 1964. – 320 s.

ДЖЕРАЛА ТА ЇХ СКОРОЧЕННЯ

Арх Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1859–1914.

Арх. Сб. Археографический сборник документов, относящихся

к истории Северо-Западной Руси, издаваемых при управлении Виленского учебного округа. – Вильно, 1867. – Т. I.

Бір. 2 Бірыла М. В. Беларуская антрапанімія. 2. – Мінськ, 1969.

ВГС Володимирський Гродський Суд. Подокументні описи актових книг. Вип. 1. Справи 1–5. 1566–1570. – К., 2002.

Вес. Веселовский С. Б. Ономастикон. – М., 1974.

ВТССУМ Великий тлумачний словник сучасної української мови / [Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел.] – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.

Гал. л. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год составил А. С. Петрушевич. – Львов, 1874; Сводная галицко-русская летопись с 1700 по 1772 год, составил А. С. Петрушевич. – Львов, 1887.

Гр. Словарь української мови, зібрала редакція журналу «Киевская Старина». Упорядкував з дадатком власного матеріалу Б. Грінченко. – К., 1907–1909. – Т. I–IV.

ДМВН XVII Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. (Збірник актових документів). – К., 1981.

Ж Жерела до історії України-Руси: В 7 т. – Л., 1895–1903.

ІСОУ Бучко Д. Інверсійний словник ойконімів України. – Люблін, 2001.

ЙФМ Йосифінська (1785–1788) і Францисканська (1819–1820) метрики: Покажчик населених пунктів. – К., 1965.

КБССГ Класова боротьба селянства Східної Галичини 1772–1849. – К., 1974.

КПД(ЦДІА) Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові 1233–1799. – К., 1972.

Кр. I Кількість і структура поселень Брацлавського воєводства в першій половині XVII століття // ЗНТШ. – Т. CCLII. – С. 556–647.

Кр. II Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років. – Л., 2008. – 1220 с.

ЛС Літопис Самовидця. – К., 1971.

ЛШ Шематизм гр. кат. Духовенства Львівської архієпархії на рік 1931/32. – Л., 1931.

Пам. Памятники, изданные Временной комиссией для разбо-

ра древних актов: В 4 т. – К., 1849–1859.

ПСРЛ Ипатиевская летопись // Полное собрание русских летописей. – СПб., 1843. – Т. II.

Ред. Редько Ю. Словник сучасних українських прізвищ: У 2 т. – Л., 2007.

СРУ Селянський рух на Україні (середина XVIII – перша чверть XIX ст.). – К., 1978.

СШ Шематизм… єпархії Станіславівської на рік… 1931. – Станіславів, 1931.

Теод. Теодорович Н. И. Волынь в описании городов, местечек и сел…: В 3 т. – Почаев, 1888–1893.

УкрАТП Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року. – К., 1947.

ЦДІАЛ Центральний державний історичний архів України у Львові.

Чуч. Чучка П. Прізвища закарпатських українців. Історико-етимологічний словник. – Л., 2005.

AGZ Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie: T. I–XXV. Lwów, 1868–1935.

AS Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie: T. I–VI. – Lwów, 1887–1910.

Mal. Malec M. Budowa morfologiczna staropolskich złożonych imion osobowych. – Wrocław etc., 1971.

MRPS Matricularum Regni Poloniae summaria…: T. I–V. – Warszawa, 1905–1961.

Proch. Materiały archivalne wyjąte głównie z Metryki Litewskiej od 1348 do 1697 roku. Wydał A. Prochaska. – Lwów, 1890.

SORG Special-Orts-Repertorium von Galizien. Neubearbeitung auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31 Dezember 1890. – Wien, 1893.

Sv. Svoboda J.Staročeská osobní jména a naše příjmení. – Praha, 1964.

ŹDź Źródła dźiejowe: T. V–VIII. –Warszawa, 1877–1894.

Надійшла до редколегії 14.02.2011

УДК 811.161.2'373

Н. Г. Майборода

РОЗМОВНІ ЕЛЕМЕНТИ ЯК СТИЛІСТИЧНИЙ КОМПОНЕНТ МОВОТВОРЧОСТІ ДМИТРА ЯВОРНИЦЬКОГО

Досліджено розмовність як стилістичний компонент ідіостилю Д. Яворницького, описано стилістичні функції розмовної емоційно-експресивної лексики, виявлено індивідуально-авторську специфіку стилізації розмовності у художніх текстах письменника.

Ключові слова: розмовність, стилізація розмовності, ідіостиль, тематична група, експресивно-емоційне забарвлення.

Исследуется разговорность как стилистический компонент индивидуального стиля Д. Яворницкого, описывается стилистические функции разговорной эмоционально-экспрессивной лексики, определяется индивидуально-авторская специфика стилизации разговорности в художественных текстах писателя.

Ключевые слова: разговорность, стилизация разговорности, идиостиль, тематическая группа, экспрессивно-эмоциональная лексика.

The article is dedicated to the aspect principles of speech stylization in D. Yavornitsky prose, it has been observed the stylistic functions of spoken emotionally expressive lexics, author's individual nature of spoken language stylization of D. Yavornitsky principles have been revealed.

Key words: colloquial, conversational styling, idiostyle, thematic group, expressive and emotional vocabulary.

Характеристика взаємовідношень художньої мови з загальнолітературною і, зокрема, з розмовним її стилем, є одним з актуальних напрямів досліджень у сучасній українській лінгвостилістиці. Ця проблема також тісно пов'язана з історією української літературної мови.

З огляду на те, що розмовність як важливе мовно-естетичне явище є одним із показників індивідуального стилю письменника, її лінгвостилістичний аналіз має принципове значення для розуміння специфіки авторської художньої мови.

Проблема дослідження естетичного потенціалу елементів розмовного стилю в художньому тексті постійно перебуває в полі зору українських мовознавців (І. Білодід, В. Ващенко, С. Єрмоленко, М. Жовтобрюх, В. Русанівський, Н. Сологуб).

Більшість науковців зазначала, що в мові художнього твору відбувається стилізація розмовності, тобто свідоме переймання письменником характерних особливостей розмовного стилю для

© Н. Г. Майборода, 2011

створення відповідного колориту в художньому тексті. Саме з метою стилізації розмовності в мові художньої літератури письменники використовують розмовно марковану лексику і фразеологію, окремі слова, властиві живому усному мовленню, експресивно виразні типи словотвору, певну синтаксично-інтонаційну будову речень.

Твори видатного історика, етнографа, письменника, фольклориста Д. Яворницького раніше не були об'єктом мовознавчого вивчення. Його художній доробок не був залучений до мовно-літературного процесу ні сучасниками автора, ні пізнішими дослідниками, тому його мовотворчість становить для сучасних дослідників особливий інтерес, до того ж, вона відбиває мовну ситуацію в Україні початку XX ст.

Мета роботи полягає у визначенні лексичних і фразеологічних засобів стилізації розмовності та їх контекстуальних функцій у мові художніх творів Д. Яворницького.

Для цього необхідно виконати такі завдання: виділити тематичні групи й описати стилістичні функції розмовно-просторічної лексики; простежити стилістичний потенціал фразеологічних одиниць розмовного походження; схарактеризувати індивідуально-авторську специфіку стилізації розмовності в художніх творах Д. Яворницького.

Словник мови Д. Яворницького вирізняється використанням розмовної лексики різноманітних тематичних груп. Серед іменників виявлено назви речей: *запіл*, *кавалок*, *рептух*; абстрактних понять: *кебета*, *озія*, *труднація*; процесів: *балачка*; частин тіла людини: *патли, пика, пузо*. У складі розмовної лексики вирізняються іменники, що називають осіб та їх вчинки, засвідчують зневагу, фамільярність, лайливість: *видзиганка, чувидло, харцизяка* та ін.

Серед прикметників домінують такі, що позначають особливості характеру, вдачі, інтелекту, фізичні ознаки: *банькатий, капосний, кебетливий, ломакуватий, напиндючений, неклебуватий, нешматкотурний, неджамурний, опецькуватий, плохий* (тихий, сумирний).

Розмовні дієслова означають назву дії або процесу (*гайнути, жвакнути, зашамотіти, навратитися*, *напиндючитися, одклинцювати, підчибричити, прошпетитися, розлупатися*, *слебезувати*, *телесуватися, токмачити, ухекати, ушкварити*), пересування й переміщення (*лепенути, одтахтарити, шатнутися*, *швендяти*).

Серед розмовної лексики виявлено значну кількість прислівників (*буцімто, духом, знарошно, навпослі, навтікача, найпаче,*

наостанці, овсі, ондечки, осьдечки, повсігда, скілько, такечки, тілько, тутечки, хватопеком).

Експресивно-емоційні лексеми (*безщасний, славнесенька, хлопчина, страшенний, страховище, замурзана, довбешка*) передають значеннєві відтінки співчуття, захоплення, приязного ставлення чи навпаки – зневаги, докору, презирства, лайливості; через них здійснюється влучна характеристика соціальних і психологічних типів людей.

Ефект «розмовності» створюється також словотворчими засобами, як-от: суфіксами згрубілості (*глибоч**енн**ий, страш**енн**ий, велич**енн**ий, товст**енн**ий, ям**ура**, Сибір**яка**, страхов**ище**),* зменшено-пестливими (*чист**енько**, штепн**енько***), префіксами (***без**щасний, **попо**сміялись*). Розмовністю позначені також конструкції із службовими словами: *Як начепе **оце** Мусій Мусійович на свій гострий ніс свої знамениті окуляри…* [8, с. 48]; *Прочув Лихман, буцімто той парубок Стовба **та** нахваляється підпалити йому млин, і **ото** нарядив супроти нього сторожу…* [8, с. 592]. Уживання розмовних лексем стилістично мотивоване і сприяє відтворенню живомовних структур у художніх текстах. «Народнорозмовні слова і стійкі словосполучення, – вважає Д. Баранник, – це безбережне море, в якому віддзеркалюються особливості мовної свідомості людей певної історичної доби, їхнє образне мислення, формується лексика, яка без них була б позбавлена важливих характеристично-змістових та художньо-образних складників» [1, с. 31].

Як бачимо, розмовна лексика є одним із найважливіших стилістичних компонентів мовотворчості Д. Яворницького.

Дмитро Яворницький послуговувався також просторічною лексикою, оскільки вона надає художньому мовленню народного колориту, збагачує його, є одним з важливих засобів реалістичного зображення побутових ситуацій. Мовознавець Г. Їжакевич цю лінгвістичну категорію іменує «розмовно-просторічною лексикою», зауважуючи, що «межа між розмовною і просторічною лексикою є дуже нечіткою й історично змінюваною» [7, с. 85]. Подібне стверджує й О. Пономарів, зазначаючи, що «ці два лексичних розряди не мають чітко окресленого розмежування» [4, с. 104]. Серед виділених науковцями [7, с. 86; 4, с. 106–107; 5, с. 42–43] груп просторічної лексики у Д. Яворницького знаходимо такі:

– слова, перекручені з погляду чинних норм: *абаркоси, гамазин,*

кандріль, Капказ, кумедія, лапорт, охвіцерський, підпебель, филозопія;

– слова із різко зниженим експресивним забарвленням: *бельбас, лоботряс, дурандос, остолоп, бидло;*

– вирази просторічного вжитку: *понаставляти каганці*, *підкувати ухналями*, *в потилицю накласти*, *стовбура стати*, *на витрібалах ставати*, *гекаря впіймати*, *кишки рвати*;

– вульгаризми, лайлива лексика: ***Анахтем! Гамазон, харцизяка! Зарізяка!*** *Тьфу на твою погану мацалку!* [8, с. 539]; *Так постій же ти,* ***чортова свічка*** [8, с. 533]; ***А нехай же їй трясця!*** [8, с. 489];

– росіянізми: *вредно, город, лучче, небезпременно, официіальная часть, плясати, прежній, хазяйство, харош, умісті* (разом).

Письменник відтворював їх поширення в реальній мовній практиці, використовував як засіб характеристики персонажів. Водночас росіянізми в художніх творах Д. Яворницького відбивають процеси, характерні для мовленнєвої ситуації південно-східного регіону України. Російською мовою автор наводить цитати з офіційних документів (*представлять ко взысканію, весьма экстренная бумага*), подає назви офіційних посад чи установ, форми звертання до представників влади (*чертьожна, ваше благородіє*), відтворює мовлення росіян, а також українців, які з різних причин мусили вживати російську мову. Особливо вирізняються висловлення Якима Вітряка (повість «Наша доля – Божа воля»), який служив у москалях: *Я був* ***первой гильдії*** *солдат! Та ти знаєш,* ***шо без меня****, поки я не* ***осмотрю*** *позиції, командир,* ***примєром будучи сказать****, з* ***мєста*** *нікуда не* ***пайдьот****!* [8, с. 344]*; Не* ***только што*** *був, а й Дунай переходив, і* ***в*** *самому* ***страженії состояв****!* [8, с. 344].

Складовою мовотворчості Д. Яворницького є вульгаризми як один з різновидів просторічної лексики. Їх умотивоване використання у творах письменника є доцільним, оскільки вони залучаються зі стилістичною метою більш правдивого відтворення комунікативної ситуації. Окрему, досить значну групу, становлять лайливі слова. Вони містять у собі вказівку на емоційний стан мовця – гнів, злість, неприязнь. Лайливі слова у творах Д. Яворницького використовуються у мові негативних персонажів. Зокрема, цими лексемами насичена мова пані Стасючки (оповідання «Котячий хутір і його щасливе панство»), подружньої пари Борзаків (оповідання «Закохана

пара…»), Улити Михайлівни Дурди (роман «За чужий гріх»). Лайка у їх мовленні виступає не лише засобом означення почуттів і емоцій, а й яскравим характеристичним засобом. Як і інші елементи стилістично зниженої розмовної лексики, лайливі одиниці використовуються автором для розкриття внутрішнього світу персонажів через відтворення їх мови або надання додаткової негативної оцінки, вони дають змогу більш яскраво змалювати образи й передати живу усномовну стихію: *Ах ти погана кульга! Ах ти шляндей безпритульний! Ти поглянь на свій обранець: на тебе остання паплюга гикне та ще й плюне. Бридота! Вовчуган! Невтризад! Якби на твою пику та надів машкару, то чорт його зна, куди б од неї і тікав! – А ти подивись на себе, мавпа ти довгохвоста! Скаженої віри собака! І твій рід, то він увесь із скаженої собаки вийшов!* [8, с. 543].

У Д. Яворницького просторічна лексика відіграє роль засобу мовної типізації та індивідуалізації в діалогічному та монологічному мовленні персонажів. Так, наприклад, мова сільського дяка Мусія Мусійовича Трусія носить відбиток його діяльності: навчаючи дітей, він *«у морочливих питаннях любив вживати такі, дуже великозначні слова, як –* ***ні боліє, ні меніє і ні меніє, ні боліє, собственно говоря, так сказать»*** [8, с. 57], користувався зворотами *«взяти у скобки»* (суворо поставитися), *«ходити під титлою»* (бути не зовсім тверезим). Мова пасічника Горовика, найповажнішої людини в селі, відзначається вживанням розмовних лексем із зменшено-пестливими суфіксами (*тепереньки, таменьки*), його емоційні переживання не супроводжуються згрубілою лексикою (*І вибива ж, щоб йому всячина!* [8, с. 79]), що характеризує його як людину стриману, виховану, лагідну. І, навпаки, мова персонажів, які втілюють негативні людські риси, рясніє стилістично зниженими лексемами: *Тріпана терка хрін терти! Пупха, чипіга! Вервела довготелеса! Од корів остача!* [8, с. 542]; *Постривай же, ось я тебе почастую! Ось я тебе очиню! Ти у мене згадаєш і батька і матір! Ич як роздірила свою бездонну вершу!* [8, с. 542]. Таким чином, просторічна лексика в мові творів Д. Яворницького – це й засіб надання іронічно-жартівливого забарвлення, і засіб створення соціально-негативної характеристики персонажа твору.

Розмовно-просторічні елементи присутні й у мові самого автора, який тим самим демонструє свою близькість до народних мас, поетизує народне мовлення, стилізує свої твори під народну

розповідь. Найхарактернішими для нього є конструкції із вказівними займенниками, службовими та присудковими словами: *Тутечки зігнувсь мов* ***та*** *сула,* ***та*** *швидче до млинка* ***та черк*** *його! А тоді швидче й* ***хода*** [8, с. 28]*; Сміху наробив такого, що* ***не то що****!* [8, с. 32]; ***Та*** *Петрусь же зліз та одразу* ***шурх*** *у кущі!* [8, с. 37]; ***Та*** *там* ***хап*** *горщика з гарячим борщем!* [8, с. 550].

Мова самого Д. Яворницького була соковитою, жвавою, з блискітками народного гумору. Сучасники відзначають, що про себе він скромно відмовляв: *«Мы люди простые, ничем не блещем»*. Коли йому щось до вподоби, неодмінно казав: *«Добре, добре, шик-мозамбик»*. Особливою силою красувалися в нього прислів'я: *Купець-стервець, має повний гаманець; Без громів та криків, все одно, що свайба без музиків* [6, с. 82]. Мова художніх творів Д. Яворницького теж щедро пересипана народними влучними висловами. Друг письменника К. Білиловський відзначав схожість мови автора і мови персонажів його творів: «Хто б не говорив, а виходе, що говорить Яворницький» [3, с. 85].

Дмитро Іванович завжди відстоював лексичну самобутність української мови, уважав живу народну мову основним джерелом збагачення мовної системи: «Ніколи я не вживаю слова «крім того», воно міні неприємне, бо ніколи в світі я не чув його у народа; чув «опріч», «опроче», «окроме» і вживаю «опріч» [2, с. 257].

Прибічник етнографізму, шанувальник деталей, точного відтворення побуту, Д. Яворницький і в художніх творах залишався етнографом. Свої прозові твори він уважав «прямо-таки етнографією», «списаною з живих людей», які «ще й досі живуть і так само роблять, як у мене написано» [2, с. 254]. Цим і зумовлене вживання розмовної та просторічної лексики в них.

З метою точного відтворення особливостей уснорозмовного мовлення Д. Яворницький послуговувався також стилістичним потенціалом діалектизмів. Вони є одним із засобів мовної характеристики персонажів – представників сільського населення. Лексичні діалектизми в художніх текстах письменника є засобом створення докладного, максимально наближеного до дійсності опису життя людей, а також яскравої характеристики персонажів через їхнє мовлення. Потрібно відзначити, що більшість діалектних лексем ужито в мовленні автора: *навдак, карватка, кулай, оропія, примусія, проїстливий, штепний, цуркий, банити, банітувати, воложити,*

кукобити, принатуритися. Це пояснюється як тематикою творчості письменника, так і його особистими настановами, демонстрацією своєї близькості до народних мас.

Невід'ємним стилістичним компонентом мовотворчості Д. Яворницького є фразеологічні звороти з живої народної мови. Письменник уміло використовує стилістичні можливості таких одиниць і вживає їх у контексті цілеспрямовано, відповідно до ідейно-тематичного змісту твору, описуючи читачеві колоритні картини народного життя і побуту: *Через те в хазяйстві пані Стасючки не було* ***ні ладу, ні прикладу*** [8, с. 449]; ***За багатством****, кажуть,* ***і дурень розумний*** [8, с. 460]; ***Наобиняки буряки, дайте моркви*** [8, с. 468]; ***Через дорогу навприсядки двоюрідний дядько*** [8, с. 553].

Особливою увагою й любов'ю письменника користувалися прислів'я і приказки. Одним із авторських прийомів використання таких фразеологічних сполук зі стилістичною настановою є введення їх до реплік художнього діалогу, як, наприклад, у розмові під час гри в карти (оповідання «Преславний пан Петро Петрович Кардаш»): *– А я ось як!* ***Іде гнида за Демида, світилкою жаба, сваха черепаха!*** *– Ви що? – Я? Пас! – А,* ***догадалась Мурка, що здохла, а то була б убита.*** *А я сім вин. – Я пас. – А ви, Карпе Степановичу? – І я пас. – А я* ***тільки вами й багатів****, а ви й звихнули. – Еге,* ***було діло, та влетіло****. – Одкривайте ваші карти, Павле Сидоровичу! – Нічого тутечки й одкривать. – Чому?* ***Дурному виду немає стиду,*** *казав мій дід, батьків батько, скажу і я* [8, с. 562]. Цей стилістичний прийом не лише сприяє образності, експресивності мовної ситуації, а й створює виразний іронічний ефект, адже наведені висловлення належать представникам панства, людям освіченим, мова яких повинна бути правильною, навіть вишуканою.

Таким чином, аналіз лексичного та фразеологічного матеріалу свідчить про те, що Д. Яворницький в основному орієнтувався на живе народне мовлення жителів Південно-Східної України. Лексика й фразеологія його творів є засобом відтворення національного колориту, створення психологічної й соціальної характеристики персонажів. Характерною ознакою оповіді Д. Яворницького є тяжіння до побутописання. Тому розмовність є визначальною ознакою мовостилю письменника, адже розмовна лексика функціонує переважно в побутовому мовленні. Реалізовуючись у текстах прозових творів митця, компоненти розмовного стилю

підпорядковуються конкретним авторським настановам, співвідносяться з іншими особливостями мови письменника.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Баранник Д. Х.** Народнорозмовний складник лексичної та фразеологічної систем національної мови / Д. Х. Баранник // Мовознавство. – 2008. – № 4–5. – С. 18–31.
2. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 4: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2005. – 500 с.
3. Лист К. О. Білиловського до Д. І. Яворницького від 6.03.1898 // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 2: Листи діячів культури до Д. І. Яворницького. – Д.: АРТ-ПРЕС, 1999. – 460 с.
4. **Пономарів О. Д.** Стилістика сучасної української мови: [Підручник] / О. Д. Пономарів. – К.: Либідь, 1992. – 248 с.
5. **Русанівський В. М.** Сила і краса (Особливості мови творів В. Винниченка) / В. М. Русанівський // Українська мова і література в школі. – 1992. – № 2. – С. 41–46.
6. **Соляник В.** Він кохався в рідному слові // Чабан М. Сучасники про Д. І. Яворницького: Спогади [В. Гіляровський, Олена Пчілка, Є. Єнджевич та інші] / В. Соляник. – Д.: Дніпро, 1995 – С. 81–82.
7. Сучасна українська літературна мова: Стилістика / за аг. ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1973. – 588 с.
8. **Яворницький Д. І.** За чужий гріх: Роман, повість, малюнки з життя / Д. І. Яворницький. –Д.: Січ, 2006. – 600 с.

Надійшла до редколегії 24.02.2011

ISBN 978-966-551-348-3. Дослідження з лексикології і граматики української мови, вип. 10, 2011

УДК 811.161.2'373.7

І. П. Мамчич

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНИЙ АНАЛІЗ ІНДИВІДУАЛЬНО-АВТОРСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У ТЕТРАЛОГІЇ «СІЧЕСЛАВЩИНА» ВАСИЛЯ ЧАПЛЕНКА

Досліджується семантика індивідуально-авторських фразеологізмів Василя Чапленка, ужитих ним у тетралогії «Січеславщина», та з'ясовуються шляхи їх утворення.

Ключові слова: фразеологія, фразеологічна одиниця, індивідуально-авторський фразеологізм, структурно-семантичні видозміни фразеологічної одиниці.

Исследуется семантика индивидуально-авторских фразеологических единиц Василия Чапленко, употребленных им в тетралогии «Сичеславщина», а также определяются пути их образования.

Ключевые слова: фразеология, фразеологическая единица, индивидуально-авторский фразеологизм, структурно-семантическое видоизменение фразеологической единицы.

The article is devoted to the semantics of individual-author of phraseological units Vasyl Chaplenko in the tetralogy «Sicheslavschyna» and the ways of their formation.

Key words: phraseology, phraseological unit, individual author's idiom, the structural and semantic modification of phraseological units.

Місце фразеологічних одиниць у системі образності та експресивності на матеріалі мови окремих письменників, певних літературних жанрів та стилів з'ясовувало в своїх працях багато українських мовознавців, зокрема Л. Булаховський, П. Плющ, Л. Добржанська, А. Авксентьєв, Н. Бабич, Ф. Медведєв, В. Ужченко, Д. Ужченко, О. Демська-Кульчицька та ін. Однак актуальними продовжують залишатися проблеми, що стосуються специфіки фразеології як лінгвістичної дисципліни, семантики і форми фразеологічних одиниць, джерела їх виникнення, системні зв'язки у фразеологічній системі, еволюційні процеси у фразеологічному фонді тощо.

Актуальність висвітлення фразеологічної системи творів окремого письменника походить із загальних проблем розвитку мовної науки. Сучасна лінгвістика прогресує у напрямі поглиблення та поширення конкретних досліджень усіх аспектів та особливостей мови. Тому глибоке та всебічне вивчення всіх процесів та явищ мовного розвитку з метою теоретичних узагальнень є першорядним і постійним завданням лінгвістики.

© І. П. Мамчич, 2011

У статті детальніше зупинимося на розгляді функціонально-семантичних особливостей фразеологізмів, дібраних з тетралогії Василя Чапленка «Січеславщина». З огляду на це, метою нашої роботи є дослідити індивідуально-авторські фразеологізми письменника як складові загальноукраїнської ідіоматики. Поставлена мета передбачає з'ясування способів творення таких фразеологізмів.

Творча трансформація фразеологізмів завжди зумовлена певними стилістичними завданнями. Залежно від ставлення автора до описуваного відбувається відбір певних стилістичних засобів, серед яких є й оказіонально перетворені стійкі словосполучення, основне призначення яких – підсилити виразність контексту, його гумористичне чи сатиричне звучання.

Індивідуально-авторські фразеологізми належать до різновиду неологізмів, часто їх називають редукцією, еліпсисом, фразеологічною деривацією, усіченням. Останнє найменування є доречним, адже найчастіше авторська модифікація фразеологічних одиниць полягає у відкиданні окремих компонентів фразеологізму, додаванні так званих «своїх» слів, в об'єднанні кількох «урізаних» стійких сполучень.

Тому нерідко прийоми трансформації поєднуються, оскільки, щоб об'єднати, наприклад, два чи більше фразеологізми, потрібно дещо відкинути або замінити компонент чи компоненти.

Фразеологізми, трансформовані В. Чапленком, можна поділити на дві групи: структурно-семантичні та семантичні.

І. Структурно-семантична трансформація.

У «Січеславщині» виділяються такі різновиди структурно-семантичних видозмін фразеологічних одиниць: поширення фразеологічної одиниці, заміна компонента, скорочення компонентного складу фразеологічної одиниці, контамінація.

1. Поширення складу фразеологічної одиниці: *А в дворі тим часом починався трудовий день (**понеділок, неприємний після неділі день**): заскавучало коліща біля колодязя, замекало теля, просячись до корови, закудкудакали кури, злітаючи з сідала* [5, с. 34]. У цьому реченні вжито фразеологічну одиницю *понеділок, неприємний після неділі день,* яка походить із фразеологізму *понеділок – важкий день.* Ця приказка означає, що конкретний день тижня оточений забобонним уявленням про його нещасливість. Раніше у понеділок намагалися не починати важливих справ, не виїжджати в дорогу

тощо. Та й зараз ця приказка є гіркою втіхою для тих, хто не зміг відпочити перед початком нового робочого тижня або навпаки відсвяткував якнайкраще свій вихідний.

Василь Чапленко не лише розширює і змінює компонентний склад фразеологічної одиниці; він таким чином пояснює, чому серед інших днів тижня саме понеділок – неприємний день, пов'язуючи його з попереднім днем відпочинку.

Порівняно із вихідним фразеологізмом, оказіональне вживання більшою мірою реалізовує абсолютні виразні якості фразеологізму – експресивність, емоційність, оцінність.

2. Зменшення числа компонентного складу фразеологічної одиниці. Це протилежний до попереднього прийом трансформації фразеологічних одиниць: *Перевернулось усе* ***дриґом****. Хто завойовував, а хто посів!* [5, с. 162]. У цьому прикладі використано усічену фразеологічну сполуку, яка має лексичний склад *догори дриґом* із значенням «протилежно до звичайного, різко порушуючи звичайний порядок» [1, с. 257]. Устами героя автор дав характеристику історичним подіям 1918 року. Коротко і лаконічно передав результати жорстокої боротьби, не вдаючись до опису подій і, таким чином, не використовуючи багато речень, а ті речення, які вжив, не поширював, залишив тільки головне. Можливо, це призвело до нерозгорненості фразеологізму.

Завдяки цьому автор зумів передати ту динаміку і швидкість подій, під час яких відбувся Жовтневий переворот (пор.: *Був закоханий, але як тепер поставиться? Тепер же все перевернулося* ***догори дриґом****!* [2, с. 91]).

3. Заміна компонента, а саме: *Уже бо бували й такі випадки, коли сердезі доводилося й за свого красивого* ***чуба*** *з досади* ***братись*** [3, с. 72]. У реченні вжито трансформовану сполуку *за чуба братися,* яка утворилася внаслідок заміни компонента *голова* відомого фразеологізму *братися (хапатися/вхопитися) за голову* із значенням «впадати у розпач, бути у відчаї» [1, с. 58] на компонент *чуб.*

Потрібно зазначити, що між нормативними компонентами й авторськими видозмінами простежуються певні системні зв'язки, а шляхи авторського варіювання в основному ті самі, що і загальномовного. У нашому прикладі – прийом метонімічної заміни.

Наголосимо й на тому, що невипадково в індивідуально-авторському мовленні наявна саме метонімічна заміна, а не, напри-

лад, синонімічна, яку найчастіше застосовують у загальновживаних трансформаціях. Це може бути пояснено авторською настановою на те, що заміна обов'язково буде поміченою, і таким чином реалізуються потенційні виразні якості фразеологічної одиниці, як то: експресивність та емоційність.

4. Контамінація.

У тетралогії також наявні видозміни, пов'язані з прийомом контамінації. Контамінація – це один із прийомів трансформації, суть якого полягає в поєднанні двох чи кількох стійких сполучень на основі значеннєвої, граматичної та функціональної спільності або без будь-якої спільності, що спричиняє утворення індивідуально-авторського сполучення слів. Таке злиття породжує зміну семантики утвореного оказіонального виразу. Розрізняють три типи контамінації фразеологічних одиниць, коли 1) поєднуються частини двох фразеологічних одиниць, 2) поєднуються фразеологічні одиниці, що починаються тим самим словом, 3) поширюється частина фразеологізму шляхом заміни її самостійною фразеологічною одиницею.

Одним із проявів фразеологічної контамінації у тетралогії є поєднання, зумовлене семантичною тотожністю стійких сполучень: *Селюк відчував цю чужість і не важився сходити із уже здобутого місця, своєї лавки,* ***держачись*** *заразом* ***очима*** *за перекреслене червоною смугою чоло губернаторського дому* [4, с. 43]. У трансформованому сполученні поєдналися синонімічні фразеологічні одиниці *держати в полі зору (на оці)* із значенням «не випускати з уваги кого-небудь що-небудь» [1, с. 896] і *мати перед очима* із значенням «ретельно за чимось наглядати» [1, с. 473] зі зміною граматичної форми дієслова. Вихідні фразеологізми близькі між собою і структурно, оскільки є сполученнями дієслівного типу. Тут відбувається не просто накладання фразеологічних одиниць, це взаємопроникнення словоформ, своєрідне злиття значень фразеологічних одиниць унаслідок свідомих зближень, смислова компресія, лаконізація – як результат опущення окремих компонентів. Пропущені слова тугіше стягують пружину поєднуваних фразеологізмів.

Можлива контамінація й таких стійких сполучень, між якими немає значеннєвої спільності, або вона віддалена: – *Усе-таки хоч скажи, що трапилось!* ***З якого дива*** *ці сльози?* [2, с. 135]. У цьому

реченні вжито контамінований вираз *з якого дива,* утворений унаслідок поєднання семантично віддалених фразео-логізмів *з якої речі* із значенням «через яку причину, на якій підставі» [1, с. 213] і *з доброго дива* із значенням «несподівано, раптово; невідомо чому, безпричинно» [1, с. 209] та шляхом опущення окремих компонентів. Можливо, автор знайшов логічний зв'язок між цими стійкими сполученнями. Схрещені в поданому контексті, вони утворили контаміновану питальну сполуку, яка буквально означає (на думку того, хто говорить), що сльози з'явилися не лише раптово і несподівано, а й безпричинно.

Контамінована одиниця поєднала в собі значення схрещуваних фразеологізмів, що сприяло появі нового відтінку в її семантиці, глибшому передаванню емоційного та психічного стану мовця.

Таким чином, у контамінованих утвореннях семантика, структура і стилістика виявляються найтісніше зв'язаними. Унаслідок поєднання окремих фразеологічних одиниць відбувається «згущення смислів» і, як правило, структурні скорочення. Являючи собою переважно явище оказіональне, індивідуально-авторське, контамінація обігрує одно-, різноструктурні, синонімічні, семантично віддалені вислови, посилює їх виражальні можливості, міцніше прив'язує їх до контексту.

II. Семантична трансформація.

Семантична трансформація фразеологічних одиниць у тетралогії В. Чапленка виникає за допомогою таких прийомів:

1. Прийом, пов'язаний із використанням загального образу фразеологічної одиниці.

Іноді письменник використовує лише окремі лексеми фразеологічних конструкцій, але враховує при цьому традиційну семантику цілого словосполучення: *Тільки ж і в такому разі батькова* ***кров*** *мусить бути* ***на*** *його* ***руках****!* [6, с. 42]. Використана сполука *кров на руках* походить від фразеологізму *обагряти (обагрити) руки кров'ю* із значенням «чинити вбивство; ставати вбивцею» [1, с. 561]. У контексті оказіональний вираз має саме це значення разом із поясненням, чия кров на руках. Можливо, удаючись до усічення, автор звертає увагу читача на форму та значення вихідного фразеологізму. Розуміючи, що значення і форма фразеологізму досить «прозорі», письменник не вдається до вживання словникового варіанта фразеологічної одиниці. Узявши

основну думку з вихідного фразеологізму, письменник уводить кістяк фразеологічної одиниці у контекст, змінюючи його організацію. Зруйнувавши та змодифікувавши стійке словосполучення, автор підвищує ефект свідомого впливу на емоції та почуття читача.

У реченні *На це його питання виразно ніхто не обізвався: усі сподівалися, як дехто пізніше сказав, від нього, свого колишнього вчителя, справедливості. І він,* ***узявши це****, згідно з відомою приказкою, за згоду, перейшов безпосередньо до діла* [5, с. 35] увагу читача привертає контекстуальне обігрування окремого компонента фразеологічної одиниці. Цей прийом пов'язаний не лише з контекстним обігруванням, тут має місце коментування джерела фразеологізму (*згідно з відомою приказкою*), виражене формою вставного речення.

Фразеологізм, який було взято за основу для оказіального відтворення – *мовчання (мовчанка) – знак згоди* – письменник «розбиває» на два речення. Причому в першому реченні слово мовчання (мовчанка) власне і не з'являється. Його автор замінює іншим компонентом – поширеним реченням, семантика якого і вказує на те, що присутні промовчали. У другому реченні свідомо не вводить у текст слово *мовчання*, змінюючи його вказівним займенником, і тим самим натякаючи на легке розпізнавання читачем доволі відомої вихідної фразеологічної конструкції.

2. Прийом так званої подвійної актуалізації фразеологізму.

Існує низка проявів цього прийому: використання на тлі фразеологізму його компонентів, використання у фразеологічному оточенні слів, спільнокореневих з компонентом фразеологізму тощо. У своїх творах В. Чапленко вдається до одного з таких проявів, а саме: коментування змісту фразеологізму, напр.: *У Петра був на голові запорізький «оселедець», а в «Омелька»* ***кат-мав*** *волосся, себто він був лисий* [3, с. 103], де остання частина речення (*себто він був лисий*) розшифровує значення фразеологізму *кат-мав*. Фразеологізм *кат-мав* словники, справді, фіксують із значенням «немає» [1, с. 215].

Уведення пояснення експресивно загострює й активізує узагальнене значення фразеологічної одиниці. Подібне коментування робиться з метою створити гумористичний відтінок.

Схожий прийом використовує В. Чапленко і в іншому прикладі: *Йому спав тепер на думку жахливий спогад, що «Олеся», може,*

*втративши надію, вийшла заміж за Шуліку чи когось іншого, за приказкою «**не даруй журавля в небі, дай синицю в жменю**» (він мимохіть уважав себе за журавля)* [4, с. 18], де в дужках автор коментує і пояснює не зміст фразеологізму, а яким чином цей фразеологізм стосується персонажа.

Отже, уведення додаткової інформації вмотивовується контекстом. Ця інформація, стаючи часткою контексту, конкретизує узагальнене значення фразеологічної одиниці, експресивно загострює й актуалізує його; семантика фразеологічної одиниці звужується, міцніше прив'язується до сюжету. Вставний компонент пояснення в обох прикладах виконує стилістичну функцію (створення гумору), причому стилістичний ефект стає зрозумілим навіть у межах невеличкого уривку з твору.

Таким чином, функціонування стійких сполучень зі зміною їхньої семантики та структури виявляється в найрізноманітніших формах. Руйнуючи та модифікуючи фразеологізми, автор підвищує ефект свідомого впливу на емоції та почуття читача.

Функції, які виконують трансформовані стійкі сполучення, націлені на створення різноманітних стилістичних ефектів. Усі фразеологічні трансформації передбачають ефект невиправданих очікувань, уведення елементу несподіванки для того, щоб звернути увагу читача на форму та значення вихідного фразеологізму. Це, у свою чергу, робить текст цікавішим, пробуджує уяву реципієнта, його інтерес до того, що він читає.

Функціонування традиційних фразеологічних одиниць без зміни елементів та структури (узуальне вживання) реалізовує абсолютні виразні якості (образність, експресивність, цінність) цих одиниць, а оказіональне вживання – їхні потенційні виразні якості, тому, перспективними, на нашу думку, є дослідження індивідуально-авторських фразеологізмів інших письменників.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Фразеологічний словник української мови: У 2 кн. / Уклад.: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк [та ін.]. – К.: Наук. думка, 1999.
2. **Чапленко В.** Загибіль Перемітька: [Повість] / В. Чапленко. – Нью-Йорк, 1961. – 176 с.

3. **Чапленко В.** Люди в тенетах: [Сатирична повість] / В. Чапленко. – Т. 1. – Вінніпеґ, 1951. – 128 с.
4. **Чапленко В.** Люди в тенетах: [Сатирична повість] / В. Чапленко. – Т. 2. – Вінніпеґ, 1951. – 132 с.
5. **Чапленко В.** Півтора людського: [Повість] / В. Чапленко. – Нью-Йорк, 1952. – 163 с.
6. **Чапленко В.** Українці: [Повість] / В. Чапленко. – Нью-Йорк, 1960. – 177 с.

Надійшла до редколегії 18.03.2011

ISBN 978-966-551-348-3. Дослідження з лексикології і граматики української мови, вип. 10, 2011

УДК 811.161.2'36:001.4

О. Р. Микитюк

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГРАМАТИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Розглянуто формування української граматичної термінології та виокремлено роль численних граматик, що сприяли усталенню та нормалізації термінів морфології та синтаксису. Аналіз граматичної термінології проведено на основі українських лексикографічних джерел та досліджень сучасних учених.

Ключові слова: українська граматична термінологія, граматики XVI–XIX ст., морфологія, синтаксис.

Рассмотрено формирование украинской грамматической терминологии и показана роль многочисленных грамматик, способствовавших нормализации терминов морфологии и синтаксиса. Анализ грамматической терминологии проведен на основе украинских лексикографических источников и исследований современных ученых.

Ключевые слова: украинская грамматическая терминология, грамматики XVI–XIX века, морфология, синтаксис.

The article deals with the formation of the Ukrainian grammatical terminology, the role of the numerous grammars is distinguished, which promoted the establishment and normalization of the terms of morphology and syntax. The analysis of grammatical terminology conducted on the basis of lexicographical sources Ukrainian and researches of the modern scholars.

Key words: Ukrainian grammatical terminology, grammars of the XVIth–XIXth centuries, morphology, syntax.

Формування української граматичної термінології пов'язано з виходом численних граматик [4; 7] та дослідженням термінів мовознавчих дисциплін [5; 2]. У статті показано історію виходу граматичних праць та творення на їхній основі термінів морфології та синтаксису. Саме поєднання історії мови та сучасний стан мовознавчої науки дозволяє побачити діахронію мовного розвитку та простежити зміни в усталенні граматичної термінології.

Український мовний поступ спричинила низка граматик, приміром, 1591 року у Львові опубліковано найстарішу працю «Адельфотес», 1596 року у Вільні – церковнослов'янську «Граматику словенську» Лаврентія Зизанія, що була першою оригінальною мовною спробою створення граматики на слов'янських землях.

1619 року в місті Ев'ї (біля Вільно) видано «Грамматіки славенскіе правилноє синтагма» визначного українського філолога і релігійного діяча Мелетія Смотрицького. Ця епохально важлива

© О. Р. Микитюк, 2011

граматична праця слугувала майже 200 років надійним посібником із вивчення церковнослов'янської мови. Не завжди знаючи, як вимовлялися звуки в церковнослов'янській мові, Мелетій Смотрицький перекладав їх по-руському. Відтак граматика, написана по-церковнослов'янському, відтворювала руську вимову і була своєрідним протестом проти польсько-латинського втручання.

1643 роком датують рукописну «Граматику словенську» Івана Ужевича, написану латинською мовою. Упродовж XVI – початку XVII ст. у численних друкарнях, поряд з богослужбовими книгами та граматиками, виходять словники-лексикони (Памви Беринди, Лаврентія Зизанія), книги, на зразок церковних енциклопедій («Требник» Петра Могили, «Зерцало богословія» Кирила Транквіліона Ставровецького), що сприяли виробленню граматичної системи руської мови.

На теренах Західної України маємо «два галицьких мегаспалахи: літературний, себто альманах «Русалка Дністрова», і лінгвістично-нормативний, себто хвилю граматик із «непрестижної» мови: І. Могильницького (1823–1824), М. Лучкая (1830), І. Вагилевича (1845), Й. Лозинського (1849), Й. Левицького (1849), Я. Головацького (1849), що мали вирішальний уплив на формування національної самоідентифікації через утвердження української мови» [7, с. 112–113].

Ґрунтовний опис граматичної системи української мови та історію її розвитку від найдавніших часів належить Агатангелові Кримському («Украинская грамматика», т. 1–2, 1907–1908). На основі досліджень пам'яток Руси-України вчений переконливо довів консервативність української мови в галузі морфології та показав, що типові граматичні форми вже існували на початку доби літописання: «Мова Наддніпрянщини та Червоної Руси XI віку – це цілком рельєфна, повно означена, яскраво індивідуальна одиниця, і в ній легко можна пізнати предка сьогочасної малоруської мови» [3, с. 9].

З 1917 року (період гетьманату) приватне Товариство шкільної освіти розпочинає видання шкільних підручників, у яких дослідники опрацьовують граматичну систему мови. На Наддніпрянській Україні виходить «Початковий курс української мови» О. Курило (його перевидавали десятки разів), «Короткий нарис української мови» О. Синявського, «Практический курс украинского языка» М. Гладкого. Паралельно функціюють граматики Є. Тимченка, І. Нечуя-

Левицького, П. Куліша. У Західній Україні видають (і перевидають) «Граматику руского языка» Я. Головацького (надрукована церковнослов'янським шрифтом), «Граматику руского языка» М. Осадці (надрукована «гражданським» шрифтом за етимологічним правописом), «Методичну граматику руської мови» В. Коцовського та І. Огоновського (найповніша з усіх українських граматик, хоча й надрукована ще етимологічним правописом), «Руску граматику» С. Смаль-Стоцького та Ф. Ґартнера (мала чотири видання і тривалий час була посібником з української мови в середніх школах Галичини та Буковини). Значення граматики С. Смаль-Стоцького та Ф. Ґартнера прирівнювалося до «явища, грізнішого від історичної Хмельниччини або Мазепинщини» (про це писала газета «Діло» від 24 лютого 1914 р.) [6, с. 8]. Неабияку цінність також мали: «Граматика малороссийского наречия» О. Павловського (у якій автор гаряче і переконливо закликав вивчати наріччя, бо їхні особливості можуть показати стежку в лабіринтах численних пізнань), «Граматика української мови» В. Сімовича, «Основи науки про мову українську» І. Свєнціцького, «Норми української літературної мови» О. Синявського.

Особливої уваги заслуговує граматика Василя Сімовича, що відіграла значну роль у стандартизації літературної мови та формуванні національної граматичної термінолексики. У тогочасному «Віснику політики, літератури й життя» (1918) про цю граматику написано: «Читаючи її, радієш душею, що ось-то, нарешті, маємо ми достойний образ нашої прегарної мови, – не якоїсь калічі й покручу, а запашного квіту Наддніпрянщини! Як у чистім дзеркалі, так у граматиці д-ра Сімовича відбивається сей наш яскравий, променистий квіт!» [1, с. 71]. Засадничою фундаментальною працею для наукового вивчення української літературної мови стала праця О. Потебні «Из записок по русской грамматике».

Позаяк традиційно в розуміння граматики входить поняття про морфологію та синтаксис, розглянемо їхню історію вивчення.

1. *Історія вивчення морфології української мови.*

В античні часи виокремлювали частину мови *ім'я*, що об'єднувала іменник, прикметник, числівник (тобто іменні частини мови). Уперше назву *іменник* використав О. Партицький 1873 року, проте деякі граматики продовжували називати його «сущником». Правопис 1926 року називав іменник «речівником».

Термін *прикметник* уведено не зразу. У своїй граматиці П. Дячан пропонував уживати слово «приложник». Таку ж назву використовував А. Кримський. Іван Нечуй-Левицький в «Граматиці українського язика» пропонує назву «ймення прикметне». Назву «прикметник» зафіксовано в підручнику Я. Головацького «Граматика руського язика» (Львів, 1849). Отже, їй понад 160 років.

Мовознавець О. Потебня у праці «Из записок по русской грамматике» пояснює, як прикметник виник на основі іменника. На прикладі словосполуки *дівчина-горлиця* можемо простежити творення прикметника, бо один іменник указує на предмет, а інший – виражає ознаку предмета (відтак уже не може бути іменником і стає прикметником).

Отже, прикметник – продукт розвитку мови, він абстрактніший, молодший від іменника і виник на його базі. Позаяк маємо і формальні відмінності (різні граматичні ознаки), відбулося розмежування іменників і прикметників, окрім того, утворилася стабільна парадигма словоформ прикметника, і він почав функціювати як самостійна частина мови. У тексті прикметник завжди пояснює, уточнює, доповнює та увиразнює поняття, позначене іменником.

Поширеним є трактування *займенника* як однієї з частин мови, що бере свій початок в античності. У Стародавній Греції стоїки, згодом Діонісій Фракійський (II ст. до н. е.) виокремлювали займенник. У граматиці «Адельфотес», що стала основою класифікації слів на частини мови, займенник названо етимологічно прозорим словом «местоімя» (замість імені). Українські граматисти називали цю частину мови «містоймення». В «Упражненіях граматичних», надрукованих як додаток до «Руської язикоучебної читанки для школ народних» (Відень, 1863), уперше вжито термін «займенник». Цю назву закріпив Г. Шашкевич у «Малій граматиці язика руского» (1865). Сам термін є калькою від латинського pronomen: pro – замість, nomen – ім'я (отже, займенник).

Із виникненням поняття числа починає формуватися окремий клас слів на означення кількості – *числівник*. Становлення числівника в східнослов'янських мовах припадає на XII–XVII ст. і в основному завершується на початку XIX ст. Назва «числівник» була вживана у граматиці «Адельфотес», хоч і не для назви окремої частини мови. У граматиках О. Павловського (1818), І. Могильницького (1823), І. Вагилевича (1845), Я. Головацького (1849) та Й. Левицького (1850)

числівник виокремлено з класу імен. У 70-х роках XIX ст. виходить граматика М. Осадці, який істотно змінив класифікацію частин мови, позаяк відмовився від загального терміна ім'я і закріпив поділ слів на самостійні частини мови: іменник, прикметник, числівник. Згодом назву «числівник» закріплює граматика П. Дячана (1865).

Числівник в українській мові формувався на базі іменників та прикметників. Іменникового походження назви чисел від *п'яти* до *дев'яти, сорок, сто, тисяча*. До числівників прикметникового походження належать назви чисел *два, три, чотири* та назви збірних числівників. Особливим є числівник *один*, для якого характерні займенниково-прикметникові морфологічні ознаки (як неозначений займенник має значення «якийсь», як прикметник означає «єдиний» або «одинокий»).

Відокремлення числівників від іменників починається за семантичною ознакою. Числівники, що походили з іменників (*п'ять ... дев'ять*), означали кількість як предмет, слова *копа, горстка, скирта* були мірами величин, але значення кількості в них поглиналося значенням сукупності. Відтак на основі системи числових назв упродовж XIII–XVII ст. виокремилася система числівників української мови. Втративши предметні значення, числові назви стали виразниками абстрактної кількості, що знаменувало великий успіх пізнавальної діяльності людини.

Давні греки знали, що кожне речення має дієслово-присудок, який називали «реченіє». У граматиці «Адельфотес» уперше вжито назву «глагол». Термін *дієслово* запроваджує у вжиток мовознавець П. Дячан у «Методичній граматиці языка малоруского», хоча паралельно існує його синонімний відповідник «глагол». Інший лінгвіст Є. Тимченко (1907) замість усталеного терміна «дієслово» використовує назву «часівник». Іван Нечуй-Левицький (1913) подає термін «дієслов» (за аналогією до «часослов, богослов»). У 1926 році державна комісія (при проекті правопису) ухвалює вживання терміна «дієслово».

Прислівник як самостійну частину мови розглядали ще античні граматики. Діонісій Фракійський (II–I ст. до н. е.) означав його терміном επίρρημα (гр. επί – при, на і ρημα – дієслово), себто трактував прислівник як дієслівний поширювач. Таке ж значення було характерне і для римських граматик (лат. ad – при і verbum – дієслово). Термін «придієслівник» скалькували (на основі

латинського терміна) українські граматисти. Уперше термін «прислівник» ужив О. Партицький (1873).

Олександр Потебня у праці «Из записок по русской грамматике» у значенні прислівника розуміє передусім обставину, хоча також зазначає, що це частина мови, що виражає ознаку ознаки.

Діонісій Фракійський, учень Арістотеля (II ст. до н. е.), виокремлює *прийменник* як окрему частину мови. У 70-х роках XIX ст. О. Партицький уперше подав у своїй граматиці термін «прийменник», який згодом закріпили праці О. Огоновського, С. Смаль-Стоцького і Ф. Ґартнера, А. Кримського та ін.

Ще давньогрецькі мислителі знали про сполучники. Арістотель виокремлював імена, дієслова та сполучники. Граматика Діонісія Фракійського (II–I ст. до н. е.) подавала сполучник як окрему частину мови. Термін *сполучник*, що є калькою з грецької і латинської conjunctio (дослівно «зв'язок», «поєднання»), уперше вжив О. Огоновський у «Граматиці руского язика» (1889). Українські мовознавці для цієї частини мови пропонували назви «соключникъ» (П. Дячан, 1865), «союзъ» (П. Дячан; О. Партицький (1873), «злучник» (С. Смаль-Стоцький і Ф. Ґартнер, 1893; Є. Тимченко, 1907).

Давні латиняни називали частку «партікула» (лат. particularis – окремий, частковий). Термін *частка* вперше використано в «Українському правописі (проєкті для ознайомлення)» (1926).

Термінологія Діонісія Фракійського мала великий уплив на створення термінів для частин мови в давніх римлян, які додали частину мови *вигук*. В українській мові для назви слів, що передають різноманітні емоції, граматики минулих століть використовували терміни «межислівце» (М. Смотрицький, 1619), «оклик» (С. Смаль-Стоцький і Ф. Ґартнер, 1893), «виклик» (А. Кримський, 1907). Уперше назву «вигук» ужив 1907 року Є. Тимченко.

2. *Історія вивчення синтаксису української мови.*

Термін *синтаксис* уперше використали стоїки (III ст. до н. е.), які основну увагу надавали логічному змісту висловлень. У висловленні вони виокремлювали предикат і прямий чи непрямий відмінок та класифікували речення за типом предиката. Стоїки також розглянули зв'язки між компонентами складного речення (причинові, наслідкові, умовні, єднальні). Проте античні філософи не запропонували сукупності власне синтаксичних термінів.

Новий етап у становленні принципів синтаксичного аналізу пов'язують з ім'ям Аполлонія Дискола (III ст.), який розглянув синтаксис на основі морфології, з'ясував зв'язки слова та його форм (відмінків) у реченні, вивчив специфічні для кожної мови морфолого-синтаксичні вияви слова, проте у нього ще не було напрацьовано синтаксичних понять.

У грецькій мові слово «синтаксис» означало також не лише граматичне поняття, а й лад – військовий, державний.

Первісно синтаксис не був складовою граматики, яку розуміли як письмо, згодом як орфографію, синоніміку, філософію, літературознавство. Відтак перші граматики дають мало відомостей про синтаксичну термінологію. Відсутні синтаксичні поняття і синтаксичні терміни в граматиці «Адельфотес» (1591), у граматиці Л. Зизанія (1596), хоча остання зазначає, що є розділ граматики – синтаксис.

Мелетій Смотрицький у розділі «синтаксис» розглядає вживання іменників, прикметників та інших частин мови в різних відмінках з дієсловом; поєднання іменників з прийменниками та сполучниками; деякі звороти мови (проте поділу речень на певні типи, розгляд окремих членів речення відсутній). У «Граматиці руского язика» Я. Головацького, крім невеликого розділу з фонетики, подано розділи з морфології та коротко з синтаксису. Обмежені відомості про синтаксис в граматиках І. Могильницького, І. Вагилевича.

До другої половини XIX ст. переважала логіко-граматична теорія, згідно з якою речення розглядали у зв'язку із логічним аналізом. З другої половини XIX ст. у вивченні теорії синтаксису О. Потебня започатковує психологічний напрям, відповідно до якого речення – це поєднання у психіці мовця кількох понять, яким відповідають тотожні уявлення та їхні поєднання у свідомості слухача. З кінця XIX ст. граматисти досліджують національну специфіку мови, що і відтворює синтаксис.

Отже, усталення граматичної термінології пов'язано з виданням граматик на слов'янських землях та з виходом численних мовознавчих праць, що з'ясовують українські самобутні форми слова.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Білоус М.** Василь Сімович (1880–1944). Життєписно-бібліографічний нарис / М. Білоус, З. Терлак. – Л.: Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, 1995. – 180 с.

2. **Захарчин В. В.** Українська мовознавча термінологія кінця XIX – початку XX століття: Автореф. дис. … канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / В. В. Захарчин. – К., 1995. – 26 с.
3. **Крымский А.** Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья / А. Крымский. – Т. I. – Вып. 1. – М., 1907. – 545 с.
4. **Мацюк Г.** Українське мовознавство XIX ст. крізь призму наукових шкіл / Г. Мацюк // Вісн. Львів. ун-ту. Серія філологічна / М-во освіти і науки України, Львів. нац. ун-т ім. І. Франка; Відп. за вип. І. Кочан, З. Купчинська. – Л.: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2004. – Вип. 34. Частина II. – С. 3–11.
5. **Москаленко Н. А.** Нарис історії української граматичної термінології / Н. А. Москаленко. – К.: Рад. школа, 1959. – 224 с.
6. **Пахаренко В.** Філологічний подвиг / Василь Пахаренко // Степан Смаль-Стоцький. Т. Шевченко. Інтерпретації. – Черкаси: Брама, 2003. – С. 3–15.
7. **Фаріон Ірина.** Мова – краса і сила: Суспільно-креативна роль української мови в XI – середині XIX ст.: [монографія] / Ірина Фаріон. – Л.: Вид. нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2007. – 212 с.

Надійшла до редколегії 10.01.2011

ISBN 978-966-551-348-3. Дослідження з лексикології і граматики української мови, вип. 10, 2011

УДК 811.161.2'373.46

Г. О. Морозова

ВНУТРІШНЯ ФОРМА І ВМОТИВОВАНІСТЬ ТЕРМІНІВ АКУШЕРСТВА І ГІНЕКОЛОГІЇ

Досліджено способи мотивації термінів акушерства і гінекології у взаємозв'язку з їхньою внутрішньою формою, показано структурні особливості внутрішньої форми у зіставленні з лексичним значенням термінів.

Ключові слова: термін, внутрішня форма, вмотивованість, мотивація.

Исследуются способы мотивации терминов акушерства и гинекологии во взаимосвязи с их внутренней формой, показуются структурные особенности внутренней формы в сравнении с лексическим значением терминов.

Ключевые слова: термин, внутренняя форма, мотивированность, мотивация.

In article ways of motivation of terms of obstetrics and gynecology in connection with their internal form are investigated, structural features of the internal form in comparison with lexical value of terms are presented.

Key words: the term, the internal form, motivation.

При дослідженні терміносистем одними з головних об'єктів її вивчення є внутрішня форма і вмотивованість термінів. Питання про визначення внутрішньої форми і вмотивованості термінів акушерства і гінекології в українській мові постає у зв'язку з тим, що вона практично повністю запозичена. Причому переважну більшість її термінів залучено з грецької мови, що зумовлено екстралінгвальними причинами (явище тотального запозичення грецьких та латинських термінів є властивим для всієї медичної системи української та для інших слов'янських мов).

Дослідженню проблем внутрішньої форми і вмотивованості термінів присвячені праці вітчизняних дослідників [3; 5; 6; 10], у яких наголошується на тому, що, розкриваючи вмотивованість терміна, необхідно враховувати зіставні характеристики його значення і внутрішньої форми.

Мета статті – показати, яким чином відбувається мотивація термінів акушерства і гінекології у взаємозв'язку з їх внутрішньою формою.

Внутрішня форма і вмотивованість термінів грають помітну роль у термінотворенні. *Внутрішня форма* терміна – це ознака, покладена в основу вибору його назви [11, с. 4]. *Вмотивованість* термінів потрібно розглядати як один із елементів, що забезпечує системність термінології. Вмотивованість є кількісною та якісною

© Г. О. Морозова, 2011

характеристикою внутрішньої форми, яка генетично властива будь-якій термінологічній одиниці. Не будучи одним із основних критеріїв оцінки терміна, вона сприяє його запам'ятовуванню, полегшує встановлення зв'язків з іншими термінами [5; 7; 10]. За С. Ульманом розрізняють три види вмотивованості: 1) фонетичну, або природну (наприклад, для вигуків); 2) морфологічну (іноді її називають морфематичною, оскільки вона характерна для складних і похідних слів); 3) семантичну (враховуючи семантичні зв'язки між компонентами найменувань та шляхом переосмислення) [12, с. 280].

Поняття вмотивованості в термінології акушерства і гінекології актуальне лише для складних морфемних утворень і на рівні семантики. Так, наприклад, у термінах *лапаратом/ува/ти* → *лапаротом/ува-нн-я, сил/а* → *насил-л-я* морфологічно вмотивованими (похідними) виступають терміни *лапаратомування, насилля*.

Запозичення в термінологічній системі акушерства і гінекології становлять близько 82,9 % від загальної кількості термінів, що входять до її складу. Не викликає сумнівів, що для української мови терміни із запозиченими основами є невмотивованими. Однак практично всі вони вмотивовані в тій мові, у якій виникли. Тому за умови знання користувачем мови-джерела, у якій виник термін, мотивація певною мірою може допомогти в розкритті його внутрішньої форми: пор. укр. *клімакс* – лат. *climax*, грецьк. *klimax* (сходи); укр. *гімен* – лат. *hymen*, грецьк. *hymen* (шкірка, плівка); укр. *флегмона* – лат. *phlegmona*, грецьк. *phlegmone* (жар, запалення) тощо.

На сучасному етапі розвитку термінології медицини, коли мови-донори стали мертвими, уживання греко-латинських елементів у терміносистемі акушерства і гінекології доцільне через те, що завдяки ним легко уникнути полісемії, оскільки більшість терміно-компонентів акушерства і гінекології однозначно виражають певні поняття. Вони не викликають помилкових асоціацій тому, що не вмотивовують термін, а розшифровують його чи перекладають: *везикула* (лат. *vesicula* – пухирець) – у сучасній медицині пухирці на шкірі, слизових оболонках, заповнені рідиною, бувають при деяких шкірних захворюваннях; *лануго* (лат. *lanugo* – пух) – тоненькі волосинки, що покривають тіло плоду або новонародженого; *кремація* (лат. *crematio* – спалювання) – у сучасній гінекології та акушерстві спалювання тіла мертвого чи померлого плоду або частин

його тіла після проведення операції з переривання вагітності (аборту) тощо.

Наочніше мотивація термінів відбувається за допомогою образів, на основі яких народжується метафора. Відомо, що метафора є перенесенням за схожістю, через що два предмети, абсолютно різні за своїм походженням та призначенням, зближаються на основі певної риси, як правило, зовнішньої для обох. Тому, хоча метафора і вмотивовує термін, вона з більшим успіхом служить для його тлумачення нефахівцями. Серед запозичених термінів акушерства і гінекології можна виділити метафоричні поняття, які дають прагматичну орієнтацію і вмотивовуються вказівкою на:

– число компонентів: *тетраплоїдія* (грецьк. *thethra* – чотири + *eidos* – вид, вигляд) – наявність у клітинах чотирьох пар хромосом [19, с. 617] та ін.;

– колір: *ціаноз* (грецьк. *kyanos* – синій) – набуття тканинами організму синього кольору внаслідок травматизму або їх відмирання [7, с. 587] та ін.;

– зовнішній вигляд: *хондріосома* (грецьк. *chondros* – зерно + *somo* – тіло) – органоїд у клітинах людини, який має вигляд зерна, палички або нитки [9, с. 740] та ін.;

– форму: *кіста* (грецьк. *kystis* – міхур) – порожнистий отвір в органах і тканинах людини у формі міхурця, здебільшого заповненого рідиною або кашкоподібною масою; може виникати внаслідок закупорки протоків будь-яких залоз, змертвіння тканин [7, с. 327] та ін.;

– характерну ознаку: *некроз* (грецьк. *nekrosis* – мертвий) – змертвіння частини живого організму, що супроводжується зміною будови клітин ядер та протоплазми, розпадом або розсмоктуванням тканин [9, с. 462] та ін.;

– звуження основного поняття: *ген* (грецьк. *genos* – рід, походження) – елементарна одиниця спадковості, особливий зародок у статевій клітині батьківського організму, який визначає спадкові властивості та риси нащадків [9, с. 124] та ін.;

– етіологію: *саркома* (грецьк. *sarcoma* – наріст м’яса) – злоякісна пухлина, яка розвивається з елементів сполучної тканини, найчастіше уражує лімфатичні вузли, м’язи, кістки; характеризується швидким ростом та утворенням метастазів [9, с. 610] та ін.;

– перенесення первинного змісту: *герпес* (грецьк. *herpēs* – лишай) – група інфекційних вірусних захворювань, які харак-

теризуються висипом згрупованих дрібних пухирців на шкірі, слизових оболонках статевих органів; друга назва – пухирчастий лишай [9, с. 130] та ін.

Терміни з прагматичною обґрунтованою мотивацією визначаються термінознавством як одиниці, умотивування яких дає правильну орієнтацію [8, с. 90], оскільки їхня внутрішня форма частково збігається з дефініцією. Однак існують терміни, умотивованість яких дає користувачеві нейтральну (нульову) або неправильну орієнтацію. У такому випадку дефініція приписується терміну за будь-якою внутрішньою формою. Показовою для розряду термінів, що дають нейтральну орієнтацію, у термінології акушерства і гінекології є, наприклад, мотивація термінів *люпус* і *канцер*.

Термін *люпус* має дефініцію: «*Люпус* – хронічне захворювання шкіри, яке спричиняється туберкульозною паличкою» [9, с. 393]. В українській мові існує його аналог *вовчак*, який утворився додаванням суфікса до перекладеної з латинської мови основи (*lupus* – вовк).

Так само, як і *люпус*, до розряду нейтральних, ситуативно вмотивованих можна віднести й термін *канцер*. Він позначає злоякісну пухлину. Термін також має альтернативний варіант в українській мові *рак*, так само перекладений з першоджерела (від лат. *cancer* – рак). Цікавим є той факт, що ця назва утворилася від старовинного повір'я, за яким хвороба виникає через те, що в тілі хворого заводяться жаба чи рак [4, т. V].

Утворення внутрішньої форми термінів акушерства і гінекології може відбуватися також на основі метонімічного перенесення. Як правило, це спостерігається у відантропонімічних термінах, виникнення і функціонування яких найчастіше пов'язуються з іменами людей, які залишили помітний слід у певній галузі науки чи техніки. Переважно це прізвища науковців, винахідників (напр., *рінгер, рентген* і под.).

Учений Д. Лотте встановив такі критерії для термінів цього типу: 1) поняття, якому присвоюється відантропонімічний термін, має бути пов'язане з відчуттям, процесом чи предметом техніки і позначати певний етап у їхньому розвитку; 2) антропонімічна ознака має пов'язуватися з тією особою, яка зробила певне відкриття чи сприяла цьому; 3) такий термін, а точніше, терміноелемент, є, як правило, компонентом складених термінів [8].

Так, відантропонімічний термін *сифіліс* закріпився в термінології акушерства і гінекології завдяки персонажу Сифілусу поеми італійського лікаря Дж. Фракасторо, присвяченої описові цієї хвороби [9, с. 328].

Прагнення максимально вмотивувати стандартизований термін та спроба реалізувати вимогу вмотивованості найпростішим шляхом (включенням до складу терміна все нових та нових терміноелементів із виникненням нових ознак на кожному рівні класифікації) є однією з причин появи громіздких термінів. Як це відбувається в акушерсько-гінекологічній термінології, можна побачити на таких прикладах: двослівний термін – *пубертатний розвиток*; трислівний термін – *передчасний пубертатний розвиток*; чотирислівний термін – *гетеросексуальний передчасний пубертатний розвиток;* п'ятислівний термін – *гетеросексуальний передчасний пубертатний розвиток дівчаток* тощо. Але в терміні, на відміну від визначення, не обов'язково давати розгорнуту характеристику поняття. Достатньо лише відобразити якусь одну суттєву ознаку, можливим є й перенесення ознаки. Наприклад, замість чотирислівного *гетеросексуальний передчасний пубертатний розвиток* можна використати трьохслівний *гетеросексуальна передчасна пубертація.* Такі приклади демонструють, що потрібно ширше використовувати словотвірні можливості української мови для відбиття ознак понять (напр., конструкції типу *гістеректомія після операції* замінювати на *післяопераційна гістеректомія* тощо).

Отже, умотивованість термінів акушерства і гінекології – це обов'язкова умова їхнього існування в терміносистемі. При визначенні внутрішньої форми і вмотивованості термінів акушерства і гіне-кології на перший план висувається не спосіб побудови лексичної одиниці як такий, а структурні особливості внутрішньої форми у зі-ставленні з лексичним значенням, здатністю терміна містити в своїй будові ознаку (ознаки) того, що він позначає.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Вюстер Е.** Международная стандартизация в технике / Е. Вюстер. – М.: Наука, 1935.
2. **Ганич Д. І.** Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. – К.: Вища школа, 1985. – 360 с.

3. **Д'яков А. С.** Основи термінотворення: семантичні та соціолінгвістичні аспекти / А. С. Д'яков, Т. Р. Кияк, З. Б. Куделько. – К.: Вид. дім «КМ Academia», 2000. – 216 с.
4. Етимологічний словник української мови: У 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) [та ін.]. – К.: Наук. думка, 1982. – .
5. **Кияк Т. Р.** Лингвистические аспекты терминоведения / Т. Р. Кияк. – К.: УМК ВО, 1989. – 104 с.
6. **Кияк Т. Р.** Мотивированность лексических единиц (количественные и качественные характеристики) / Т. Р. Кияк. – Л.: Вища школа, 1988. – 162 с.
7. **Криничанский А. В.** Толковый словарь медицинских терминов / А. В. Криничанский, Л. А. Криничанская. – Сочи: МП «Сонет», 1991. – 59 с.
8. **Лотте Д. С.** Вопросы заимствования иноязычных терминов и терминоэлементов / Д. С. Лотте. – М.: Наука, 1982.
9. **Нечволод Л. І.** Сучасний словник іншомовних слів / Л. І. Нечволод. – Х.: Торсінг плюс, 2007. – 768 с.
10. **Панько Т. І.** Зовнішньомовна та внутрішньомовна мотивованість суспільно-політичних термінів / Т. І. Панько // Українське мовознавство. – 1984. – Вип. 12.
11. **Стаховська Н.** Семантична та словотвірна структура агентивно-професійних найменувань металургійної термінолексики. – Автореф. дис. … канд. філол. наук / Дніпропетровський нац. ун-т. – Д., 2002. – 22 с.
12. **Ульман С.** Семантические универсалии / С. Ульман // Новое в лингвистике. – М., 1970. – Вып. 5.

Надійшла до редколегії 27.02.2011

ISBN 978-966-551-348-3. Дослідження з лексикології і граматики української мови, вип. 10, 2011

УДК 811.116

Г. А. Онищенко

СПОСОБИ ТВОРЕННЯ МЕТАФОРИЧНИХ ОБРАЗІВ В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ЗАГАДКАХ

Зосереджується увага на способах творення метафоричних образів в українських народних загадках.

Ключові слова: загадка, метафоричний образ, денотат, метафоричне перенесення, семантична структура.

Рассматриваются способы образования метафорических образов в украинских народных загадках.

Ключевые слова: загадка, метафорический образ, денотат, метафорический перенос, семантическая структура.

Warious ways of metaphoric image formation in Ukrainian folk rieddles are studied in the article.

Key words: rieddle, denotat, metaphoric image, metaphoric transformation, semantic structure.

Створити загадку – значить дуже стисло описати за допомогою певних яскравих метафоричних образів кілька найхарактерніших для предмета чи явища ознак (матеріал, форму, звук, колір, кількість, дію, призначення, застосування, оточення). Відгадати її можна лише шляхом логічної заміни зображених метафоричних образів реальними.

Поетична метафора в загадці внаслідок об'ємної складної зображувальної та виразної функціональності майже ніколи не обмежується одним словом чи простим словосполученням. Як правило, перед нами постає низка образів. Поєднання їх у структурі загадки зумовлює емоційне, наочно-чуттєве сприйняття закодованого образу. Образи створюють складну розгорнуту метафору. Різна за формою, вона при всій повноті та цільності уникає того, щоб у всьому, без винятку, підтримувати зв'язок між закодованим предметом та його метафоричною номінацією, оскільки образно-логічна невідповідність у якомусь компоненті повинна порушувати відтворювану метафорою аналогію.

Більшість загадок – це метафоричні образи, які логічно не сумісні, бо практично являють собою логічну невідповідність. Вони побудовані способом парадоксу або оксюморону. У зв'язку з цим варто пригадати висловлювання Арістотеля: «Оксюморон, загалом, – основа загадки. Різкість поєднань, сміливість комбінацій – ось що

© Г. А. Онищенко, 2011

приваблює нас передусім у загадці, що і в кінцевому результаті смішить при розгадці» [1, с. 114]. На думку І. П. Березовського, «в основі загадки часто лежить колоритна метафора, яка дає поетичний настрій всій темі і своєю можливістю її двозначного розв'язання надає твору певної гри, що збуджує, стимулює художню уяву того, хто повинен її розв'язати» [3, с. 27–28].

За способом творення, співвіднесення реальних та метафоричних образів загадки можна розділити на такі групи:

1. Предмет, який загадується, зіставляється з яким-небудь метафоричним предметом, напр.:

Червоні чоботи у землі закопані.
Буряк [4, с. 543];
Сидить дівиця в темній темниці.
Морква [4, с. 550];
Синя шуба накрила всей світ.
Небо (2);
Біле покривало весь світ обійняло.
Сніг (220).

2. Предмет, який загадується, виражається через декілька метафоричних предметів, напр.:

Батько – хволостун, мамка – лопатка, діти – круглятка.
Горох [4, с. 493];
Мама така, як муха,
Дочка, як груша,
І має сто сорочок на собі.
Капуста [4, с. 529].

3. Декілька предметів, які загадуються, виражаються через один умовний метафоричний образ, напр.:

Ні сучок, ні листок, а на дереві росте.
Кора, плоди, мох [4, с. 851];
Ішов дорогою, знайшов зло і зло злом зарубав.
Солдат, гадюка і шабля [4, с. 1037].

Цей метафоричний тип трапляється серед загадок рідко.

4. Декілька предметів, що загадуються, зіставляються з кількома метафоричними предметами, напр.:

Ой, на горі гай, під гаєм мигай, під мигаєм сапай, під сапаєм хапай.
Волосся, очі, ніс, рот [4, с. 1310];

Зверху гай,
Під гаєм моргай,
Під моргаєм сліпко,
Під сліпком видко,
Під видком нюхко,
Під нюхком цапко.

Волосся, брови, повіки, очі, ніс, рот [4, с. 1311];

Половина дуба сира, половина суха, маківка золота.

День, ніч, сонце (417);

Мама широка, тато високий, син кручений, а невістка сліпа.

Земля, небо, вода, ніч (424 А);

Розстелене рядно, на ньому горох і шматок хліба.

Небо, зорі, місяць (60).

Серед проаналізованих загадок переважають метафоричні структури, у яких співвідносними виявляються зіставлювані денотати, що виступають у формі іменникових номінацій. Окрему лексико-семантичну групу становлять метафори, побудовані не на зіставленні, а на протиставленні денотатів, зокрема, предмет, який загадується, протиставляється декільком предметам, напр.:

Рогатий, а не бик.

Місяць (33);

Не труба і не димар, а дим пускає.

Хмарне небо (5);

Без дров, без огня, а світить і гріє щодня.

Сонце (63).

Замість протиставлюваних предметів загадки подають опис предмета, який загадується. Цей опис будується або на дієслівній, або на прикметниковій ознаці, пор.:

Гарне, добре, на всіх людей дивиться, а людям на себе дивитися не дозволяє.

Сонце (87);

Не вимести, не винести, не викопать.

Промінь сонця (124);

По соломі ходить, а не шелестить.

Промінь сонця або місяця (121);

Зимою чорне, весною і літом зелене, а осінню жовте.

Ліс (139);

Не кінь, а біжить, не ліс, а шумить.

Річка (148).

Процес метафоричного перенесення – це співвіднесення різних предметів за їхніми якостями та властивостями. У зв'язку з цим можна визначити декілька лексико-семантичних типів загадок:

1. Предмети зіставляються на основі їхньої загальної зовнішньої подібності, напр.:

На городі молода
Пишні коси розпліта,
У зеленії хустинки
Золоті хова зернинки.

Кукурудза (437);

Вузлувата і листата,
А доспіє – головата.

Капуста (459).

2. Предмети порівнюються за подібністю кольору, напр.:

Зелена билинка застелила весь город.

Картоплиння [4, с. 507];

Червона дівчина сидить у комірчині, а коса зелена на шляху.

Морква (500).

3. Предмети (явища) уподібнюються на основі ознак їхньої внутрішньої організації, напр.:

Золоте решето чорних хатинок повне.

Соняшник (603);

У тісній хатині плетуть бабусі хустину.

Бджоли у вулику (1182);

Дід сміється, аж губа трясеться.

Кисіль (1500);

Білий камінь у воді тане.

Цукор (1503).

4. Предмети (образи) порівнюються за функцією, роллю в побутовому житті людей, напр.:

Сидить в ложці, звісивши по ножці.

Локшина (1434 А);

Котилася бочка без дна, без колочка.

Яйце (1452);

Плету хлівець на п'ятеро овець.

Рукавиця (1527);

Без рук, без ніг – на пліт лізе.

Гарбуз (573 А).

5. В основі зіставлення предметів ознака руху або нерухомості, напр.:

Два брати біжать і ніколи один другого не переганяють.

Полозки в санях (2802);

Воронько біжить, а оглобельки стоять.

Річка і береги (156 Б);

Без крил, без ніг білі мухи літають.

Сніг (212);

Літали мухи з-під небес в руки,

Чоловік се побачив та й засмутився.

Сніг падає (213);

«Що це ? Що це? – всі кричать. – Білі мухи он летять».

Сніг падає (215).

6. Предмети, явища зближуються на основі подібних рис і ознак у їх поведінці, напр.:

По синьому морю срібний човник пливе.

Місяць [4, с. 67];

Що без щітки малює?

Мороз (206);

Без рук, без ніг на вікнах колоски ставить.

Мороз (201).

Зіставлення, уподібнення предметів відбувається не за одним, а за кількома параметрами (або за зовнішнім виглядом, або за функціями, або за особливостями руху – біжить, іде, пливе, лізе).

Неабияку роль у створенні стислого, лаконічного тексту загадки відіграє багатозначність або омонімічність слів. Пор. гру значенням слова *вуса* в загадці про овес:

Що то за твір, що ні чоловік, ні звір, а має вуса? [4, с. 481].

Зіставлювані предмети, явища можуть порівнюватися (уподібнюватися чи протиставлятися) не за однією ознакою, а за кількома, напр.:

Під хворостом яйце з хвостом.

Ріпа [4, с. 579].

Ріпа порівнюється з яйцем за кольором і за формою. За кількома ознаками зіставляється з різними предметами сніг:

Біле, як сорочка,

Пухнате, як квочка.
Крил не має,
А гарно літає.
Що це за птиця,
Що сонця боїться?
Сніг (247).

Спостереження за метафорами-загадками виявляє особливі функції метафоричного перенесення ознак у текстах загадки: ці ознаки мають підсилювати ту чи іншу ознаку якогось реального предмета. Наприклад, у загадках про сніг на перший план виходить ознака білого кольору і здатність снігу покривати певний простір. У зв'язку з цим ключовими поняттями в образній частині загадки виявляються біле покривало, скатерть біла, білий килим, біла верета, біле одіяло, біле плаття, біла колода, біла вата:

Скатертина біла увесь світ накрила.
Сніг (221 А);
Біле одіяло землю покривало.
Сніг (222);
Ой за лісом, за пралісом біле плаття лежить.
Сніг (225).

Ознака танення снігу пов'язується із зоровим або звуковим образом, напр.:

Надворі горою, а в хаті водою.
Сніг (231 А);
Летить – мовчить, лежить мовчить,
А як умре – так і зареве.
Сніг (232 А);
Приходить тихо, а відходить з шумом.
Сніг (233).
Летить – мовчить, упаде – кричить.
Сніг (236).

Відтінювання поведінки снігу під час танення зафіксовано в метафоричному зіставленні природного явища із зоонімами:

Летить тихо і лежить тихо,
А як смерть – то здорова, зареве, мов корова.
Сніг, тала вода (234);
Летить мовчить, лежить – мовчить,
А як помре – мов звір реве.
Сніг (232 Б).

У групі загадок про сніг ключове поняття руху (сніг летить, сніг падає) деталізується в ситуативному метафоричному описі:

Крил не має, а літає,
Не чоловік, і не звіря, а сідає.
Сніг (230).

Вагомість дієслівної семантики, властивості снігу «літати» втілена в парадоксальному поєднанні ситуацій:

За морем дуба рубають, по всім світі тріски літають.
Сніг (227 В).

Наведена загадка утворена на обігруванні фраземи-прислів'я: «Ліс рубають – тріски летять». Як слушно зауважує В. В. Митрофанова, «загадка намагається одягти предмет загадування в яскравіший, фантастичніший, здебільшого історичний одяг. Як і у весільному обряді наречений та наречена на деякий час стають князем і княгинею, так і в загадках звичайна кочерга стає конем, ківш – качкою, колеса – братами, сарай або стіг сіна – Єгорієм, що обіперся на списа» [6, с. 150].

Дослідники цілком справедливо називають загадку джерелом поетичного (метафоричного) мислення: «Художні образи будь-якого фольклорного твору, незалежно від жанру, виховують поетичне сприйняття світу, але жоден із фольклорних жанрів не ставить собі за основну мету розвивати у людини поетичне бачення дійсності, а загадка зайнята цією справою» [2, с. 55].

Класифікуючи загадки за типами метафоричних перенесень, пізнаючи глибинну семантичну структуру загадки щодо асоціативно-образних зв'язків між загадуваною частиною і відгадкою, варто враховувати використання в загадці предметних символів. Роль їх увиразнюється в тих загадках, які відбивають міфопоетичну картину світу. Кожний символ пов'язаний з численними відповідностями в підсвідомості й фіксується у фольклорі, зокрема в загадках, і не засвідчується в буденній свідомості. За допомогою символу як прадавнього фундаментального способу осмислення життя відбувається пізнання реальної дійсності [5, с. 5–7]. Символ розкриває великі можливості мовної сигніфікації дійсності, коли логічна й мовна сітки накладаються на реальну дійсність і створюють досить умовну знакову систему, яка допомагає через міф передавати людський досвід новим поколінням.

Тож, як бачимо, загадка – переважно поезія, і в її основі – поетичне (метафоричне) мислення. Метафора в загадках тісно взаємодіє з іншими тропами, утворюючи з ними «таємномовний» стиль, що є невід'ємним від цього жанру, але, щоб робити висновки про ці якості стилю загадок, які вплинули, у свою чергу, на їхню метафоричну образність, необхідний також ретельний аналіз з уточненням інших засобів художньої «таємномовності».

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Аристотель.** Об искусстве поэзии / Аристотель. – М., 1951.
2. **Аникин В. П.** Русские народные пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор / В. П. Аникин. – М.: Учпедгиз, 1957. – 240 с.
3. **Березовський І. П.** Українські народні загадки / І. П. Березовський // Вступна стаття до збірника «Загадки». – К.: В-во АН УРСР, 1962. – С. 7–37.
4. Загадки. – К.: В-во АН УРСР, 1962. – 509 с.
5. **Купер Дж.** Энциклопедия символов / Дж. Купер. – М.: Просвещение, 1995. – 487 с.
6. **Митрофанова В. В.** Ритмическое строение русских народных загадок / В. В. Митрофанова // Русский фольклор. – М. – Л.: Наука, 1971. – Вып. 12. – С. 147–161.

Надійшла до редколегії 17.02.2011

ISBN 978-966-551-348-3. Дослідження з лексикології і граматики української мови, вип. 10, 2011

УДК 811.161.2'373.46

О. В. Пєтухова

ПАРОНІМІЯ ЯК ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНЕ ЯВИЩЕ В УКРАЇНСЬКІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ МЕТАЛОЗНАВСТВА

На матеріалі термінології металознавства розглядається паронімія як лексико-семантичне явище. Досліджуються паронімічні пари цієї галузі, шляхи їх творення та визначено способи розрізнення значення паронімів.

Ключові слова: лексика, паронімія, терміни, металознавство.

На материале терминологии металловедения рассматривается паронимия как лексико-семантическое явление. Исследуются паронимические пары этой отрасли, пути их образования и определены способы различения значений паронимов.

Ключевые слова: лексика, паронимия, термины, металловедение.

Paronymy as lexical-semantic phenomenon based on the terminology of metal science is discussed in the article. Paronymic pairs in the field considered, the ways of their formation were studied. The ways of difference in paronym values are determined.

Key words: vocabulary, paronymy, terms, metallurgy.

За період кінця XIX – початку XX ст. з'явилася велика кількість наукових праць, у яких досліджується галузева термінологія. Це і будівельна (В. Марченко), геологічна (М. Годована), гідромеліоративна (Л. Малевич), економічна (Т. Панько), математична (А. Крейтор), машинобудівна (О. Литвин), фізична (В. Пілецький, І. Процик), філософська (Н. Жовтобрюх, Д. Кирик), хімічна (Г. Наконечна), церковна (С. Бібла), юридична (О. Сербенська), металургійна (Н. Ктитарова, Н. Стаховська) та ін.

В українській лексиці металознавства як підсистемі сучасної української термінології ще багато чого не досліджено. Та найменш вивченим аспектом синхронного вивчення термінів на рівні лексико-семантичної парадигматики є паронімія.

Явище паронімії привертає увагу вчених уже протягом багатьох століть. Будучи однією з актуальних проблем сучасного мовознавства, паронімія розглядалася з різних точок зору представниками філософії, психології, лінгвістики. До 60-х років XX ст. траплялися лише окремі наукові праці, які торкалися питань лексичної паронімії, але останнім часом у лінгвістиці почали приділяти увагу спеціальному дослідженню цього явища. На нові підходи до вирішення питання паронімічних відношень натрапляємо в працях Л. Введенської, О. Вишнякової, Д. Гринчишина, А. Євграфова, М. Колесникова, А. Критенка, І. Кузнецова, М. Панюшева, Л. Пе-

© О. В. Пєтухова, 2011

лепейченко, О. Сербенської та ін. У сучасному мовознавстві пароніми були об'єктом дослідження В. Ващенка [1], О. Вишнякової [3]. Лінгвісти прагнуть осмислити явище паронімії в системі лексики, показати пароніми у зв'язках з іншими мовними явищами, виявити властиві паронімам ознаки.

У зв'язку з цим питання про паронімічні явища лишається на сьогоднішній момент одним із найбільш дискутованих та недостатньо розроблених. У тому й полягає наш науковий інтерес та актуальність наукової розвідки.

Основною метою статті є аналіз малодослідженої в українському мовознавстві галузевої термінології металознавства, зокрема паронімів.

Для досягнення поставленої мети необхідно:

– виявити паронімічні пари у термінології металознавства;

– з'ясувати шляхи їх творення;

– визначити способи розрізнення значення паронімів.

Відповідно до мети і завдань дослідження в роботі застосовуються описовий, порівняльно-історичний методи, що найповніше сприяє вивченню паронімів, які є одним з видів еквіполентних мовленнєвих позицій, що привертають до себе увагу дослідників.

«Пароніми (від грец. para – біля, коло, поруч і onyma – слово, ім'я) – слова, близькі за звуковим складом і вимовою, але різні за значенням» [10, с. 13]. Отже, своєрідність паронімів полягає в тому, що вони мають і вимову, і написання подібні, близькі, проте не тотожні, напр.: *хромаль* – жаростійкий залізний сплав [7, т. 2, с. 378] – *хромель* – загальна назва жаростійких нікелевих сплавів для нагрівальних елементів [7, т. 2, с. 378]. Говорячи про паронімічне значення слова, В. Ващенко доводить, що воно «співвідноситься з іншим за ознакою близької з ним зовнішньої форми вияву. Утворюються значеннєві пари, пов'язані певними асоціаціями на основі того, що структурне оформлення їх схоже, а відмінне лише в деталях. Паронімічне значення може поплутуватися або ототожнюватися із своїм відповідником саме за такою близькістю в оформленні, і через те його треба, як самостійну й відмінну одиницю, відмежовувати від співвідносного в процесі використання» [1, с. 34]. Пари слів, що служать носіями значень такого типу, і є паронімами, напр.: *абразивний* – який стосується абразивів – алмазу, корунду,

карборунду тощо; виготовлений з них [4, с. 11] – *абразійний* – пов'язаний з абразією – процесом руйнування узбережжя морським прибоєм [4, с. 11]; *адсорбент* – тіло, що своєю поверхнею поглинає, вбирає з оточення частинки газу або окремі складові розчину [2, с. 8] – *адсорбер* – пристрій, в якому здійснюють адсорбцію [2, с. 8]; *кокіль* – ливарна форма з чавуну або сталі для відливання металевих виробів [4, с. 189] – *кукіль* – бур'ян родини гвоздикових з темно-рожевими, зрідка білими квітками й отруйним насінням, а також переносно [4, с. 189]; *селенід* – сполука селену головним чином з металом, що її застосовують в основному як напівпровідниковий матеріал [4, с. 336] – *селеніт* – 1. Мінерал класу сульфатів, різновид гіпсу рожевого, жовтого або білого кольору, який використовують для виготовлення художньо-побутових виробів. 2. У науково-фантастичній літературі – назва мешканця Місяця [4, с. 336]; *хлорид* – сіль хлористоводневої (соляної) кислоти: хлорид натрію [4, с. 404] – *хлорит* – породотвірний мінерал класу силікатів [4, с. 404] – *хлорин* – вид синтетичного волокна; тканина з такого волокна [2, с. 1346] – *хлорат* – безбарвна кристалічна отруйна речовина, сіль хлоратної кислоти [2, с. 1346]; *радій* – радіоактивний хімічний елемент, проста речовина якого – сріблястий блискучий м'який активний лужноземельний метал [2, с. 1011] – *родій* – хімічний елемент, платиноїд. Проста речовина – важкий сріблястий пасивний метал, зі стопів якого з платиною виготовляють склотопильні апарати, тиглі для вирощування монокристалів [2, с. 1038] та ін. Однак не всі слова, близькі за звучанням, є справді паронімами. До паронімічних належать лише ті, які характеризуються незначною відмінністю у звуковому складі та вимові й близькі за своєю предметною співвіднесеністю.

Досліджуючи явище паронімії, О. Вишнякова доходить висновку про те, що «пароніми – явище системне у тому розумінні, що воно реалізовується на цьому відрізку часу існування мови» [3, с. 62]. Ці лексичні одиниці «є об'єктивним наслідком мовної еволюції, одне з кіл, що утворює лексику» [3, с. 62].

Основну групу паронімів складають слова, що семантично пов'язані між собою, частково збігаються за морфемним складом, близькі за походженням. Однією з прикмет паронімів є потенціальна можливість їх стилістичного використання.

Професор В. Ващенко зазначає, що пароніми мають різні шляхи утворення, а саме: «а) на основі спільності кореня» [1, с. 35]. Звукова

відмінність може бути в будь-якій складовій частині слова – корені, суфіксі, префіксі, напр.: *слюсарний* – який стосується ручної або механічної обробки металів, складання машин і устаткування, ремонту металевих виробів [4, с. 344] – *слюсарський* – прикм. від *слюсар*; належний слюсареві [4, с. 344]; *паливо* – горюча тверда, рідка або газоподібна речовина (дрова, вугілля, нафта, газ та ін.), яка служить джерелом теплової енергії, тепла [4, с. 275] – *пальне* – паливо для двигунів внутрішнього згоряння (бензин, солярка тощо) [4, с. 275]; «б) унаслідок відсутності в одному із слів одного-двох звуків, наявних в іншому слові» [1, с. 35] створюються пари слів, що вступають у паронімічні відношення, як напр.: *горн* – мідний духовий інструмент [5, с. 100] – *горно* – 1. Проста відкрита піч для нагрівання або плавлення металів. 2. Частина шахтної печі (доменної, вагранки і таке ін.), над якою згоряє паливо і плавиться метал. 3. (перен., уроч.) Обставини, за яких випробовується і гартується людина [2, с. 192]; *лудженний* – дієприкм. від *лудити*; у знач. прикм. – укритий полудою (переважно про залізні вироби) [4, с. 211] – *лужений* – дієприкм. від *лужити* – обробляти лугом [4, с. 211]; в) унаслідок заміни одного звука на інший. Звукова відмінність між паронімами можлива в сфері голосних і приголосних, напр.: *шахта* – 1. Місце підземного видобування корисних копалин або проведення підземних робіт, а також гірниче підприємство, що видобуває корисні копалини підземним способом. 2. Вертикальна подовжена порожнина в деяких спорудах і пристроях, напр., Ш. ліфта [8, с. 980–981] – *шихта* – 1. Суміш матеріалів у певній пропорції (рудні концентрати, флюси тощо) для переробки в металургійних печах. 2. Кам'яно-вугільна Ш. – суміш різного вугілля для одержання коксу [8, с. 983]; *вольфрамат* – сіль вольфрамової кислоти (зустрічається у вигляді мінералів шеєліту, вольфраміту тощо) [4, с. 80] – *вольфраміт* – мінерал, руда, що використовується для виготовлення високоякісних сортів твердої сталі [2, с. 157]; *хромат* – сіль хромової кислоти, яку використовують у виробництві барвників, у фотографії тощо [4, с. 407] – *хроміт* – 1. Руда, яка містить хром і залізо; хромистий залізняк. 2. Вогнетривкий матеріал з хромистого залізняку; застосовується в металургії [4, с. 407]; *антимонід* – сполука стибію з металом [2, с. 20] – *антимоніт* – мінерал класу сульфідів, сульфід сурми свинцево-сірого кольору; основна руда стибію; стибніт [2, с. 20].

На думку Е. Кузнєцової щодо формального плану схожості паронімів, то вона «представлена єдиною кореневою морфемою, а різниця – афіксальними морфемами. У своєму значенні пароніми зазвичай містять у собі спільні семи, співвіднесені з кореневою морфемою» [6, с. 65], напр.: *пальний* – здатний горіти [4, с. 275] – *паливний* – 1. Пов'язаний з паливом. 2. Пов'язаний з виробництвом, видобуванням або використанням палива [4, с. 275] – *пальовий* – який складається з паль; побудований на палях тощо [4, с. 275] – *палевий* – блідо-жовтий з рожевим відтінком [4, с. 275]; *механізований* – оснащений машинами та механізмами, пов'язаний із застосуванням машин та механізмів [9, с. 164–165] – *механічний* – 1. Пов'язаний з процесами та явищами, які вивчає механіка. 2. Пов'язаний з дією механізмів, їх виготовленням, ремонтом. 3. Який виконується несвідомо, автоматично, машинально [9, с. 165]; *леткий* – який має здатність швидко зникати, поширюючись у повітрі або випаровуючись [4, с. 207] – *летючий* – переважно який має здатність пересуватися в повітрі за допомогою крил, а також вітру, поштовху тощо [4, с. 207] – *летучий* – 1. Який літає, летить, переміщується в повітрі. 2. Те саме, що леткий [4, с. 207].

За схожістю вимови слова-пароніми наближаються до омонімічних слів. Однак відрізняються від останніх такими ознаками. По-перше, пароніми мають різне написання. Пор., *ківш* – посудина для зачерпування, розливання чогось (окремо чи в складі механізму) [4, с. 186] – *кіш* – 1. Великий кошик для зберігання зерна, борошна, ловлі риби; пристрій у млині, віялці для засипання зерна; короб воза, саней тощо. 2. Військовий табір, обоз; місце перебування запорозьких козаків; стан і житло кочівників [4, с. 186]; *калоша, галоша* – взуття, переважно гумове [4, с. 181] – *колоша* – 1. У металургії – кількість руди, палива, вапняку тощо, яку засипають за один раз у до-менну піч, вагранку тощо. 2. (*діал.*) Частина штанів, що одягається на одну ногу; *холоша* [4, с. 186]. По-друге, паронімічні слова ніколи не мають повного збігу у вимові. Пор.: *вуглеводи* – дуже поширена в природі група багатоатомних спиртів (цукрів, целюлози, крохмалю, глікогену тощо), потрібних для життєдіяльності тварин і рослин [2, с. 165]; *вуглеводні* – органічні сполуки, що складаються з карбону і гідроґену [2, с. 165]; *газ* – 1. Речовина, здатна поширюватися в усному доступному для неї просторі, рівномірно заповнюючи його. 2. Дуже тонка прозора шовкова тканина [2, с. 170] – *гас* – горюча

речовина, продукт перегонки нафти [2, с. 175]; *гідрант* – водорозбірний пристрій на водопровідній мережі для подачі води, здебільшого під час гасіння пожеж [2, с. 180] – *гідрат* – хімічна сполука, що містить молекули води [2, с. 180]; *шліх* – зернятка важких мінералів, одержувані після промивання водою розсипчастих чи подрібнених гірських порід [2, с. 1400] – *шліф* – тонка пластинка мінералу, гірської породи тощо, відшліфована для мікроскопічного дослідження [2, с. 1400] – паронімічні й омонімічні – *стан*[1] – відчуття, сапочуття, настрій [11, с. 765]; *стан*[2] – місце тимчасового розташування; стоянка [11, с. 765]; *стан*[3] – машина або система машин для обробки металу під тиском [11, с. 765]; *стан*[4] – тулуб, корпус людини; торс; талія [11, с. 765].

Семантичні зв'язки між паронімами бувають різні – синонімічні й антонімічні, іноді пароніми можуть просто бути близькими за своїм значенням або принаймні знаходитися в складі однієї тематичної групи лексики, належати до однієї сфери діяльності.

У паронімічні відношення вступають два і зрідка більше слів: *коагулянт* – хімічна сполука, що спричиняє коагуляцію [4, с. 188] – *коагулят* – осад, що утворився в колоїдному розчині під час коагуляції [4, с. 188]; *корозія* – руйнування металів і деяких інших твердих тіл під впливом хімічних та електрохімічних процесів, а також результат цих процесів; руйнування гірських порід внаслідок розчинення їх у воді [4, с. 198] – *коразія* – процес руйнування гірських порід уламковим матеріалом, що його переносять вода, лід, вітер тощо [4, с. 198] – *ерозія* – руйнування ґрунту чи гірських порід водою, льодом або вітрами; руйнування металу під дією механічних чинників або електричних розрядів; порушення цілості тканини шкіри або слизових оболонок під впливом різноманітних чинників [4, с. 198]. За характером семантичних зв'язків паронімічні слова можна умовно поділити на такі групи:

а) пароніми синонімічні: *абсорбція* – фізико-хімічний процес поглинання газоподібних чи розчинених речовин (абсорбітів) рідким чи твердим тілом (абсорбентом), що відбувається у всьому його об'ємі [7, т. 1, с. 16] – *адсорбція* – поглинання речовин (адсорбатів) з газів чи рідин, що відбувається на поверхні твердих тіл (адсорбентів) [7, т. 1. с. 22];

б) пароніми антонімічні, коли в паронімічних зв'язках знаходятьсґ слова з протилежним значенням: *антикорозійний* –

стійкий проти хімічного або електрохімічного впливу зовнішнього середовища [11, с. 657] – *корозійний* – пов'язаний з процесом руйнування металів, гірських порід, ґрунтів внаслідок їх взаємодії із зовнішнім середовищем [11, с. 657];

в) пароніми однієї тематичної групи: *лазер* – прилад для генерування (одержання) або підсилення й гострого спрямування пучків монохроматичного світла [4, с. 204] – *мазер* – прилад для генерування (одержання) або підсилення радіохвиль надвисокої частоти [4, с. 204].

Порівняння паронімів із синонімами, омонімами й антонімами переконує в тому, що компоненти лексичної пари паронімів співвіднесені між собою як паралельні одиниці, що розрізняються як за змістом, так і за формою за рахунок їхньої співзвучності або значення окремих морфем. Кожному з компонентів паронімічної пари «властива функціональна самостійність, компонент може мати свої синоніми й антоніми, а тому здатен виступати у мовленні, не будучи заміненим своїм компонентом. При взаємозаміні компонентів пари паронімів (частіше помилкової) висловлення, хоча й не втрачає змісту, але стає віднесеним до іншої денотативної ситуації. Сутність явища паронімії може бути зведена до функціонально-звукової паралельності лексичних одиниць. Ґрунтується це на тому, що в певний період кожен компонент пари в силу характерної для сучасного слововживання сполучуваності виконує свою функціонально-стилістичну роль: смислорозрізнювальну, ідеографічну, або уточнюючу, що служить для диференціації значень компонентів кожної пари паронімів» [3, с. 53–54].

Паронімія існує в межах різних частин мови: іменників, напр.: *кристал* – тверде неорганічне тіло, що має форму правильного багатогранника [4, с. 201] – *кришталь* – скло високого ґатунку (також *гірський кришталь* – прозора різновидність кварцу) [4, с. 201], прикметників – *газовий* – 1. Який функціонує за допомогою горючого газу. 2. Пов'язаний із застосуванням, з дією отруйних газів [2, с. 170] – *газований (дієприкм.)* – насичений газом [2, с. 170], дієслів (*вальцювати* – пропускати між вальцями для розплющення, роздрібнення тощо [4, с. 51] – *вельцювати* – переробляти поліметалеві відходи металургійного виробництва для добування цинку та деяких інших металів [4, с. 51].

Паронімічні значення окреслюються на тлі контекстуального оточення тих слів, які служать носіями. Отже, і витлумачувати їх треба в зіставленні, як парні одиниці, кожна з яких виступає самостійно в процесі мовлення. У складних випадках слововживання, пов'язаних з паронімічним значенням, можна керуватися відомостями із словника.

Незважаючи на те, що висвітлені далеко не всі характеристики термінологічних паронімічних пар (не порушено питання про різновиди їх за походженням, за приналежністю до різних шарів лексики), це дослідження дозволяє зробити висновки про те, що: 1) українській термінології металознавства також властиве явище паронімії, як і всій сучасній лексичній системі української мови з притаманними їм ознаками; 2) за характером семантичних зв'язків паронімічні слова виражають синонімічні, омонімічні, антонімічні відношення, які співвіднесені між собою як паралельні одиниці, що розрізняються як за змістом, так і за формою за рахунок їхньої співзвучності або значення окремих морфем; 3) співзвучність паронімічних пар частіше забезпечується внаслідок звукової подібності, а іноді й часткового збігу морфологічного складу; 4) поміж різних частин мови (іменників, прикметників, дієслів та ін.) найпродуктивніше паронімізується іменник.

Наведені приклади свідчать про великі можливості сучасної термінології для чіткого й однозначного тлумачення паронімів, і правильне їх вживання, без сумніву, сприяє точному розумінню суті процесів та явищ паронімії.

У перспективі дослідження – подальше вивчення лексико-семантичного аспекту української термінології металознавства.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Ващенко В. С.** Українська лексикологія: Семантико-стилістична типологія слів: [Посібник для студентів-філологів] / В. С. Ващенко. – Д.: Вид-во ДДУ, 1979. – 124 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел.] – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
3. **Вишнякова О. В.** Паронимы в русском языке / О. В. Вишнякова. – М.: Высшая шк., 1974. – 189 с.
4. **Головащук С. І.** Словник-довідник з українського літературного слововживання / С. І. Головащук. – К.: Наук. думка, 2004. – 448 с. (Словники України).

5. **Колган О.** Паронімія в українській гірничій термінології / О. Колган // Проблеми української термінології. Вісник національного університету «Львівська політехніка». № 559. – Л.: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2006. – С. 149–152.
6. **Кузнецова Э. В.** Лексикология русского язика: [Учеб. пособие для филол. фак. ун-тов] / Э. В. Кузнецова. – 2-е изд., испр. и дор. – М.: Высшая шк., 1989. – 216 с.
7. Металлы. Терминологический словарь: В 2 т. – М.–Запорожье, 2005. – Т. 1. – 425 с. – Т. 2. – 437 с.
8. Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних словосполучень / Уклад. Л. О. Пустовіт [та ін.]. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.
9. Словник паронімів української мови / Д. Г. Гринчишин, О. А. Сербенська. – К.: Освіта, 2008. – 320 с.
10. Українська мова: [Словник-довідник]. – Донецьк: Центр підготовки абітурієнтів, 1998. – 144 с.
11. Універсальний словник української лексики. Синоніми, антоніми, омоніми / Уклад.: І. Л. Нечволод, В. І. Бездітко, В. В. Паращич. – Х.: Торсінг плюс, 2009. – 768 с.

Надійшла до редколегії 17.02.2011

ISBN 978-966-551-348-3. Дослідження з лексикології і граматики української мови, вип. 10, 2011

УДК 811.161.2'367

Л. В. Поліщук

ГРАМАТИЧНА ПАРАДИГМА СУБ'ЄКТНОГО ІМЕНІ В СТРУКТУРІ ТЕКСТУ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ ПІСНІ

Досліджується граматична парадигма суб'єктного імені, семантико-синтаксична й формально-граматична валентність суб'єкт-предикат в структурі тексту української народної пісні.

Ключові слова: суб'єкт, предикат, варіант, інваріант, суб'єктна синтаксема, семантико-синтаксична структура, формально-граматична організація.

Исследуется грамматическая парадигма субъектного имени, семантико-синтаксическая и формально-грамматическая валентность субъект-предикат в текстовой структуре украинской народной песни.

Ключевые слова: субъект, предикат, вариант, инвариант, грамматическая парадигма, субъектная синтаксема, семантико-синтаксическая структура, формально-грамматическая организация.

The article is dedicated to research of grammar paradigms of subject names, the semantic-syntactical and formal-grammatical valence of the subject-predicate in the text of Ukrainians folklores song.

Key words: subject, predicate, variant, invariant, grammar paradigm, subject syntaxem, semantic-syntactical structure, formal-grammatical organization.

В українській новітній граматиці тенденційними стали дослідження семантико-синтаксичного рівня речення, категорійними одиницями якого є облігаторні компоненти (предикатні та субстанційні), напівоблігаторні (факультативні) синтаксеми та детермінантні поширювачі (вторинні предикати). У формально-граматичній площині такі одиниці мають відповідне лексичне наповнення й граматичне оформлення. Структуру семантико-синтаксичних категорій характеризували І. Вихованець, А. Загнітко, М. Мірченко, Т. Масицька, Н. Арутюнова та інші мовознавці, однак досі залишаються актуальними деякі питання, зокрема погляди лінгвістів на природу категорії суб'єкта, багатовимірність його структури, семантичних типів, інваріантний та варіантний вияви його, граматична й семантична транспозиція суб'єкта, функціональний статус його в семантико-синтаксичній структурі речення тощо.

Потенційним виразником суб'єкта дії в реченні є граматичний підмет як одна із форм існування логічного суб'єкта, а отже, елемент синтаксичної структури речення, тобто його зміст. Справжня категоричність суб'єкта реалізовується лише в семантико-

© Л. В. Поліщук, 2011

синтаксичних відношеннях суб'єкт-предикат. Предикат є розпорядником синтаксичних функцій непредикатних знаків – субстанціональних синтаксем. Таким чином, суб'єкт, ідентифікуючи предмет дійсності, про який повідомляється у висловлюванні, здійснює свою основну функцію, що виявляється на основі суб'єктних семантико-синтаксичних відношень. Синтаксичний суб'єкт саме належить до категорій семантико-синтаксичного спрямування і його можна також кваліфікувати як семантико-синтаксичний. Синтаксичний суб'єкт із семантичними функціями, які виявляються в реченні й залежні від характеру предиката, реалізовує одну із центральних підкатегорій субстанціональності – категорію суб'єктності. Вона складається зі значень суб'єкта – виконавця дії (агенса), носія стану, процесу, якісної ознаки, локативного стану, кількісної ознаки. Так, у структурі тексту української народної пісні інваріантний суб'єктний субстантив репрезентує всі семантичні й граматичні типи предикатів, напр.: *Летів пташок понад воду, / Скаламутив піском воду, / Заки дівча воду брало, / Із Романом розмовляло* [10, с. 222]; *Дівчинонька по гриби ходила, / В зеленому гаю заблудила* [10, с. 224]; *Тече річка невеличка / З вишневого саду… / Кличе козак дівчиноньку / собі на пораду* [10, с. 237]; *Коло млина, коло броду / Два голуби пили воду. / Вони пили, вуркотіли, / Ізнялися, полетіли* [10, с. 237]; *А вже ж тая слава стала / По всім городочку, / Що дівчина козакові / Вишила сорочку* [10, с.229]; *Човен хитається серед води, / Плеще о хвилі весло, / В місячнім сяйві біліють сади…* [10, с. 230]; *Ой у полі нивка, / Кругом материнка… / Там дівчина жито жала, / Гарна чорнобривка* [9, с. 229]; *Камінь росте без коріння, / Сонце сходить без насіння…* [10, с. 222]; *Нічка темна була, / Нічка темна була, / Тебе я не знайшов* [10, с. 227]; *І шумить, і гуде, / Дрібний дощик іде* [10, с. 224]; *Чом всі трави повсихали, / Що так рано цвіли?* [10, с. 233]; *Закувала зозуленька / На хаті, на розі; / Заплакала дівчинонька / В сінях на порозі* [10, с. 227]; *Скрипка грає – голос має, / Серце плаче – сліз не має* [10, с. 222].

Однак граматичний, а саме синтаксичний, суб'єкт може виражатися не лише підметом, але й додатком, обставиною, а отже, його не можна ототожнювати тільки з підметом. Відповідно до семантики позначуваних відношень предметний компонент може бути визначений як суб'єкт – активний діяч, носій стану, адресат, інструмент, що є результатом дії. А отже, потрібно, очевидно,

говорити не лише про синтаксичний, а й семантичний суб'єкт, який, співвідносячись із предикатом, не співвідноситься з підметом і не має визначеної морфологічної форми (може виражатися називним відмінком, кличним та іншими непрямими), хоча збіг підмета із семантичним суб'єктом переважає, але не є обов'язковим [5]. Тому речення, як багатовимірну одиницю, потрібно розглядати як власне синтаксичне, семантико-синтаксичне та власне комунікативне висловлення – конкретну мовленнєву одиницю, що характеризується лінійною організацією абстрактної моделі, лексично наповненої, із певним інтонаційним контуром [11], комунікативним і ситуативним значенням, що належить мовленню. Саме висловлення є об'єктом уваги актуального (комунікативного, функціонального) синтаксису. Із власне синтаксичним функціонуванням пов'язана внутрішньо-синтаксична структура речення – синтаксичні зв'язки і виділювані на їх основі компоненти речення. З погляду семантико-синтаксичного, структура речення характеризується не власне синтаксичними, а семантико-синтаксичними ознаками – диференційними семантико-синтаксичними відношеннями й виділюваними на їх основі синтаксемами, що відбивають специфіку поєднання змісту й форми компонентів речення в конкретній мові. Семантико-синтаксична структура речення ґрунтується на власне синтаксичній таким чином, що компонент речення як у власне синтаксичному, так і семантико-синтаксичному планах визначається з урахуванням синтаксичних зв'язків [6].

На відміну від власне синтаксичної ознаки, на основі якої виділяється член речення (за типом і характером синтаксичного зв'язку), семантико-синтаксична ознака вказує на семантичну природу характеризованого нею елемента (позначення ним того або іншого явища дійсності). Спільним же для синтаксичної і семантико-синтаксичної ознак є вказівка на синтаксичну сутність того елемента, який вони характеризують, – члена речення, виділюваного за синтаксичною ознакою, і компонента, виділюваного за семантико-синтаксичною ознакою, але з опорою на синтаксичну ознаку (синтаксичний зв'язок).

У семантико-синтаксичній структурі речення відбивається сукупність обов'язкових суб'єктивних значень, у яких реалізується суб'єктивний намір мовця, передається його ставлення до

відображуваного в реченні фрагмента дійсності. Таким чином утворилося поняття семантичної суб'єктності.

Тому метою нашого дослідження є схарактеризувати не лише інваріантні вияви суб'єктного імені, а й варіантну трансформацію його в українській народній пісні, з'ясувати семантико-синтаксичну парадигму предикатів із суб'єктами у формах родового, давального, орудного, місцевого та кличного відмінків, їхні морфолого- й формально-синтаксичні особливості як репрезентантів суб'єктних синтаксем та функції у структурі тексту української народної пісні. А тому речення, як основну комунікативну одиницю, розглядаємо не лише в семантичному, а й у морфолого-синтаксичному та формально-синтаксичному аспектах, оскільки це дає змогу окреслити особливості вказаної предикатної функції в сучасній українській мові загалом та українській народній пісні зокрема, принципи співвідношення семантичного і формального змісту.

Суб'єкти різних семантичних типів предикатів у родинно-побутовій ліриці можуть мати не лише інваріантні (персональні, особові) вияви, реалізовані формою називного відмінка, репрезентовані граматичним підметом у реченні, вираженим іменником чи субстантивованою частиною мови, а й варіантні (імперсональні, неособові), засвідчені формами непрямих відмінків. Відсутність активного начала в ситуації сприяє переміщенню суб'єкта з однієї синтаксичної позиції в іншу. При цьому змінюється спосіб реалізації категорійного значення предиката, а інформативна структура предикативної ситуації загалом не змінюється. На думку Н. Гуйванюк, синтаксичне варіювання лише видозмінює ієрархізацію інформативно-референційної структури висловлювання [9, с. 201]. Так, наприклад, морфологічна транспозиція суб'єкта у сферу непрямих відмінків може бути вмотивована пасивним характером носія процесуальної дії, завдяки чому увиразнюється одна з основних категорійних ознак процесу – неконтрольованість.

Транспозиційні переходи у сфері відмінкових форм інформують насамперед про зміну модальних відношень, тому стосуються комунікативної настанови речення. Як зазначає В. Русанівський, відбір варіантів для відповідного певній ситуації висловлювання здійснюється через стилістичну селекцію засобів семантичного вираження, створюючи «можливості для вираження градації думки»

[14, с. 17]. А отже, аналіз варіантних виявів суб'єкта стосується денотативного аспекту дослідження синтаксичних одиниць.

Так, із погляду дворівневого синтаксису (1) звертання, або кличні комунікати, як одиниці модифікаційно-супровідного (порівняно з базовим) рівня структури речення, тобто рівня суб'єктивно-модального та інформативного прирощення, водночас є засобом адресації мовлення та його авторизації, чітко орієнтованим на поняття особи, а отже, «носієм значення лише 2-ї особи, причому в іменниковому категоріальному оформленні» [3, с. 14]; у такому граматичному оформленні суб'єктний субстантив експонує всі можливі семантичні й комунікативні варіанти суб'єктних синтаксем, структурованих різними семантичними й граматичними типами предикатів, напр.*: Ой, вийди, вийди, серце-дівчино, / Та промов до мене слово* [10, с. 220]; *Ой, верніться літа мої, / Хоч до мене в гості* [10, с. 255]; *– Калино моя, чом ти не цвіла? / – Зима люта, та й цвіт оббила, / Тим я не цвіла!* [10, с. 232]; *Ой, не плачте, карі очі, – / така ваша доля…* [10, с. 242]; *Ой не шуми луже, / Зелений байраче* [10, с. 247].

Такі суб'єктні синтаксеми є «одним із основних засобів формування особистісного аспекту семантики речення» [3, с.13] як основної комунікативної одиниці й водночас національного маркера народнопісенного висловлювання.

Риторичні звертання експонентно не представлені у формально-синтаксичній структурі пісенного тексту, але є носіями ситуативної модальності: *Кажуть люди, Йванку, / Кажуть люди, Йванку, / Що я буду бита* [10, с. 223]; *Ой, гаю мій, гаю, зелений розмаю, / Я з своїм чоловіком три розкоші маю* [12, с. 130]; *– Хлопче-молодче, який ти ледащо – / Задумав жениться, сам не знаєш нащо!* [10, с. 231].

Предикати, які формують речення з варіантними виявами суб'єкта в родинно-побутовій ліриці, мають широкий валентний потенціал. У формальній площині структури з варіантними виявами суб'єкта співвідносяться з односкладними реченнями, найпоказовішими серед них є безособові структури.

1. Характерною особливістю речень, структурованих суб'єктом у формі родового відмінка, є те, що вони наділені значенням кількості, оскільки наявна парадигма «суб'єкт-предикат процесу», а це корелює із загальною семантикою предиката (інтегральною семою «кількісні зміни суб'єкта») й накладає на ціле речення партитивний

відтінок. Відношення частини та цілого – основного змісту категорії партитивності – органічно корелює зі значенням квантитивності, якою наділені семантико-синтаксичні структури із суб'єктом у формі родового відмінка, адже ще Арістотель з цього приводу говорив: «Кількістю називається те, що поділяється на складові...» [2, с. 164]. Суб'єктна синтаксема в народнопісенному тексті зазнає кількісних модифікацій унаслідок заміни інваріантної форми називного відмінка. Родовий відмінок транспонується у сферу називного в результаті конденсації квантитативно-субстантивних сполук: *А в мого двора нема ні кола, / Тільки стоїть один кущ калини, / Та й та не цвіла* [10, с. 232].

Професор І. Вихованець пише: «Семантичне кількісне нарощення на власне відмінкове значення відповідного відмінкового компонента свідчить про його семантичну похідність. Родовий партитивний об'єднує в собі об'єктне значення і взяте від безпосередньо вихідної квантитативно-відмінкової сполуки квантитативне значення» [8, с. 34].

Для родового суб'єкта з кількісною семантикою відкривають позицію дієслова чи дієслівні форми зі значенням буття (наростання, спаду, зосередження, збільшення, зменшення кількості): *наїхало, нема, зібралося* тощо. Особливістю цих дієслівних синтаксем із буттєво-кількісним значенням є те, що вони «заряджаються» кількісним значенням від іменних синтаксем – суб'єктів чи комунікативної ситуації, самі ж зазвичай кількості не виражають. Лексична наповнюваність непрямого суб'єкта у формі родового відмінка широка, оскільки він охоплює майже всі сфери реалізації предикатної ознаки: *Да немає сіна, ні оброку , да нічого коню дати, / Нема ж мого миленького, ні з ким розмовляти* [12, с. 147].

Прикметною морфологічною ознакою, яка семантично вмотивована значенням квантитативності, для суб'єктного імені є форма множини зі значенням диференційованої множинності предметів (якщо це не іменник, який уживається лише в однині). Відповідне граматичне та інтонаційне оформлення наділяють суб'єкт значенням великої кількості, інтенсивності, а отже, такі суб'єктні субстантивні синтаксеми сполучаються із дієслівними предикатами, які мають певні лексико-граматичні особливості. Насамперед це префіксовані структури із значенням завершеності, часто з додатковою семантикою кумулятивності, нагромадження, граматичним

засобом вираження якої є префікси *на-* та *по-*. Формують такі структури здебільшого дієслова, виражені формою доконаного виду: *Як наїхало торгувальниць, / Як наїхало купувальниць, / Стали думать і гадать, / Що за цього мужа дать* [10, с. 250].

Такі структури відзначаються компактністю, притаманною семантико-синтаксичній парадигмі предикатів процесу, що інтегруються у площину процесно-кількісних, хоч для підкреслення квантитивності іменники-суб'єкти не поєднуються з адвербіально-означальними словами *багато, мало, скільки* тощо, які б позначали велику кількість суб'єктної ознаки. Аналізовані структури експресивно та стилістично забарвлені.

Суб'єкт дії, реалізований кількісно-іменною сполукою, ускладнює кількісно-предикативним значенням суб'єктну синтаксему, унаслідок чого формується не кількісний суб'єкт дії, а такий, що інтегрується в площину процесуально-кількісного, сполучаючись із предикатом із семантикою кумулятивності, граматично репрезентованого формою зворотного стану: *Зібралося три громади, / Пішли в коршму пити, / Засідають біля столу, / Приймака судити* [12, с. 119].

2. Суб'єктне значення давального, як свідчать дослідження відмінкової системи сучасної української мови, походить від об'єктного [4, с. 22], [10, с. 94]. Носій предикатної ознаки в такому варіанті інтерпретується як залежна субстанція, на яку предикат спрямований, але не досягає її. Він належить до основного ядра давального відмінка, є необхідним компонентом окремого типу речень, які відомі в індоєвропейських мовах із найдавніших часів [1, с. 28].

Речення, у яких суб'єктна синтаксема реалізується давальним відмінком, на формально-граматичному рівні представлені односкладними структурами – безособовими та інфінітивними, які взаємодіють із лексичною семантикою предиката, а отже, упливають на модально-граматичну настанову народнопісенного висловлення.

У суб'єктних синтаксемах, структурованих безособовими формами предиката, позицію суб'єкта у формі давального відмінка регулюють зокрема дієслова перехідного типу від процесу до стану функціонально-семантичної групи на позначення внутрішнього світу людей – переважно назви емоційно-психічних процесів, станів: *веселішати, сумнішати, гнити, вимокати, готувати.*

Імперсональність особи виявляється в якісних змінах, які не залежать від волі суб'єкта, на що вказує безособова форма дієслова-предиката: *Нащо ж було, нащо ж було / Старому жениться* [12, с. 195]. Особливо експресивним є безособові структури з домінуючим суб'єктом емоційно-психічного стану, вираженими предикативними словами (за І. Білодідом, предикативними прислівниками) *сумно, радісно, жаль* тощо: *Ой жаль-жаль дівчині буде – / Візьмуть її люди…* [10, с. 242].

Стилістично маркованими є висловлювання, у яких варіантний суб'єкт позначає назви неістот, що включається до комунікативної ситуації алюзійного характеру в результаті метафоричного перенесення, що ґрунтується на переміщенні емоційно-психологічної сфери предиката у фізичну, відображається на семантичних властивостях предикатної ознаки: такі предикативні ситуації відзначаються найвищим ступенем пасивності й водночас експресивності: *Пішов приймак, пішов приймак / У поле орати / Та заказав своїй жінці / Обід готувати* [12, с. 119]; *Як зелененькій коноплиночці / У болотечку гнити, / Так мені тяжко, так мені важко / На чужиночці жити* [12, с. 116].

Семантико-синтаксичні структури, що на формально-граматичному рівні функціонують як інфінітивні, формують дієслова – переважно назви фізіологічних та духовних змін: *в'янути, цвісти, зріти, оживати, гнити* тощо. В інфінітивних реченнях предикат процесу має форму, яка самостійно не виражає граматичних значень (особи, часу, модальності), але внутрішня організація реченнєвої структури народнопісенного тексту загалом і відмінкові форми зокрема зорієнтовані на безпосередню характеристику суб'єкта, що позначається на його семантиці – такий носій процесу, незважаючи на імперсональну форму вираження, наділений елементами активності, що вносить суперечливість у сутність процесної семантики, а отже, є стилістично маркованим з високим ступенем експресивності, що виявляється завдяки імпліфікованому суб'єкту, який ще більше підкреслює емоційний характер процесуальної дії. Таким чином, при лексичній невираженості суб'єкта фокусується перебіг предикатної ознаки.

Показовим для народнопісенного тексту є те, що дієслова, які не є потенційними виразниками почуттєвої семантики, наприклад, буттєві предикати *бути, жити;* процесуальні ономатопеїчні *шуміти,*

кувати; предикати фізичних процесів, напр., *годувати* тощо, – у лінгвальному просторі народної пісні продукують почуттєву семантику, оскільки структурують суб'єктні синтаксеми, представлені в народній пісні здебільшого парадигмою «людина – природа» як результат антропоморфних переосмислень, зооморфних перенесень, зіставлень, та залученням широкого контексту, швидше семантичного, аніж формально-синтаксичного, інтерпретованого вищеназваними предикатами. Вибудовуючи художній паралелізм, такі суб'єктні синтаксеми актуалізують те чи інше народнопісенне висловлення, а тому є потужними експресемами, своєрідними маркерами етнонаціональної специфіки українських фольклорних текстів, напр.: *Бо як тяженько сивій зозулі в темнім гаю кувати, / Та так тяженько твоїй невістці дітей годувати* [12, с. 205]; *Ой, як же тій коноплиноньці / У ставу вимокати, / Так же мені, молодесенькій, / За нелюбом привикати* [12, с. 172].

Емоційно-психологічні процеси можуть відкривати позицію для локативної синтаксеми: *А в тому саду / Чисто метено / Ще й хрещатим барвіночком / Дрібно плетено* [10, с. 223].

Локативи не просто інформативно розширюють процес, вони є структурно-необхідною ланкою речення, відтак є валентно зумовленими компонентами. Заміщення субстанційної локативної позиції не змінює обсягу валентної рамки предиката, але впливає на розподіл семантико-синтаксичних функцій у реченні. Простежуємо переміщення локатива в позицію суб'єкта, при цьому суб'єктне значення компонента в давальному відмінку нейтралізується. Отже, синтаксема у формі місцевого відмінка виступає суб'єктом процесу, а компонент у давальному – напівоблігаторним субстанційним компонентом, який уточнює суб'єкт. Він указує на носія процесної ознаки, але не має міцного зв'язку із предикатом, тому в реченні набуває факультативного характеру.

Таким чином, часткова формально-граматична нейтралізація суб'єкта та переміщення його із площини називного в площину давального супроводжується, звісно, й зміною семантичних ознак предиката.

3. На сучасному етапі розвитку української мови орудний відмінок засвідчує розгалужену систему значень – об'єктних, інструментальних, причинових, порівняльних, способу дії, предикатних. У цій морфологічній формі синтаксизувалося і

суб'єктне значення. У семантико-синтаксичній парадигмі орудний суб'єкта – найхарактерніше явище в семантико-синтаксичній організації народнопісенного тексту. Речення з орудним суб'єкта різного лексичного наповнення на позначення як живих, так і неживих предметів, явищ природи формують переважно предикати процесуальної дії, якісної ознаки: *Не піду я за багача, / Бо ще й буду бита!* [10, с. 225]; *Серед села липа, барвінком обвита, / Барвінком обвита…* [10, с. 223]; *Посію пшеницю, а вродило жито. / Чогось моє серце як ножем пробито* [10, с. 172].

Як бачимо, орудний відмінок суб'єкта існує як альтернація до інваріантної форми – називного відмінка, оскільки речення із суб'єктною синтаксемою у формі орудного можна трансформувати в конструкції з називним відмінком, пор.: *барвінок обвив, обплів, ніж пробив*. Нейтралізація суб'єкта в називному відмінку і заміна його орудним зумовлена, з одного боку, ніби пасивізацією носія предикатної ознаки, а з іншого, – інваріантні речення, зазнаючи формально-семантичної трансформації, зберігають валентну причетність носія ознаки, актуалізують її, особливо при переносному вживанні предикатного дієслова: *Ой, руки воском ізлиті, / Ой, руки воском ізлиті / Та не можу їх розняти!* [10, с. 263].

4. Речення із суб'єктом у формі місцевого відмінка засвідчені поодинокими прикладами в українській народній пісні, тому не є предметом уваги в нашій статті. Проте потрібно зауважити, що функцію суб'єкта у формі давального відмінка виконують переважно іменники, що позначають просторові реалії.

Таким чином, транспозицію суб'єкта із площини називного у площину непрямих відмінків можна розцінювати як часткову формально-граматичну нейтралізацію суб'єктної функції, проте більшість варіантних структур у сфері відмінкових форм інформують про розширення семантичних функцій відмінків, зміну модальних відношень у парадигмі суб'єкт – предикат як структурних елементів народнопісенного висловлення, які є стилістично виразними, емоційно маркованими, а тому стосуються кому-нікативної настанови фольклорного тексту.

Подальше дослідження цього питання передбачає виділення лексико-семантичних груп іменників у суб'єктній позиції, опис додаткових смислових проекцій предикатних ситуацій через детермінантні компоненти, особливо локативні, порівняльні, об'єктні,

детальний аналіз стилістичних можливостей компонентів суб'єктних синтаксем у різних їх модифікаціях залежно від предиката-мотивата й семантичних зрушень, нашарувань у їхньому значенні.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Андерш Й. Ф.** Семантична структура безприйменникового давального відмінка в чеській і німецькій мовах / Й. Ф. Андерш. – К.: Наук. думка, 1975. – 132 с.
2. **Аристотель.** Сочинения: В 4 т. / Аристотель. – М., 1983. – Т. 4. – 830 с.
3. **Баранник Д. Х.** Два рівні граматичної структури речення / Д. Х. Баранник // Мовознавство. – 1993. – С. 13–19.
4. **Безпояско О. К.** Граматична категорія відмінка / О. К. Безпояско // Іменні граматичні категорії (Функціональний аналіз). – К.: Наук. думка, 1991.
5. **Белошапкова В. А.** Современный русский язык: Синтаксис / В. А. Белошапкова. – М.: Высшая шк., 1977. – 248 с.
6. **Вихованець І. Р.** Граматика української мови: Синтаксис / І. Р. Ви-хованець. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
7. **Вихованець І. Р.** Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
8. **Вихованець І. Р.** Система відмінків української мови / І. Р. Ви-хованець. – К.: Наук. думка, 1987. – 232 с.
9. **Гуйванюк Н. В.** Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць: [Текст] / Н. В. Гуйванюк. – Чернівці: Рута, 1999. – 336 с.
10. Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості: Пісні, прислів'я, загадки, скоромовки [Упоряд., передм. та прим. Н. С. Шумади]. – К.: Веселка, 1989. – 606 с.
11. **Кочерган М. П.** Загальне мовознавство /М. П. Кочерган. – К.: Академія, 1999. – 284 с.
12. Пісні родинного життя. Збірник / Упоряд., авт. вступ. ст. та приміт. Г. В. Довженок; відп. ред. І. П. Березовський. – К.: Дніпро, 1988. – 359 с.: іл. – (Б-ка укр. усної нар. творчості).
13. **Плющ М. Я.** Категорія суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення / М. Я. Плющ. – К.: Вища шк., 1986. – 176 с.
14. **Русанівський В. М.** Поняття семантичного і стилістичного інваріанта / В. М. Русанівський // Мовознавство. – 1981. – № 3. – С. 17.

Надійшла до редколегії 15.03.2011

ISBN 978-966-551-348-3. Дослідження з лексикології і граматики української мови, вип. 10, 2011

УДК 811.161.2'367.2

І. С. Попова

ДЕЯКІ МІРКУВАННЯ ЩОДО ДЕФІНІЦІЇ РЕЧЕННЯ В СУЧАСНОМУ СИНТАКСИСІ (НОРМАТИВНО-ДОВІДКОВІ ВИДАННЯ)

Розглядаються дефініції однієї з основних синтаксичних одиниць – речення – у найбільш популярних і відомих нормативно-довідкових виданнях української мови, констатується факт наявності суттєвих розбіжностей у наведених визначеннях.

Ключові слова: синтаксична одиниця, речення, дефініція, нормативно-довідкове видання.

Рассматриваются дефиниции одной из основных синтаксических единиц – предложения – в наиболее популярных и известных нормативно-справочных изданиях украинского языка, констатируется факт наличия существенных расхождений в приведенных определениях.

Ключевые слова: синтаксическая единица, предложение, дефиниция, нормативно-справочные издания.

The paper considers the definitions of one of the main syntactical units – the sentence – in the most popular and well-known normative-referential publications of the Ukrainian language, and the fact of existence of substantial discrepancies in the studied definitions in stated.

Key words: syntactical unit, the sentence, the definition, normative-referential publications.

До проблем метамови синтаксису так чи інакше звертаються практично всі лінгвісти, які вивчають і описують граматичний лад мови як у загальномовному аспекті, так і з орієнтацією на якусь конкретну, у тому числі, природно, й українську, мову. Відповідно тут можна говорити й про синтаксис загалом, і про будь-який окремий аспект, окремий вияв цього ярусу структури мови. Багато праць присвячені загальним питанням становлення й розвитку синтаксису як розділу граматики, формуванню тих чи тих лінгвістичних шкіл і відповідної синтаксичної термінології, розробці методів і прийомів синтаксичного аналізу мовленнєвих ланцюгів, ще більша кількість досліджень стосується конкретної проблематики синтаксичної теорії – від типів, скажімо, підрядного синтаксичного зв'язку до класифікації другорядних членів речення чи тлумачення поняття «текст».

Утім головне, на що, на наше глибоке переконання, повинні звертати увагу лінгвісти, – це систематизація чітко й однозначно детермінованої лінгвістичної термінології, що застосовується для

© І. С. Попова, 2011

номінації основних синтаксичних категорій, якими є передусім *синтаксична одиниця* й *синтаксичний зв'язок.*

Мета пропонованих спостережень полягає в тому, щоб розглянути дефініції однієї з основних синтаксичних одиниць – *речення* – у найбільш популярних і доступних широкому загалу читачів лексикографічних виданнях. Одразу відзначимо, що багато хто з мовознавців, визначаючи речення як основну синтаксичну одиницю, намагаються вказати у відповідній дефініції максимальну кількість суттєвих для цієї одиниці параметрів, щоб найбільш повно показати чи то структурні, чи то функціональні особливості визначуваного об'єкта, а нерідко ті й ті разом. Те ж таки зіставлення різних видань з актуальних проблем української мови засвідчує нерідко різні преференції в дефініціях речення. Наголосимо, що особливого негативу в подібних розходженнях, зрозуміло, немає. У кожного вченого може бути свій погляд на виучуваний ним об'єкт, своє його трактування, і вчений, як і будь-який колективний автор навчального посібника, монографії, статті, має право викласти й відстоювати свої наукові й науково-методичні погляди, особливо якщо ці погляди викладаються (а отже, і сприймаються) як можливий погляд, гіпотеза, навіть теорія, як один з підходів до рішення тієї чи тієї проблеми. Є, однак, видання, у яких подібного типу вільності, м'яко кажучи, небажані. Йдеться про нормативно-довідкові видання, у тому числі різного типу енциклопедичні й термінологічні словники, довідники, фактографічні дані й под. Характер і суто прагматична орієнтація цих видань уже за їх визначенням вимагає включення в них тільки абсолютно достовірного матеріалу, загальноприйнятих дефініцій, найбільш прийнятних, максимально усталених на даному етапі розвитку суспільства й науки поглядів, доказово перспективних прогнозів. Констатуємо, що висловлене не завжди наявне й у наших лінгвістичних виданнях довідкового призначення.

Розглянемо дефініції речення в 15 найпопулярніших і найбільш доступних широкому читачеві лексикографічних виданнях українською й російською мовами в їх хронологічному порядку:

1. Кротевич Є. В., Родзевич Н. С. Словник лінгвістичних термінів [6].

2. Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов [9].

3. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов [1].

4. Розенталь Д. Э., Теленкова М. А. Словарь-справочник лингвистических терминов [12].

5. Русский язык. Энциклопедия [13].

6. Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів [3].

7. Лингвистический энциклопедический словарь [7].

8. Українська мова. Енциклопедія [17].

9. Інформатика та обчислювальна техніка. Короткий тлумачний словник [5].

10. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів [18].

11. Столярова Л. П., Пристайко Т. С., Попко Л. П. Базовый словарь лингвистических терминов [16].

12. Великий тлумачний словник сучасної української мови [2].

13. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія [14].

14. Мала філологічна енциклопедія [8].

15. Стариченок В. Д. Большой лингвистический словарь [15].

Більше ніж у половині вказаних видань (у восьми з п’ятнадцяти) варіюється загалом один і той самий зміст дефініції основної комунікативної одиниці ще й з детермінантами *цілісна, мінімальна, синтаксична.*

Речення – основна одиниця мовного спілкування, яка являє собою інтонаційно оформлене смислове і граматичне ціле, що виражає окрему, відносно закінчену думку і відношення змісту цієї думки до дійсності [1, с. 144].

Граматично й інтонаційно оформлена за законами даної мови цілісна одиниця мовлення, яка є основним засобом формування, вираження й повідомлення думки про деяку дійсність і ставлення до неї мовця [3, с. 347].

Речення. Мінімальна одиниця людського мовлення, яка являє собою граматично організоване об’єднання слів (або слово), що має певну смислову й інтонаційну закінченість [4, с. 313].

Речення – основна одиниця мовного спілкування, яка являє собою інтонаційно оформлене смислове і граматичне ціле, що формує і виражає окрему, відносно закінчену думку і відношення її змісту до дійсності [6, с. 235].

Речення – основна одиниця мовного спілкування, що побудована за законами певної мови. Р. характеризується

завершеною інтонацією, виступає головним засобом формування та вираження думки [10, с. 147].

Граматично та інтонаційно оформлена цілісна мовна одиниця, яка є основним засобом формування та вираження думки [12, с. 1219].

Речення – мінімальна граматично й інтонаційно оформлена цілісна одиниця мови, яка є головним засобом формування, вираження й повідомлення думки, волевияву та емоцій людини [14, с. 354].

Речення – основна синтаксична одиниця, яка служить головним засобом формування, вираження й повідомлення думки, передачі емоцій і почуттів людини [15, с. 467–468].

Такого типу визначення речення можна побачити в багатьох вишівських і шкільних навчальних посібниках як з української, так і з будь-якої іншої виучуваної в Україні мови. Професор І. Р. Вихованець дещо модифікує їхній зміст, доповнюючи його вказівкою на присутність у реченні синтаксичних зв'язків. В енциклопедію «Українська мова» побудована ним дефініція ввійшла в такому вигляді: «Речення – основна синтаксична одиниця, що позначає ситуацію (або взаємопов'язані ситуації), вказує на відношення повідомлюваного до дійсності, характеризується неперервністю синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень, а також є відносно завершеною одиницею спілкування та вираження думки» [8, с. 509].

Енциклопедія «Русский язык» відносить речення до основних категорій синтаксису, протиставляє його слову й словосполученню й трактує в широкому і вузькому власне граматичному смислі. Ось відповідні дефініції:

…будь-яке (від розгорненої синтаксичної побудови – у писемному тексті від крапки до крапки – до окремого слова) висловлення (фраза), яке є повідомленням про щось і розраховане на слухове (у вимові) чи зорове (на письмі) сприйняття.

…особлива синтаксична конструкція, яка має в основі своєї побудови граматичний зразок і спеціально призначена для того, щоб бути повідомленням [5, с. 228].

Чому тут надати перевагу і як поєднати широкий і вузький смисли тлумачення речення, усе ж залишається незрозумілим.

У Лінгвістичному енциклопедичному словнику теж указується, що речення – це одна з основних граматичних категорій синтаксису, протиставлена в його системі слову (і словоформі) та словосполученню за формами, значенням і функціями, а тлумачиться ця категорія вже стосовно речення простого і складного. Перше із цих тлумачень, слід думати, основне, звучить так: «…це така одиниця повідомлення, яка, будучи утворена за спеціально призначеним для цього граматичним зразком, має значення предикативності (тобто категорію, яка цілим комплексом формальних синтаксичних засобів співвідносить повідомлення з тим чи іншим визначеним чи невизначеним часовим планом дійсності) і свою власну семантичну структуру, виявляє їх у системі формальних змін і має певне комунікативне завдання, виражене інтонацією й порядком слів» [7, с. 395].

Зовсім інші акценти, інший зміст дефініції з недетермінованими достатньо чітко, крім загальної вказівки на те, що таке предикативність, її складниками, такими як граматичний зразок, семантична структура, формальні зміни, комунікативне завдання.

Мовознавець Ж. Марузо подає нам іншу крайність, звужуючи поняття речення до одного його складу: «Речення – висловлення, яке складається в основному з при-судка, як правило, дієслівного, але іноді й іменного, і супро-воджується звичайно підметом і членами, які належать до одного й другого» [2, с. 226].

У Базовому словнику лінгвістичних термінів, виданому в Києві, читаємо: «Речення. 1. Одна з основних одиниць синтаксису, у якій знаходять вираження найбільш суттєві функції мови: пізнавальна, експресивна, комунікативна. 2. Основний засіб вираження й повідомлення думки; мінімальна одиниця людського мовлення, яка являє собою граматично організоване поєднання слів (чи одне слово), що має смислову й інтонаційну закінченість» [11, с. 93–94].

Домінує в наведеній словниковій статті функціональний аспект тлумачення речення.

Професор О. О. Селіванова акцентує інші параметри речення: «Речення – одиниця синтаксичного рівня мовної системи, яка є інваріантом конкретних мовленнєвих висловлень і характеризується комунікативною, змістовною й інтонаційною завершеністю» [13, с. 517].

І нарешті, дефініція речення в тлумачному словнику суміжної з мовознавством наукової дисципліни – інформатики: «Речення – базова одиниця мови, що має певну синтаксичну і смислову завершеність» [9, с. 248].

Можна було б навести ще декілька десятків формулювань, згрупувавши їх так чи інакше, можна було б вказати й на принципово інші підходи до тлумачення речення як комунікативної одиниці (до деяких з таких підходів звернемося нижче), але ми свідомо обмежилися тут наведеним матеріалом, оскільки цей матеріал постійно, так би мовити, на слуху. Крім того, розглянути всі варіанти дефініцій речення в одній праці обмеженого обсягу, мабуть, узагалі неможливо через надзвичайно велику кількість цих праць, що постійно зростає. Так, В. А. Звегінцев, відзначивши, що Джон Ріс у своїй книзі «Що таке речення?», яка вийшла ще в 1933 році, навів 139 визначень речення, вважає, що до 70-х років їх кількість легко можна було б подвоїти чи навіть потроїти [4, с. 156]. До цього часу, тобто через 30 років, варто було б зробити, як мінімум, ще одне збільшення втричі й рахувати дефініції речення, вірогідно, уже тисячами. Для аналізу ж загальних принципів побудови дефініцій основних лінгвістичних, і зокрема синтаксичних, категорій немає, мабуть, необхідності препарувати кожне з існуючих визначень. Важливі тут найтиповіші, найбільш поширені змістовно значущі компоненти дефініцій, які фігурують у часто використовуваних і достатньо авторитетних лексикографічних і довідкових виданнях.

Саме слово *дефініція* у звичайному й найбільш загальному його вживанні означає «стисле логічне визначення, яке містить найістотніші ознаки визначуваного поняття» [12, с. 290]. Але якщо при цьому йдеться про дефініцію терміна, дефініцію будь-якої наукової категорії, відповідне формулювання через, потрібно думати, саму вже сутність визначуваних явищ, які не допускають можливості їхнього різного тлумачення, повинне, мабуть, відповідати, як мінімум, ще трьом вимогам. По-перше, бути точним, а отже, суворо відповідати визначуваним реаліям у будь-якому їх вияві. По-друге, спиратися на чітко детерміновані й однозначно усвідомлювані поняття. По-третє, нарешті, мати достатню диференціювальну потенцію, тобто протиставляти даний термін, дану категорію будь-якому іншому явищу, з одного боку, і, виходячи з наявної дефініції, кваліфікувати деяке явище як шукане, що відповідає цій дефініції,

з іншого боку, не залишаючи без маркування будь-який окремий випадок. Такого типу вимогам відповідають, як правило, визначення основних понять у науках, які прийнято називати точними. Їх потрібно дотримуватися й у мовознавстві, науці, на наш погляд, не менш точній, ніж більшість наук природничих. Звернемося, однак, до наведених вище дефініцій з наших нормативно-довідкових видань.

Суворо говорячи, ні одна із цих дефініцій не визначає суті речення як синтаксичної одиниці й не відповідає ні трьом указаним вимогам загалом, ні навіть якійсь одній з них, але повною мірою. І справді.

Дефініції, у яких як речення кваліфікується деяка цілісна, граматично оформлена за нормами конкретної мови, побудована за спеціальним граматичним зразком і под. одиниця, не відповідають першій вимозі, будучи неточними хоча б через те, що далеко не всі речення, що реально функціонують у мові, у тому числі й українській, являють собою нормативні предикативні конструкції з усіма їх граматично значущими компонентами, особливо, якщо звернутися до діалогічного мовлення, яке відзначається вживанням структур різного ступеня еліптованості.

Другій вимозі не відповідають дефініції, які включають у себе такі недетерміновані поняття, як *відносно закінчена думка* й *думка* взагалі (питання, наприклад, або волевиявлення, імператив – це думка чи щось інше?), *висловлення, судження* й под., тобто поняття зі своїм і часто дуже специфічним змістом, що вимагають спеціальних застережень і додаткового роз'яснення. Третя вимога, як нам здається, не витримана в жодній з наведених дефініцій, оскільки, з одного боку, користуючись винятково сформульованими визначеннями речення, ми не можемо кваліфікувати як речення масу використовуваних у реальному мовленні неповних речень і еліптованих конструкцій, а з іншого боку, підведемо під речення такі синтаксичні утворення, які за своєю суттю власне реченнями, тобто комунікативними одиницями, не є, як це, наприклад, відбувається в конструкціях типу *«Студенти уважно слухають» – це просте поширене речення* або *В реченні «Студенти уважно слухають» присудок виражений особовою формою дієслова.* І перша, і друга із цих конструкцій повідомляють нам дещо про характер іншої синтаксичної конструкції, а не про те, як слухають студенти. Сама ж конструкція *студенти уважно слухають* як синтаксична одиниця

в першому реченні кваліфікується як підмет, у другому – як означення.

Тлумачення речення як синтаксичної одиниці стає ще більш розпливчастим у контексті з термінами *висловлення* і *фраза*, які то вживаються як синоніми терміна *речення*, то наповнюються при побудові їхніх дефініцій особливим змістом, то термінологічно ігноруються в тій чи тій їхній іпостасі. І це може стати предметом розгляду в окремому дослідженні.

Підкреслимо, що, розглядаючи речення в системі синтаксичних одиниць [10; 11], як категоріальні параметри українського речення виділяємо три його основні характеристики: предикативність, комунікативність і функціональність, – кожна з яких відповідає певному аспекту організації речень як комунікативних одиниць: формальному, змістовному й прагматичному. З огляду на це й з урахуванням нашого лінгвістичного досвіду можна запропонувати таку дефініцію: «Речення – це будь-яке предикативне утворення, яке складається зі слова чи його аналога або синтаксично чи за смислом зв'язаної групи слів і виконує комунікативну функцію» [10, с. 46]. На наш погляд, побудована дефініція вказує, по-перше, на найбільш суттєві, достатні й необхідні параметри речення, а по-друге, охоплює все, що реально є комунікативною одиницею й, отже, реченням або такими може бути кваліфіковане.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Ахманова О. С.** Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М.: Сов. энцикл., 1966. – 608 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доповн.) / [Уклад. і головн. ред. В. Т. Бусел]. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
3. **Ганич Д. І.** Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. – К.: Вища шк., 1985. – 360 с.
4. **Звегинцев В. А.** Предложение и его отношение к языку и речи / В. А. Звегинцев. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976. – 308 с.
5. Інформатика та обчислювальна техніка: короткий тлумачний словник / За ред. В. П. Годюла. – К.: Либідь, 2000. – 320 с.
6. **Кротевич Є. В.** Словник лінгвістичних термінів / Є. В. Кротевич, Н. С. Родзевич. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 236 с.

7. Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В. Н. Ярцевой. – М.: Сов. энцикл., 1990. – 688 с.
8. Мала філологічна енциклопедія / Уклали: О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. – К.: Довіра, 2007. – 478 с.
9. **Марузо Ж.** Словарь лингвистических терминов / Ж. Марузо. – М.: Изд-во иностр. лит., 1960. – 436 с.
10. **Меншиков І. І.** Речення як предикативна, комунікативна та функціональна одиниця мовлення / І. І. Меншиков, І. С. Попова. – Д.: ДНУ, 2002. – 48 с.
11. **Меншиков І. І.** Структура простого речення в сучасній українській літературній мові / І. І. Меншиков, І. С. Попова. – Д.: РВВ ДНУ, 2004. – 64 с.
12. **Розенталь Д. Э.** Словарь-справочник лингвистических терминов. Пособие для учителей / Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова. – М.: Просвещение, 1976. – Изд. 2-е, исправл. и дополн. – 544 с.
13. Русский язык. Энциклопедия / Под ред. Ф. Л. Филина. – М.: Сов. энцикл., 1979. – 432 с.
14. **Селіванова О.** Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава: Довкілля. – К., 2006. – 716 с.
15. **Стариченок В. Д.** Большой лингвистический словарь / В. Д. Стариченок. – Ростов н/Д: Феникс, 2008. – 811 с.
16. **Столярова Л. П.** Базовый словарь лингвистических терминов / Л. П. Столярова, Т. С. Пристайко, Л. П. Попко. – К.: Изд-во Гос. академии руководящих кадров культуры и искусств, 2003. – 192 с.
17. Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк [та ін.]. – К.: Укр. енцикл., 2000. – 752 с.: іл.
18. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С. Я. Єрмоленко. – К.: Либідь, 2001. – 224 с.

Надійшла до редколегії 10.02.2011

ISBN 978-966-551-348-3. Дослідження з лексикології і граматики української мови, вип. 10, 2011

УДК 811.161.2'373

Я. І. Рибалка

ФОНЕТИЧНІ ЗМІНИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ СЛІВ, ЩО ВЕДУТЬ ДО ЗАТЕМНЕННЯ ЇХНЬОЇ ЕТИМОЛОГІЇ

Розглядаються фонетичні фактори, що можуть впливати на затемнення етимології слів: історичні чергування, розходження в звуковому оформленні слів, пов`язані з асиміляцією та дисиміляцією, зміни етимології слова внаслідок різної артикуляції запозиченого звука, зміни звукової форми запозичень внаслідок впливу шляхів проникнення слова, залежність від безпосереднього або опосередкованого проникнення слів.

Ключові слова: етимологія, фонетичні зміни, історичні чергування, асиміляція, дисиміляція, контамінація, артикуляція звуків, усна форма, писемна форма, мова-посередник, безпосереднє проникнення слова, деетимологізація.

Рассматриваются фонетические факторы, которые могут влиять на затемнение этимологии слов: исторические чередования, различия в звуковом оформлении слов, связанные с ассимиляцией и диссимиляцией, изменения этимологии слова вследствие различной артикуляции заимствованного звука, изменения звуковой формы заимствований вследствие влияния путей проникновения слова, зависимость от непосредственного или опосредованного проникновения слов.

Ключевые слова: этимология, фонетические изменения, исторические чередования, ассимиляция, диссимиляция, контаминация, артикуляция звуков, устная форма, письменная форма, язык-посредник, непосредственное проникновение слова, деэтимологизация.

The article deals with phonetic factors that could affect the eclipse of the etymology of words: historical status, the differences in sound form of words related to the assimilation and dissimilation, changes due to different etymology of words borrowed sound articulation,changes in sound form of borrowing from the impact of infiltration routes wordsdependence on direct or indirect penetration of words.

Key words: etymology, phonetic changes, historical alternation, assimilation, dissimilation, contamination, articulation of sounds, oral form, written form, intermediate language, direct penetration of the words.

Розвиток, історія мови та окремого слова – не сваволя сліпого випадку, не результат «Бога, що грає в кості», а вияв чітких закономірностей. Наука, якщо вона хоче бути наукою, повинна їх виявляти і бережливо зберігати вже виявлене» [1, с. 66].

На початковому етапі вивчення лексики будь-якої мови треба намагатисґ не лише запам’ятати, як називається та чи інша річ, а й зрозуміти, чому вона так іменується. Треба з’ясувати не лише предметне, а й асоціативне значення слова. Для цього необхідно встановити спосіб утворення та структурний склад слова, також ознайомитися з його іншими значеннями й значеннями споріднених слів. Іншомовні слова, асоціативне значення і мотивування яких

© Я. І. Рибалка, 2011

зрозумілі учням, запам'ятовуються легше, і, вживаючи їх, вони не припускаються помилки. Тому й ставимо собі на меті дослідити фонетичні фактори, що можуть упливати на затемнення етимології слів, розглянувши зокрема історичні чергування, розходження в звуковому оформленні слів, пов'язані з асиміляцією та дисиміляцією, зміни етимології слова внаслідок різної артикуляції запозиченого звука, зміни звукової форми запозичень унаслідок упливу шляхів проникнення слова, залежність від безпосереднього або опосередкованого проникнення слів.

Багато слів з їхніми сучасними значеннями звичайно є результатами тривалого розвитку, протягом якого з ними відбуваються ті або інші зміни, інколи дуже значні. Ці зміни зумовлені збагаченням досвіду людей та тенденціями розвитку самої мови. Зміни в історичному розвитку слів нерідко призводять до стирання їхніх первісних значень. Такими є зміни фонетичні, морфологічні, лексичні та семантичні. Зупинімося, зокрема на фонетичних.

Без уваги до формальної сторони, без постулату непохитності фонетичних законів не було й немає наукового етимологізування [1, с. 61]. Вирішення етимологічних задач – це перш за все вирішення формальних завдань, реконструкція звукової історії слова. Таким чином, фонетичні закони можуть слугувати надійним апаратом при вирішенні етимологічних задач, що й на сьогодні не втратили своєї актуальності. Певна сукупність надійних етимологій і є емпіричною базою фонетичного закону.

Звукові закони у фонетиці діють постійно, однак одні з них переходять з епохи в епоху, дія ж інших є обмеженою. Але закони, що діяли раніше, не зникли безслідно. Вони відбиваються в сучасних мовах у вигляді т. зв. історичних чергувань. Чергування цього типу призводять до зміни звукового складу слова, що в свою чергу нерідко тягне за собою часткову або повну зміну смислового значення слів, порушує їхні історичні родові зв'язки. Напр., давньоруське дієслово *студити* має той же корінь *студ*-, що і слова *стид*, *сти(д)нути;*

– від одного кореня *руд*- походять східнослов'янські слова *рудий*, *ру(д)мяний, рыжий, р(ъ)деть* (чергування у//и, д//ж, у//ъ//нуль звука);

– слова *надутий, надменный і домна* історично однокореневі (чергування у//(ь)м//ом);

– іменник *горло* розвинувся в *gerdlo (чергування е//о), з нього виникло *жерело (жерло)* (чергування г//ж), з нього в свою чергу рос. *ожерелье*;

– споріднені між собою східнослов'янські слова *відати – вежливый – невежа – невежда* (чергування д//ж//дж).

Наприклад, встановити етимологію слова *тхір* допоможе порівняння з іншими слов'янськими мовами: польськ. – *tchorz*, чеськ. – *dchor*, рос. – *хорёк*, що дозволяє встановити давню слов'янську форму *дъхорь*, яка пов'язується з дієсловом *дъхнути* «смердіти, воняти» > *тхнути* «воняти» > *тхір*. (Згадаймо, *дохлий* означає *мертвий.*) Зрозумілою стає мотивація назви *тхір* – «вонючка», як і його американського родича *скунса*, за неприємний запах.

Слово *плащ* теж демонструє давнє чергування. Аналізована лексема – «верхній широкий одяг без рукавів, що одягається навскид» – праслов'янська, утворена за допомогою суфікса *-j-ь* від *пластъ* «плаский, широкий», згодом **stj* змінюється на *щ* (згадаймо ще *площа*). З давніх часів *плащ* відоме як «широка з рівною поверхнею накидка», яке з XIX ст. позначає також «легке пальто, дощовик».

Праслов'янське *лапа* «ступня або вся нога у тварин та птахів» має відповідники в балт. і германськ. мовах (пор. лит. *lópa* «лапа собаки або ведмедя», латиськ. *lãpa* т. с.», гот. *lōfa* «долоня») та сягає індоєвроп. кореня **lop- (lep-)* «щось пласке». Цей же корінь у словах *лопата, лопасть, лапоть, лопух.*

Детальніше про такого роду чергування можна прочитати в спеціальній літературі з історичної або порівняльної граматики.

Багато іншомовних слів, що функціонують в українській мові, теж споріднені між собою, хоча ця спорідненість уже є лише фактом історичним, що ніяк не інтерпретується і не усвідомлюється простим мовцем. В іншомовних словах, як і в слов'янських, спостерігаються історичні чергування звуків. Однак якщо у слов'янських лексемах зв'язок між словами, хоч і з видозміненим звуковим складом, усе ж може бути зрозумілим, то іншомовні «вириваються» з природної мовної стихії, запозичаються в різні епохи, тому сприймаються як слова, не пов'язані між собою.

Наприклад, латинське дієслово *propellere* «проштовхувати вперед», «відштовхувати» створене за допомогою префікса *pro-* «вперед» від дієслова *pellere* «бити», штовхати». На основі того ж

слова *pellere* в результаті звукових змін виникло дієслово *pulso, pulsare* «бити», «стукати». У ньому короткий голосний *E* перед твердим *L* перейшов в *O*, а потім в *U*. У системі латинської мови ці дієслова (*propellere, pulso*) усе ж сприймаються як споріднені. В українську мову слово *пульс* з латинської прийшло в XVIII ст. Як медичний термін воно виділилося із словосполучення *pulsus venarum* – дослівно «биття жил». Слово ж *пропелер* потрапило до української з англійської як авіаційний термін. Як бачимо, шляхи проникнення згаданих лексем в українську мову теж затемнюють факт їх споріднення.

Так, наприклад, встановлено, що в індоєвропейських мовах з найдавніших часів спостерігалося чергування голосних *E//O//A* і що в області приголосних слов'янському звуку *C* в споріднених морфемах відповідає германський *H,* грецький *K* , латинський *C [K];* германський звук *T* відповідає звуку *D* в латинській, грецькій і слов'янській мовах.

Співставлення в історичному плані споріднених слів, скажімо, укр. *серце* та ін. дає можливість припустити, що давнішою, спільною для всіх цих слів була індоєвропейська форма **kˆrd, *kˆērdi* зі значенням «середка», «те, що находиться посередині»:

укр. *серце* – ст. слов. *срьдьце* – рос. *сердце*
гот. *hairto* (> нім. *Herz*)
лат. *cor*, пізн. *cordis*
грецьк. *kardia*.

Спорідненість простежується і у словах (лат. за походженням) *камера* «приміщення спеціального призначення в деяких закладах» (для зберігання чого-небудь, для ізоляції затриманих у тюрмі тощо) та укр. *комора* «кладовка». Запозичене у XVIII ст. *камера* з лат. *camera* «кімната» виникло з грецьк. *kamara* «звод» > будівля під зводами» > «кімната зі зводами». Українське ж *комора* утворене безпосередньо з грецької *комора* «звод», «критий хід з колонами», «кімната».

Чергування *ДЖ//З* демонструє походження слова *хазяїн*, яке в слов'янських писемних пам'ятках фіксується з XVI ст., що своїми витоками сягає тюркських форм (напр., перськ. *ходжа* «пан», відображене в пам'ятках з XIV ст.).

Розходження в звуковому оформленні іншомовних слів можуть бути зумовлені фонетичними процесами асиміляції або дисиміляції

в мові-джерелі. Наприклад, у багатьох латинських за походженням словах або утворених з використанням латинських морфем, уживається префікс *інтер*- «між»: *інтернаціонал, інтервал* тощо. Цей префікс легко осмислюється у своєму значенні. Але розпізнати його, скажімо, у словах *інтелігент, інтелект* майже неможливо, якщо не врахувати, що в *інтер*- останній звук *R* повністю уподібнився початковому звуку кореня *L*. Простежимо: дієслово *intellegere* «те, що сприймається, піддається впливу» → латинський пасив. дієприкметник *intellectus* → далі «інтелект» – «розум»; префікс *inter* + дієслово *legere* «збирати, бачити, помічати» = *intellegere* «сприймати, помічати між іншого щось», отже «мислити» → латинський активний дієприкметник *intellegens* «той, що розуміє, розумний» → інтелігент.

Латинський за походженням префікс *транс*- «через», «пере-» в деяких словах так і виглядає, напр., *trans* «пере» + *portare* «носити» → лат. *transportare* «переносити» → далі – *транспорт*; так само *трансмісія* «пересилка, передача», *трансформація* «пере-оформлення, перетворення», *транскрипція* – дослівно «переписування» тощо.

Але в слові *традиція* цей префікс упізнати неможливо, хоч він у ньому й наявний: *trans* «пере-», який втратив приголосні *ns* + дієслово *do, dare* «давати» → дієслово *tradere* «передавати» → лат. *traditio* «передача» = *традиція* «те, що переходить від одного покоління до іншого».

Унаслідок асиміляції зв'язок між словами *люстра* та *ілюстрація* непомітний. Однак цей зв'язок є. Адже *ілюстрація* – «малюнок, приклад, який пояснює зміст викладеного» (з цим значенням уживається в багатьох мовах світу) – в українській вживається з XIX ст. і походить з лат. першоджерела *illustratio* «живе наочне зображення», «картинка» від *illustrāre* «робити світлим» > «ясним, очевидним», яке у свою чергу утворилось від префікса *in*-, де внаслідок асиміляції *n>l* та *lustrāre* «освітлювати», перенос. «проливати світло» > «роз'яснювати», звідки й *люстра*.

Унаслідок тієї ж асиміляції можна простежити прихований зв'язок між словами *капуста*, *композиція* і *компот*. Припускають, що слово *капуста* «городня рослина» походить з сер.-лат. *caputium* «голівка» (сер.-італ. *cappuccio* «кочан капусти»). Саме ж *caputium* представляє собою контамінацію лат. *caput* «голова» і сер.-лат. *compos(i)ta* «складена».

Лексема *компот* запозичена з французької мови (фр. – *compote*) у XVIII ст., яка в свою чергу, ймовірно, походить з лат. *componĕre* «складати» > «змішувати різні плоди, ягоди».

Композиція ж від дієслова *компонувати* – «складати ціле з окремих частин» (лат. *componĕre* з *com-* «разом», *ponĕre* «складати»).

Між словами *каштан* і *кастаньєти* теж існує безпосередній зв'язок. Адже *каштан* «дерево сімейства букових і його плід» запозичене в XVII ст. через польське посередництво (польськ. *kasztan* «каштан») з німецької не пізніше середньоверхньонімецького періоду, коли звук *S* у сполученні *ST* (*Kastanie*) в усіх позиціях вимовлявся як шепелявий м'який *S',* який у подальшому в запозичених з німецької мови словах у польській мові ствердів і дав звук *SZ [Ш]*. (пор., у сучасній німецькій мові сполучення *ST* у середині слова звучить як *ст*, а не *шт*). Німецьке *kastanie* «каштан» походить від лат. *castanea*, з грецьк. *kastanon*, пов'язаного з назвою міста Кастана в Малій Азії. Відповідно, *каштан* – за етимологією – «кастанське дерево».

Слово *кастаньєти* «ударний музичний інструмент з двох дерев'яних раковин» запозичене з німецької мови в XVIII ст. з першоджерельного іспанського *castañetas* «кастаньєти», зменшеної форми від *castaña* «каштан»: дерев'яний музичний інструмент нагадує за виглядом шкаралупу каштанового плоду.

Зміни також відбуваються внаслідок того, що звуки одних мов повністю не збігаються із звуками інших, бо спостерігаєься різна артикуляція в мові-джерелі відносно мови, що приймає. Як наслідок, запозичений звук передається в ній приблизно. Наприклад, німецький звук *ű* вимовляється при високому підйомі язика і сильно вип'ячених і заокруглених губах. В українській же він вимовляється або як [і] (*Hűlse* «гільза»), або як [у], графічно *ю* (*Dűne* «дюна»). Якщо іншомовні слова такого типу запозичуються в різні часи і в різних контекстах, то насправді споріднені слова цілком можуть сприйматися як далекі один від одного. Такими, наприклад, є слова *флігель і флюгер*. Обидва походять з нім. *Flűgel* «крило» (нім. *Flűg* «політ»).

Ще приклад. Слово *чай* китайського походження. У мови Європи воно проникло двома шляхами: народи Заходу вивезли його з Південного Китаю, де воно звучить як «te» (звідти німецьке *Tee*, англійське *tea*), українська ж запозичила слово через російську,

оскільки росіяни торгували з північними провінціями Китаю, де чай називали «ча», звідки наше *чай*.

Слово *кухня* запозичене в українську через польське посередництво (польськ. *kuchnia*) з германського джерела (сер.-ниж.-нім. *koch* «кухар», сучас. літературн. нім. *Kűche* «кухня», перенос. «стіл, їжа»). Саме ж д.-в.-нім. *kuchīna* «кухня» походить з сер.-лат. *cocina*, лат. *coquīna* «поварня». (Пор. лат. *cocus*, *coquus* «кухар» від *coquĕre* «готувати, варити, смажити».) Англійське ж *cook* «кухар» походить безпосередньо з латинського джерела. Звідси різна артикуляція звуків в одному слові.

Зміна звукової форми іншомовних слів може залежати також від того, яким шляхом проникало слово у мову, що приймає, – писемним чи усним. Адже в більшості мов, які користуються звуковим письмом, написання не збігається із звучанням. Якщо ж усна й писемна форми однієї й тієї ж лексеми (або морфеми) проникають в іншу мову, то вони часто сприймаються як різні і неспоріднені між собою.

Наприклад, слова *бор*, *бормашина*, які використовуються у практиці дантистів, проникли в українську мову писемним шляхом з німецької (нім. *bohrer* «свердло»). Але німецький голосний *o* – закритий, звужений, при усному запозиченні був сприйнятий як [у]. І тому з того ж німецького *Bohrer* були утворені слова *бур, бурав* – «інструмент для свердлення», *бурити* «свердлити», від яких згодом утворилися *буравчик, буровик, бурильний.*

Зміна звукового складу іншомовних слів може також залежати від того, яким шляхом слово проникало в приймаючу мову – безпосередньо або через посередництво інших мов. Якщо слово приходить через мову-посередник, то посередник міг змінити первісний звуковий вид, що викликає затемнення етимологічної спорідненості слів.

Наприклад, слова *дентин* «речовина, яка складає основну масу зуба» і *дантист* «зубний лікар або технік» за етимологією споріднені між собою. Різниця ж у звуковому оформленні цих слів пояснюється тим, що перше запозичене безпосередньо з латинської (*dens, dentis* «зуб»), друге ж проникло в слов'янські мови через посередництво французької, у якій сполучення *en* вимовляється (читається) як *ан*.

Ще один приклад: безпосередньо з латинської мови запозичене слово *проект* (лат. *projectus* «кинутий уперед» > «попередньо накреслений задум», рос. «набросок»).

До латинського *projectus* сягають корінням і слова *прожектор* «освітлювальний прилад» і *прожектер* (рос. *прожектёр*) «любитель безпідставних проектів». Але два останніх слова прийшли з французької, у якій замість латинського *J* вимовляється звук *Ж*.

Отже, на затемнення етимології слів можуть упливати такі фонетичні фактори: історичні чергування, розходження в звуковому оформленні слів, пов'язані з асиміляцією та дисиміляцією, зміни етимології слова внаслідок різної артикуляції запозиченого звука, зміни звукової форми запозичень унаслідок упливу шляхів проникнення слова у приймаючу мову (писемний і усний), зміна звукового складу слів, залежна від безпосереднього або опосередкованого проникнення слів.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Журавлев В. К.** Принцип иерархичности звуковых изменений в этимологии / В. К. Журавлев // Этимология 1984 / Отв. ред. чл.-корр. АН СССР О. Н. Трубачев. – М.: Наука, 1986. – 256 с.

Надійшла до редколегії 14.01.2011

ISBN 978-966-551-348-3. Дослідження з лексикології і граматики української мови, вип. 10, 2011

УДК 811. 161. 2

А. Л. Савченко

АНАЛІЗ СИНТАКСИЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ НАУКОВИХ ТЕКСТІВ НА ЗАНЯТТЯХ З ДИСЦИПЛІНИ «НАУКОВЕ МОВЛЕННЯ»

Проаналізовано присубстантивні складнопідрядні речення, оформлені різними сполучними засобами, у науковому тексті. З'ясовано особливості їх функціонування та представлено статистичні дані.

Ключові слова: синтаксична компресія, означальна функція, опорне слово, семантичне значення.

Проанализированы присубстантивные сложноподчиненные предложения, которые оформлены разными союзными средствами, в научном тексте. Выяснены особенности их функционирования. Представлены статистические данные.

Ключевые слова: синтаксическая компрессия, определительная функция, опорное слово, семантическое значение.

In article are analysed the presubstantive complex sentences which are issued by different conjunctional means, in the scientific text. Features of their functioning are found out. Statistical data are presented.

Keywords: the syntactic compression, attributive function, basic word, semantic value.

«Наукове мовлення» є однією з дисциплін, які вивчають магістранти всіх спеціальностей. Вивчення цього курсу зумовлене актуальними потребами спілкування державною мовою і написання різних видів наукових робіт. На цьому зосереджують увагу лінгвісти Н. Непийвода [4]; К. Городенська [2]; Р. Рожанківський [5] та ін. Сутність дисципліни полягає в поглибленому вивченні наукового стилю. Як відомо, комунікативне завдання стилю – передавання адресату знань у переконливій і доступній формі.

Основними стильовими ознаками наукового стилю є абстрагованість, узагальненість, підкреслена логічність, однозначність і точність, ясність і об'єктивність викладу, доказовість, логізована оцінність, переконливість, аналіз, синтез, аргументація, пояснення причинно-наслідкових відношень, висновки та ін.

Абстрагованість наукового стилю створюється шляхом широкого використання мовних одиниць абстрактного й узагаліненого значення, але абстрагованості тексту сприяють не лише лексичні й морфологічні засоби, а й синтаксичні.

Підкреслена логічність наукового стилю виявляється в послідовності, несуперечливості висловлювання, у його доказовості й

© А. Л. Савченко, 2011

аргументованості, побудові мовлення відповідно до законів логіки із збереженням відношень і зв'язків реальної дійсності. Першою умовою логічності мовлення є логічність мислення. Вона передбачає вміння дисциплінувати своє мислення, міркувати послідовно, спиратися на попередні етапи мислення, розвивати наступні, шукати джерела і причини явищ, висувати положення (тези), уміння пояснювати, обґрунтовувати та аргументувати факти, вмотивовувати висновки, що є необхідними умовами логічності мовлення. Другою умовою логічності мовлення є знання і правильне використання мовцями мовних засобів, за допомогою яких можна точно передати предмет думання і саму думку про нього, досягти смислової зв'язності мовлення, уникаючи суперечливості у викладі матеріалу. Йдеться насамперед про граматичну повноту висловлювання, тобто вживання повних, переважно складних сполучникових речень, оскільки сполучники дають змогу членувати зміст і чіткіше передати смислові й логічні зв'язки між частинами змісту й речення. Складні речення є зручною формою вираження складної системи наукових понять. Тому в текстах наукового стилю здебільшого використовуються складнопідрядні речення.

Підрядні сполучники й сполучникові слова – основні засоби зв'язку частин складнопідрядного речення. Будучи службовими частинами мови, вони визначають синтаксичну й семантичну характеристику речення. Сучасний науковий стиль характеризується прагненням до синтаксичної компресії – до стиснення, збільшення обсягу інформації при скороченні обсягу тексту. Оскільки наукові тексти вимагають максимально узагальненого и стислого викладу матеріалу, використовуються різні методи компресії, зокрема, з'єднання – синтаксичний спосіб стискання тексту, під час якого два або декілька речень, що містять тотожні елементи, накладаються одне на одне, утворюючи скорочену конструкцію. Наприклад, прості речення: *Розпушувачі застосовуються для попереднього руйнування міцних ґрунтів. Такі ґрунти не можуть безпосередньо розроблятися землерийними й землерийно-транспортними машинами* поєднуються в одну присубстантивну конструкцію: *Розпушувачі застосовуються для попереднього руйнування міцних ґрунтів, які не можуть безпосередньо розроблятися землерийними й землерийно-транспортними машинами* за допомогою сполучникового засобу *які.*

За значенням сполучники й сполучникові слова, що функціонують у складнопідрядних реченнях, диференційовані. Як вважає В. Білошапкова [7], вони поділяються на семантичні, тобто які передають певні смислові відношення (*коли, якщо* тощо), і на асемантичні, тобто суто синтаксичні, що вказують на «підпорядкованість» підрядної частини (*що, щоб* тощо).

Проаналізувавши спеціальний науковий текст, який складається з 939 речень, ми з'ясовали, що простих речень у ньому приблизно стільки ж, скільки складних – 460 (49 %) і 479 (51 %) відповідно. Найпродуктивнішими в них є присубстантивні конструкції (142, тобто 30 % серед усіх інших складних структур), і звернулися саме до їх дослідження.

Отже, метою статті є виявлення присубстантивних складнопідрядних речень, оформлених різними сполучними засобами, у науковому тексті й з'ясування особливостей їхнього функціонування.

У складнопідрядних реченнях присубстантивного типу, крім первісних сполучникових засобів *який, котрий, чий*, уживається достатня кількість й інших засобів зв'язку, що мають різне семантичне значення, але які виконують означальну функцію. Це – асемантизовані сполучникові засоби.

Питання про засоби зв'язку складнопідрядних речень присубстантивного типу так чи інакше розглядалося в дослідженнях багатьох учених-лінгвістів, що спеціалізуються в галузі синтаксису. З нашого погляду, найбільш повно й змістовно питання про сполучники й сполучникові слова, що оформлюють присубстантивні складнопідрядні речення, представлено в підручниках таких авторів, як І. Вихованець [1], П. Дудик [3], К. Шульжук [8]. Потрібно зазначити й опубліковану нещодавно наукову працю З. Рожко [6], де акцентується увага на сполучниках, що функціонують у науковому мовленні.

Аналізуючи теоретичний матеріал щодо синтаксису складно підрядного речення, ми дійшли висновку: до характеристики присубстантивних складнопідрядних речень мовознавці звертаються досить часто, але поки що немає наукових праць, де б систематизувалися засоби зв'язку, що виступають в означальній функції, у наукових текстах.

У складнопідрядних присубстантивних реченнях зв'язок між головним і підрядним реченнями встановлюється на основі спільності деякого субстантивного елемента, що в головному реченні представлено формою іменника, а в підрядному – займенниковим словом. Це займенникові слова *який, котрий, чий, що*, *хто*, *де, куди, відкіля (звідки, звідкіль), коли, поки*; рідше частини присубстантивних речень з'єднуються за допомогою сполучників *що, щоб, як, якщо.*

Між іменником і займенниковим словом встановлюються відношення узгодження – формального або лише значеннєвого. Зв'язок між іменником і займенниковим словом має характер формального узгодження, якщо останнє має форми словозміни (*який, котрий*). У займенникових слів, що не мають форм словозміни *що, хто, де, куди, відкіля (звідки, звідкіль), коли, поки*, а також у прикметника *чий* формальний зв'язок з іменником відсутній.

Слово *який* майже завжди узгоджується з іменником у формах роду й числа. Форма відмінка не залежить від іменника: займенникове слово приймає ту відмінкову форму, що пропонується йому власними синтаксичними зв'язками в підрядному реченні, напр.: *Міцність штукатурного розчину характеризується* ***маркою, яка*** *визначається межею міцності при стиканні зразків у вигляді кубиків; Будівельні підйомники –* ***машини****, за допомогою* ***яких*** *вантажі або люди переміщуються у спеціальному пристрої.*

Так само, як і слово *який*, не завжди узгоджується з іменниками у формі відмінка сполучникове слово *котрий*, напр.: *Земляні споруди створюються вирізуванням їх у ґрунтовому масиві або відсипанням із ґрунту, котрий видобувається в кар'єрах чи в спеціальних резервах.*

У прикметника *чий* залежність від опорного іменника в головній частині виражається не формами роду й числа (щоі, як і форма відмінка, визначаються його зв'язками в підрядному реченні), а обмеженням у вживанні: слово *чий* здатне замінювати собою тільки іменники зі значенням особи, але не предмета, напр.: *Феноменологічні (механічні) теорії розглядалися* ***Б. Г. Скрамтаєвим****,* ***О. О. Гвоздєвим****,* ***чиї*** *результати аналізів великої кількості експериментальних даних стали основою феноменологічної теорії.*

Іменник із значенням предметним, а не особовим замінюється словом *який* у формі родового відмінка, напр.: *При заповненні кузова*

керамзитом ***самоскид****, секторний затвор* ***якого*** *припиняє подачу матеріалу, рухається вперед.*

У прислівників *де, куди, відкіля (звідки, звідкіль), коли, поки* зв'язок з опорним компонентом – іменником, що містить головна частина, суто значеннєвий. Прислівники *де, куди, відкіля (звідки, звідкіль)* замінюють імена з просторовим значенням, напр.: *Стріловий бетоноукладач призначений для викладання бетону на відкритих* ***майданчиках*** *і в* ***приміщеннях****,* ***де*** *є джерело електроенергії; Під час переміщення пристрою матеріали розгортаються і водночас притискаються до* ***основи****,* ***куди*** *кріпиться важіль; Після сушіння у сушильному барабані пісок подається елеватором на* ***сито****,* ***відкіля*** *подається в бункер готового піску.*

Прислівники *коли, поки* замінюють слова з часовим значенням, напр.: *На* ***стадії****,* ***коли*** *необхідно зберегти досягнутий рівень якості, управлінню підлягають оформлювальні і розмножувальні роботи; Вода* ***під час роботи****,* ***поки*** *комплектується компресором, подається до затиральної машини.*

Рід і число іменника залишаються неозначеними при заміні його словом *що*, напр.: *Формувальній машині дає змогу переміщуватись* ***спіраль****,* ***що*** *відповідає контуру купола; Щогли одностолкових та двохстолкових підйомників складаються з окремих* ***секцій****,* ***що*** *з'єднуються під час монтажу.*

Зв'язок між головним і підрядним реченнями може бути акцентований словами *той (та, то, ті)* і *такий (така, таке, такі)*, що містяться в головному й узгоджуються з іменником у ро-ді, числі й відмінку, напр.: *Відчіплюють гаки, ослабивши стропи, тягою з гаком на* ***тому кінці****, де зачіплюють карабін, і тягнуть у напрямі вітки стропа; Кулачок ставиться на* ***таку ексцентрику****, котра регулює зазор між дисками залежно від товщини листка скла.*

Займенник *хто* відсилає до живого іменника і оформлює присубстантивні складнопідрядні речення лише як периферійна вільна заміна слова *який*, напр.: *За процесом подрібнення стежить той* ***працівник****,* ***хто*** *виконує суміжні роботи.* (Пор.: *За процесом подрібнення стежить той працівник,* ***який*** *виконує суміжні роботи.*)

При сполучниковому зв'язку частин у присубстантивних складнопідрядних реченнях як опорне слово виступає іменник,

частіше за все, з антецедентами *той* і *такий*, що акцентують присубстантивну позицію підрядного речення.

Сполучник *що* оформлює присубстантивні речення, у яких означальне значення виражається через вказівку на наслідок зі значенням міри й ступеня, напр.: *Бетонозмішувач СБ–146 має таке обладнання, що науковцям краще не розробити;*

зі значенням, що якісно характеризує: *Проектом повинні бути передбачені такі заходи, що забезпечують міцність і стійкість конструкції.*

Сполучник *щоб* також оформлює присубстантивні речення, у яких означальне значення виражається через указівку на наслідок, ускладнене значенням мети; зі значеннями ступеня якості й кваліфікуючим – досить рідко, найчастіше – речення зі значенням, що якісно характеризує, напр.: *Під час проведення земляних робіт потрібно використовувати* ***такий вібратор, щоб*** *його робочий орган перекривав суміжну ущільнену смугу не менше ніж на 10 см.*

Сполучники *що, щоб*, що функціонують у присубстантивних предикативних конструкціях наукового мовлення, додають реченню розмовного забарвлення.

Порівняльний сполучник *як* бере участь в оформленні присубстантивних речень зі значенням міри й ступеня (дуже рідко), а також зі значенням, що якісно характеризує: *Розрахунки корисно записувати у такому вигляді,* ***як*** *це зроблено на стор. 442 та 462.*

Сполучник *як* уносить у підрядну частину відтінок достовірного порівняння. У реченнях присубстантивного типу підрядна частина із сполучником *якщо* виконує щодо іменника означальну функцію й вносить при цьому відтінок умови, напр.: *У тих* ***випадках, якщо*** *в утворені тріщини попадає волога, процес корозії пришвидшується.*

Коло опорних слів – іменників, що вживаються в присубстантивних конструкціях із сполучником *якщо*, украй обмежений.

Наведемо таблицю частоти вживання присубстантивних складнопідрядних речень із сполучними засобами, що в них функціонують:

№ п/п	Сполучні засоби	Кількість присубстан-тивних конструкцій (142)	% до загальної кількості
	Відносні займенники		
1.	Який	80	56,3
2.	Котрий	9	6,3
3.	Чий	6	4,2
4.	Що	15	10,5
5.	Хто	2	1,4
	Займенникові прислівники часу		
6.	Коли		
7.	Поки	5	3,5
		2	1,4
	Займенникові прислівники місця		
8.	Де	6	4,2
9.	Куди	3	2
10.	Відкіля (звідки, звідкіль)	4	2,8
	Сполучники		
11.	Що	4	2,8
12.	Щоб	2	1,4
13.	Як	3	2
14.	Якщо	1	0,7

Отже, присубстантивні складнопідрядні речення наукового мовлення оформлює досить велика кількість сполучникових засобів, котрі привносять у значення підрядної частини присубстантивних конструкцій різноманітні відтінки значень, що відповідають їхній семантиці.

Систематизація сполучних слів і сполучників, що функціонують у складнопідрядних реченнях присубстантивного типу в наукових текстах, є першим кроком у проведенні подальших досліджень щодо особливостей речень цього виду.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Вихованець І. Р.** Граматика української мови. Синтаксис / І. Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
2. **Городенська К.** Синтаксична специфіка української наукової мови / Катерина Городенська // Українська термінологія і сучасність: [Зб. наук. пр.]. – К.: КНЕУ, 2001. – Вип. IV. – С. 11–14.

3. **Дудик П. С.** Синтаксис української мови: [Підручник] / П. С. Дудик. – К.: Академія, 2010. – 384 с.
4. **Непийвода Н.** Мова української науково-технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект) / Наталія Непийвода. – К.: ТОВ «Міжнар. фін. агенція», 1997. – 303 с.
5. **Рожанківський Р.** Щодо українського стилю фахової мови / Роман Рожанківський // Проблеми української термінології: 5-та Міжнародна наукова конференція: Матеріали. – Л.: Львівська політехніка, 1998. – С. 43–46.
6. **Рожко З. П.** Синтаксичні аспекти наукового стилю / З. П. Рожко // Функціональна лінгвістика: [Міжнар. наук. конф.: Зб. статей]. – Х., 2010. – С. 33–48.
7. Современный русский язык: [Учеб. для филол. спец. ун-тов] / В. А. Белошапкова, Е. А. Брызгунова, Е. А. Земская [и др.] / Под ред. В. А. Белошапковой. – М.: Высш. шк., 1989. – 800 с.
8. **Шульжук К. Ф.** Синтаксис української мови / К. Ф. Шульжук. – [2-ге вид., доповн.]. – К.: Академія, 1010. – 408 с.

Надійшла до редколегії 01.03.2011

ISBN 978-966-551-348-3. Дослідження з лексикології і граматики української мови, вип. 10, 2011

УДК 811.161.1'373

Н. М. Сінкевич

СУЧАСНИЙ ЕЛЕКТРОННИЙ УКРАЇНСЬКИЙ СЛОВНИК ЯК БАЗА ЛІНГВІСТИЧНОГО АНАЛІЗУ СЛОВА

Проаналізовано особливості побудови українських електронних словників, описано можливості їх використання для визначення стилістичного забарвлення лексики.

Ключові слова: словник, електронний словник, стилістично забарвлена лексика.

Проанализированы особенности построения украинских электронных словарей, описаны возможности их использования для определения стилистически окрашенной лексики.

Ключевые слова: словарь, электронный словарь, стилистически окрашенная лексика.

The article deals with the development in the sphere of Ukrainian electronic dictionaries, their possibilities to be used for the analysis of stylistic layer of words are described.

Key words: dictionary, electronic dictionary, stylistically marked vocabulary**.**

У статті в загальному вигляді ставиться проблема аналізу сучасних електронних словників української мови. Починаючи розробляти теоретичні основи лексикографії, Л. Щерба писав: «Хоча людство здавна займалося укладанням словників різних типів, одначе якоїсь загальної лексикографічної теорії, певно, не існує ще й донині» [3, с. 62]. За роки, що минули після написання Л. Щербою першого етюду з лексикографії, було досліджено безліч проблем теоретичної та практичної лексикографії, проте ця галузь науки про мову настільки широка та багатогранна, що в ній ще можна знайти багато теоретичних лакун.

Словник визначається як книга, у якій в алфавітному чи тематичному порядку подано слова якоїсь мови (з тлумаченням, перекладом іншою мовою тощо). Словником також називають сукупність слів, які використовуються в чиїй-небудь мові, сукупність слів певної мови. Пасивний словник – це запас слів у будь-якого носія мови, значення яких він розуміє, але сам їх не вживає.

Словники традиційно є об’єктом і результатом лексикографічних досліджень, специфічне ж призначення тлумачних словників визначило різноманітність і ретельність їх опису (Ю. Апресян, Р. Будагов, В. Виноградов, О. Киселевський, М. Семенов, Г. Скляревська, Ф. Сороколєтов, Н. Шведова та ін.).

© Н. М. Сінкевич, 2011

Але, наскільки нам відомо, особливості відображення стилістичного забарвлення слова в різних видах словників ще не стали предметом спеціального дослідження, що й зумовило актуальність теми, винесеної в назву статті.

Метою нашої статті є первинний аналіз електронних ресурсів української лексикографії стосовно проблеми тлумачення стилістично маркованої лексики. Матеріалом дослідження є система словників, об'єднаних під назвою «Словники української мови». Видання таких словників здійснює Національна академія наук України відповідно до затвердженої Президентом України 7 серпня 1999 року програми «Словники України», а точніше, один із її підрозділів – Український мовно-інформаційний фонд. Словники, що виходять у цій серії (це видання НАН), уважаються академічними, тобто еталонними.

Програмою «Словники України», окрім традиційних, тобто виданих на папері, передбачалося і створення їх електронного відповідника для інформаційних комп'ютерних систем. Наявність енциклопедій та словників на електронних носіях уважається одним із показників інтелектуального рівня нації.

Від початку 90-х років XX ст. активізується словникова робота у зв'язку зі становленням України як самостійної держави. У кількісному плані переважають перекладні загальномовні та термінологічні словники. Наприкінці 2001 року тиражем 30 тисяч примірників з'явився електронний словник української мови. Це була інтегрована лексикографічна система «Словники України», яка об'єднувала п'ять словників: орфографічний, орфоепічний, синонімічний, антонімічний та фразеологічний, а також функцію словозміни. Цю фундаментальну працю присвячено 10-річчю незалежності України. Про її фундаментальність наочно свідчить хоча б той факт, що, коли роздрукувати на папері всю інформацію, яка є на диску, то це зайняло б сорок тисяч сторінок, тобто 40 словників по 1000 сторінок кожний.

За допомогою системи «Словники України» користувач може дізнатися про написання, наголошення, вимову близько 152 тисяч слів української літературної мови, а також одержати повну інформацію про відмінювання цих слів у всіх граматичних значеннях (відмінках, числах, особах тощо). Також на екрані при розкриванні парадигми слова над кожним із них є наголос, що є дуже важливим для тих, хто не проживає в українському природному середовищі.

Крім того, в електронному словнику української мови можна дізнатися про синоніми та антоніми, а також про вживання заданого слова у цілісних виразах зі спеціальним значенням (фразеологізмах). На диску міститься інформація про 2200 антонімічних пар, 9200 синонімічних рядів та 56 тисяч фразеологічних одиниць.

Систему «Словники України» укладено на основі сучасних академічних словників української мови за допомогою словозмінної класифікації та комп'ютерних програм, розроблених фахівцями Українського мовно-інформаційного фонду. Авторами цього електронного словника є В. Широков, І. Шевченко, О. Рабулець, О. Костишин, М. Пещак.

Комп'ютерна лексикографія – особливий напрям у лексичній лексикографії, що має власні підходи не лише до відображення, а й до змісту словника. Електронний словник – це особливий лексикографічний об'єкт, у якому може бути реалізовано і введено до обігу багато продуктивних ідей, які з різних причин не мали попиту в паперових словниках. Для масових програмних продуктів, якими є електронні словники, характерними є часті зміни версій та наявність зворотного зв'язку з тисячами користувачів. Тому комп'ютерна лексикографія – це незмінно актуальна лексикографія.

Аналіз сучасних українських електронних словників представлено в роботах В. Широкова [2, с. 48]. Його книги присвячено дослідженню феноменології та розробці теорії лексикографічних систем. На основі вивчення інформаційно-лінгвістичних аспектів функціонування систем різного походження робиться висновок про існування лексикографічного ефекту, який покладено в основу визначення поняття і конструкції лексикографічного середовища, що використовується для розробки інтегрованих лексикографічних систем. Висвітлюється зв'язок теорії лексикографічних систем з логіко-лінгвістичним численням. Вона ілюструється на багатьох прикладах з української комп'ютерної лексикографії, серед яких – створення інтегрованої лексикографічної системи «Словники України» й розробка нової інформаційної технології тлумачної лексикографії.

Сучасна лексикографія визначає електронний словник як комп'ютерну базу даних, що включає в особливий спосіб закодовані словникові статті, які здійснюють швидкий пошук потрібних слів із урахуванням морфологічних форм і з можливістю пошуку сполучень

слів (прикладів уживання), а також з можливістю зміни напрямку перекладу [1].

Залежно від наявності паперового прототипу електронні словники поділяють на ті, що мають паперові прототипи і на ті, що не мають їх. Словники, що мають паперові прототипи, у свою чергу можна поділити на такі, що відповідають своїм прототипам, та на такі, що мають відмінності. До останньої групи належить більшість електронних словників.

Система українських електронних словників на сучасному етапі нараховує 50 словників, серед яких можна виділити:

– тлумачні словники – «Великий тлумачний словник сучасної української мови»;

– спеціальні словники (історичний, етимологічний, складних випадків наголошення – загалом 13);

– термінологічні (науково-технічний, фізичних термінів, мови програмування та Інтернету – загальною кількістю 17);

– словники територіальних варіантів української мови (буковинських, гуцульських говірок тощо – 10 словників);

– двомовні перекладні словники (російсько-український академічний словник, англо-українсько-російський словник наукової лексики, англо-український словник тощо – усього 9).

Розглянемо особливості побудови одного з електронних словників, а саме словника сленгу (упорядник Т. Кондратюк). Цей словник є практично повним варіантом свого паперового прототипу. Він складається з теоретичної частини та безпосередньо словника. У теоретичній частині розглянуто такі питання, як історія дослідження нелітнературної лексики у вітчизняному мовознавстві, сучасна термінологічна ситуація: характеристика, сучасний український сленг і його місце в мовному та метамовному дискурсі, арго – жаргон – сленг, експресивні засоби розмовного мовлення, формування мовного смаку на межі століть, проникнення до публічного мовлення нецензурної лексики як вияв мовного екстремізму, функціонування знижених мовних одиниць у засобах масової інформації, стилістичний потенціал емоційно-експресивної лексики, лексики в художніх текстах. Серед довідкового матеріалу словника можна виділити: «Загальні відомості про словник і будову словникових статей», «Лексичний склад словника, словникова стаття», «Стилістична характеристика заголовних слів», «Тлумачення

слів», «Ілюстративний матеріал», «Фразеологізми у словнику», «Список скорочень». Практична частина дає тлумачення 5300 одиницям сучасного українського сленгу, відібраним за 1998–2004 роки.

Особливостями, що відрізняють електронний словник від його паперового, традиційного варіанта, є:

– значно менший обсяг і, відповідно, ціна;

– можливість швидше знаходити необхідний матеріал завдяки особливостям відповідної комп'ютерної програми. Але потрібно зазначити, що системи автоматичного пошуку в цьому словнику, як і в інших, немає.

Розглянувши систему електронних словників української мови, можемо зробити висновок, що ця система є розгалуженою і різноманітною, дозволяє вирішувати важливі проблеми лексикології та семантики. Але безпосередньо «електрон-ний» характер словників ще поступається їх лексикографічній базі. Електронний словник є універсальним і очевидним об'єктом використання різних мовних технологій, і комп'ютерна лексикографія не повинна обмежуватися тільки застосуванням нових тех-нологій до старого словникового змісту.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Селегей В.** Электронные словари и компьютерная лексикография httphttp://www.lingvoda.ru/transforum/articles/selegey_a1.asp
2. **Широков В. А.** Інформаційна теорія лексикографічних систем. – К.: Довіра, 1998. – 331 с.; Широков В. А. Інформаційно-енергетичні трансформації та інформаційне суспільство / В. А. Широков // Українсько-польський науково-практичний журнал «Наука, інновація, інформація». – К., 1996. – С. 48–66.
3. **Щерба Л. В.** Языковая система и речевая деятельность / Л. В. Щерба. – Л., 1974.

Надійшла до редколегії 13.03.2011

ISBN 978-966-551-348-3. Дослідження з лексикології і граматики української мови, вип. 10, 2011

УДК 81'272.6:811.161.2

Т. В. Стасюк

СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ МОВНОГО ВПЛИВУ ЯК СКЛАДОВОЇ ДІЛОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Розглянуто західні дослідження мовного впливу в ситуаціях усного й письмового ділового спілкування. Проаналізовано діловий дискурс як підґрунтя й середовище для створення та використання прихованих чи відкритих мовних технік упливу.

Ключові слова: мовний вплив, інтенсивність впливу, мовні техніки, діловий дискурс, емпіричні дослідження.

Рассмотрены западные исследования языкового влияния в ситуациях устного и письменного делового общения. Проанализирован деловой дискурс как основание и среда для создания и использования скрытых или открытых языковых техник влияния.

Ключевые слова: языковое влияние, интенсивность влияния, языковые техники, деловой дискурс, эмпирические исследования.

Western studies of language influence in oral and written business communication are scrutinized in the article. The paper analyses business discource as a background and a medium for creation and usage of concealed or explicit language techniques of influencing.

Key words: linguistic influence, the intensity of impact, language technology, business discourse, empirical research.

Мовний вплив було вперше виділено як самостійну наукову проблему на перетині напрямків психології, соціології, лінгвістики та філології на початку 1970-х років. Дисципліни, що склали базу для вивчення мовного впливу – теорія мовної діяльності, теорія комунікації й інформаційного обміну, психолінгвістика, прагмалінгвістика, стилістика, риторика, філологічна герменевтика та деякі інші.

Актуальність розвідки зумовлена тим, що в ній здійснено інтеграційний підхід до явища мовного впливу, що з’єднує парадигми психолінгвістики, лінгвістики тексту, прагмалінгвістики, риторики й філологічної герменевтики.

Об’єктом дослідження є мовний вплив як складний психолінгвістичний процес. Предметом вивчення є філологічні аспекти мовного впливу, тобто лінгвістичні одиниці цього феномену та їх реалізація у процесі мовної комунікації. Предмет і завдання нашого дослідження зумовили широкий діапазон одиниць аналізу: окреме висловлення, комунікативний блок, текст книги та низки книг одного автора, тексти тієї або іншої тематики, написані різними авторами.

© Т. В. Стасюк, 2011

Теоретичною базою для дослідження є концепції вітчизняних і закордонних авторів щодо різних аспектів дослідження комунікативної діяльності й мовного впливу, такі як: а) теорії комунікації й інформаційного обміну (В. Л. Артемов, Т. М. Дридзе, І. А. Зимова, В. Ф. Петренко, М. І. Скуленко, А. Н. Феофанов, Ю. А. Шерковін та ін.); б) психолінгвістика, прагмалінгвістика й дискурс-аналіз (А. Н. Баранів, М. Р. Желтухіна, О. С. Іссерс, А. А. Котів, П. Б. Паршин, Ю. К. Пирогова, Е. Ф. Тарасов, Л. Л. Федорова та ін.); в) суггестивна лінгвістика й «нейролінгвістичне програмування» (А. П. Журавльов, Й. Містрик, Р. Г. Мшвидобадзе, В. Я. і А. В. Семке, І. Ю. Черепанова, Р. Бендлер, Дж. Гриндер та ін.). г) риторика й неориторика (А. А. Волков, В. З. Дем'янков, А. А. Вербин, І. А. Стернін, Г. П. Щедровицький, Ж. Дюбуа, І. Коппершмідт, Л. Ольбрехт-Титека, Х. Перельман та ін.); д) теорія мовної діяльності (школа А. Н. Леонтьєва й А. А. Леонтьєва) і е) філологічна герменевтика (школа Г. І. Богіна).

За основну емпіричну базу взято роботи сучасних авторів (близько 5000 сторінок тексту), таких як Р. Бендлер, Т. В. Гагін, Д. Гордон, Дж. Гриндер, В. Гурангов, В. Долохов, Р. Ділтс, А. Егідес, Д. Карнегі, Р. Кійосакі, Н. Козлов, В. Леві, М. Норбеков, Дж. Рон, А. Свіяш, Г. Н. Ситін, Н. Хілл та ін.

Фактичний матеріал дослідження відібраний з текстів ділового дискурсу, у яких переконання або навіювання є основними цілями. Це дослідження розглядає передові техніки мовного впливу в бізнес-середовищі та здійснюється з метою організувати наукову базу застосування мовної складової в корпоративному спілкуванні.

Дослідження спрямоване на емпіричне вивчення методів слововживання в бізнес-середовищі та аналіз практичних результатів, до яких вони призводять. Особлива увага приділяється ролі мовних засобів, як у спілкуванні один-на-один, так і в корпоративній комунікації.

Це дослідження широкого діапазону, яке вимагає лабораторних випробувань і наукових експериментів у реальних практичних умовах ділового світу, які на сьогодні не є широко доступними для безпосереднього вивчення.

Практичне значення роботи полягає в забезпеченні людей можливістю виробити практичні навички, необхідні в світі бізнесу й комунікації. Спеціальні мовні моделі, побудовані поєднанням певних

лексем, є значними засобами в мовних технологіях. Слова, які люди використовують у підприємницькій діяльності, розкривають унікальний рівень обміну інформацією між людьми та системами. Аналіз мовлення та письмових текстів дозволяє дослідникам надійно і швидко розуміти значення того, що говорять люди, а також тонкощі їхніх мовних стилів.

Мовний вплив у широкому смислі – вплив на індивідуальну й/або колективну свідомість і поведінку, здійснюваний різноманітними мовними засобами, іншими словами – за допомогою повідомлень, виражених природною мовою. Іноді під поняття мовного впливу підводять також використання повідомлень, побудованих засобами так званих паралінгвістичних семіотичних систем, до яких відносяться, насамперед, жести, міміка й пози (так звана кінесика, що утворює ядро паралінгвістики в традиційному розумінні останньої); естетичні коди словесної творчості (наприклад, стилістичні коди й систему інтертекстуальних посилань); а також, у випадку письмової комунікації, засоби графічного оформлення тексту (метаграфеміка).

У вузькому смислі, що на практиці зустрічається набагато частіше, під мовним впливом розуміють використання особливостей природи й функціонування перерахованих знакових систем, і насамперед, природної мови, з метою побудови повідомлень, що характеризуються підвищеною здатністю впливу на свідомість і поводження адресата або адресатів повідомлення.

Ділова активність глибоко втягнута в мовну взаємодію. Більша частина робочого часу витрачається на розмови або зустрічі з людьми. У реальному процесі прийняття рішень у бізнес-середовищі більшість інформації надходить до людини з живої мовної взаємодії [17, с. 7].

З початку 70-х років XX ст. емпіричні дослідження показали, що ділова діяльність спрямована на створення і підтримання потоку взаємодій (в основному, опосередкованого мовою) у межах мережі особистих зв’язків [17, с. 7]. Рішення приймаються в межах цих потоків взаємодії і часто є продуктом їх підтримки та зростання. Незважаючи на очевидність актуальності мовних засобів у підприємницькій діяльності, мова людей, як і раніше, значною мірою залишається питанням, що вимагає дослідження. Характер і зміст ділового мовлення все ще терра інкогніта, за винятком декількох

робіт з невеликим емпіричним змістом, про «організаційні коди», організаційні метафори, роль аналогій в інноваційному процесі, і когнітивні карти, які використовували письмові та усні джерела для отримання інформації про уявлення людиною світу.

Пізніші дослідження намагалися визначити, які виміри в бізнес-середовищі пов'язані з мовою і, насамкінець, із особливостями слововживання. Антрополог і засновник соціолінгвістики Д. Хаймс [13, с. 12] стверджував, що будь-який мовленнєвий акт повинен розглядатися за вісьмома аспектами, починаючи від установок висловлювань, хто були учасники, цілей взаємодії тощо. Інші дослідники, такі як П. Браун і С. Фрейзер [3, с. 21] та Дж. Форгас [10, с. 17], розширили ідею створення таксономічних структур ситуацій для визначення, коли і як змінюється мовлення у середовищі. Психологічні аспекти ситуацій, пов'язаних з мовленням та іншими сторонами комунікації, включають формальність ситуації, бажання чи небажання співпрацювати, зацікавленість, мотиви та ін. Правда, ці підходи звертали більше уваги на характер взаємодії, ніж на механізми слововживання [10, с. 19].

Бізнес-середовищу притаманні відмінності в можливостях, мотивах та впливі учасників взаємодії, а також несуворе дотримання культурно-етичних норм поведінки. Так, Е. Гофман [12, с. 73] припустив, що в межах таких суперечливих ситуацій люди включаються в «драматургічну» роботу для збереження чи покращення свого «суспільного обличчя». Теорія ввічливості Брауна й Левінсона [5, с. 58] бере до уваги зусилля людини для збереження «обличчя» іншої особи, з якою відбувається спілкування. У той час, як теорія ввічливості складається з конкретних мовних стратегій щодо мінімізації загрози «чужому обличчю», більшість інших розвідок пов'язані з мовними тактиками фразового рівня. Як правило, корпус мови незалежно кодується людиною, яка не звертає ніякої уваги на частоту вживання кожної тактики. Однак у багатьох тактиках Брауна й Левінсона маркери ввічливості на рівні лексеми можуть бути розкладені та піддані всебічному аналізові. Наприклад, дослідники пропонують позбавляти мовлення агента та реципієнта індивідуальних особистісних ознак, уникаючи займенників *я* і *ви*, використовувати минулий час для створення відчуття *дистанції* і *часу*, зменшувати силу мовлення за допомогою слів перешкоди (*можливо, напевне*), використовувати сленг для створення враження

приналежності когось до групи, вживати слова, що об'єднують, залучають до взаємодії (*ми*, *давайте*), щоб зменшити дистанцію між агентом і реципієнтом.

Цікаві експерименти щодо мови ввічливості в бізнес-дослідженнях поставив Д. Моранд [18]. Він залучив учасників до лабораторних рольових ігор, де від них вимагалося звертатися один до одного в спосіб, що не відповідав їхньому статусові. Потім Д. Моранд самостійно кодував стенограми та досліджував наявність ввічливості в тактиках спілкування. На лексичному рівні учасники використовували частіше обмежувані слова, минулий час, умовний спосіб, формальні слова, офіційні звертання (*сер, пан*) і вибачення. Аналогічні висновки про лексичний рівень було зроблено у більшості досліджень ввічливості [4], [5].

Окрема група дослідників підтримувала індуктивний аналіз використання мови в діловому середовищі. Зокрема, А. Меграб'ян [16, с. 49] стверджував, що основний аспект мови в цьому розрізі є без-посередність. Особи, які виявляють безпосередність у виборі слів, як правило, використовують теперішній час і спілкуються на особистісному рівні. Лексичні маркери безпосередності виявилися більш розповсюдженими в неформальній обстановці, ніж у формальній. Цікаво, що паралельні й незалежні висновки були представлені двома іншими лабораторіями. Наприклад, Д. Бібер [2, с. 32] у своєму факторному аналізі слів призначив першим фактором маркер формальності. Слова цього фактора включають лексеми в першій особі однини та дієслова в теперішньому часі. Використовуючи набагато більший та однорідний студентський письмовий корпус, Пеннбейкер і Кінг [21] також виявили, що першим та найстійкішим фактором була безпосередність мовлення, формальний вираз якої включав першу особу однини, теперішній час дієслів, короткі слова, суперечливі слова та ін.

Інший дослідник П. Фріз [11, с. 234] зазначає, що вибір особою слів сигналізує про її вік, стать, становище в компанії, статус у групі безпосередніх співрозмовників, мотиви розмови, приховані цілі, підсвідомі механізми поведінки на роботі. З іншого боку, стан людини в певний час і в певному місці передається його конкретним словником [11, с. 137]. Реципієнти відчувають, чи є оратор або письменник емоційно близький чи далекий, відповідальний або

легковажний, відкритий чи замкнутий, спокійний чи збуджений, традиційний чи відкритий для нового досвіду.

Багато дослідників прагнуть довести, що навмисне, цілеспрямоване, кероване використання певних мовних засобів і методів є значимим маркером, постійним посередником і потужним двигуном бізнес-процесів (Л. МакЛохлін [15], Л. Кемп [6], Т. Сант [22], К. Мортенсен [19], Р. Ділтс [8], Дж. Малхолланд [20]). Крім того, необхідність оволодіння мовними техніками підкреслюється в численних практичних посібниках, заснованих на дослідженнях в галузі психології, лінгвістики, теорії комунікації (Е. Фіск [9], Х. Олдер [1], С. Найт [14], П. Фріз [11]). Їхні дослідження, в основному, фокусуються на понятті ефективної комунікації, яка визначається як процес привласнення і передачі смислів у спробі створити спільне розуміння. Ефективне спілкування є також побудовою структури повідомлення і передачею його через різні посередники – як вербальні, так і невербальні – мовлення, жести, міміку, рухи, дії та ін. Ефективна комунікація відбувається, якщо реципієнт розуміє певну інформацію або ідею саме в такому смислі, у якому агент має намір її передати. Ефективна комунікація – це не лише слова агента, які він передає реципієнтові, а й супроводжувальне «повідомлення», яке поси-лається та приймається в акті спілкування.

Загальне положення досліджень західних науковців: для ефективного спілкування – при розмові, у письмовому вигляді, на презентаціях – слова повинні бути підібрані ретельно. Точність мови сприяє ефективній передачі змісту. Це зумовлює прогрес у бізнесі, є важливим фактором, що визначає успіх у роботі.

Усне спілкування в діловому середовищі включає розмови віч-на-віч, короткі зустрічі, плітки в офісі, голосові чати. Письмова комунікація – електронні листи, записки, повідомлення, листи, звіти, документи вільної форми. Бізнес-комунікація залежить від цілей, аудиторії, інформації, організації, стилю, форми документа та засобів наочності. Внутрішня аудиторія включає працівників організації – підлеглих, начальників і колег. Зовнішня аудиторія – це люди поза організацією – клієнти, конкуренти, партнери, постачальники, органи контролю тощо. Коли йдеться про бізнес-комунікації, неформальне сприйняття, говоріння та робота в групах є не менш важливими, ніж офіційні документи та презентації.

Після початкового етапу вивчення проблеми можна дійти висновку, що майбутні напрями досліджень повинні бути такі: зібрати базу мовних засобів, виокремити та класифікувати мовні техніки впливу, перевірити гіпотезу про ступінь і способи впливу спеціальних мовних засобів на реципієнтів у діловому спілкуванні (кількісно і якісно дослідити реакції реципієнтів на сприйняття мовних сигналів, консолідувати спостереження в набір баз даних, скласти статистичні дані й висунути остаточні положення). Найбільш актуальними й необхідними методами в подальшому дослідженні є емпіричні. Існує необхідність польових спостережень і польових експериментів.

Майбутні дослідження також повинні ретельніше розглянути і відмінність між різними джерелами мовлення. Чи дані засновані на письмовому, чи на усному мовленні? Спрямоване, підготовлене чи спонтанне мовлення? Які відмінності взаємодії та використання мовних засобів у діловому спілкуванні серед людей однієї статі або протилежної? Як саме залежить використання мовних технік в умовах особистісного або безособистісного спілкування, емоційного або нейтрального ставлення?

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Alder H.** Neuro Linguistic Programming. The New Art and Science of Getting What You Want / H. Alder. – London: Judy Piatkus Publishers Ltd., 1998. – 249 p.
2. **Biber D.** Variation Across Speech and Writing / D. Biber. – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1988. – 321 p.
3. **Brown P.** Speech as a marker of situation / P. Brown, C. Fraser. – Cambridge, 1979. – 126 p.
4. **Brown R.** Politeness theory in Shakespeare's four major tragedies / R. Brown, A. Gilman.– Lang. Soc., 1989. – №18:159 – p. 212.
5. **Brown P.** Politeness: Some Universals in Language Usage / R. Brown, Levinson SC. – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1987. – 247 p.
6. **Camp L.** Can I Change Your Mind? The Craft and Art of Persuasive Writing / L. Camp. – London: A & C Black Publishers Ltd., 2007. – 248 p.
7. **Campbell R. S.**, The secret life of pronouns: flexibility in writing style and physical health / R. S. Campbell, J. W. Pennebaker // Psychol. Sci. In press, 2002. – 217 p.

8. **Dilts R.** Sleight of Mouth / R. Dilts. – California: Meta Publications, 1999. – 330 p.
9. **Fiske E.**, Word Power / E. Fiske, J. Mallison, M. Mandell. – Naperville, Illinois: Sourcebooks Inc., 2006. –371 p.
10. **Forgas J.**, ed. Language and Social Situations / J. Forgas. – NY: Springer, 1985. – 206 p.
11. **Freeth P.** NLP in Business / P. Freeth. – London: Communications In Action, 2008. – 532 p.
12. **Goffman E.** Interaction Ritual: Essays on Face-to-Face Behavior / E. Goffman. – Garden City, NY: Anchor & Doubleday, 1967. – 274 p.
13. **Hymes D.** Foundations of Sociolinguistics: An Ethnographic Approach / D. Hymes. – Philadelphia: Univ. Penn. Press, 1974. – 238 p.
14. **Knight S.** NLP at work: the difference that makes the difference in business / S. Knight. – London: Nicholas Brealey Publishing, 2002. – 374 p.
15. **McLauchlin L.** Advanced Language Patterns Mastery / L. McLauchlin. – Calgary: Leading Edge Communications, 1997. – 107 p.
16. **Mehrabian A.** Nonverbal betrayal of feeling. J. Exp. Res. Personal, 1971. – № 5:64 – P. 73.
17. **Mintzberg H.** The nature of managerial work / H. Mintzberg. – NY: Harper & Row, 1980. – 284 p.
18. **Morand D. A.** Language and power: an empirical analysis of linguistic strategies used in superior-subordinate communication. J. Organ. Behav., 2000. – № 21:235 – P. 48.
19. **Mortensen K.** Maximum Influence: The 12 Universal Laws of Power Persuasion / K. Mortensen. – NY: Amacom, 2004. – 255 p.
20. **Mulholland J.** The Language of Negotiation. A handbook of Practical Strategies for Improving Communication / J. Mulholland. – London–NY: Routledge, 1991. – 229 p.
21. **Pennebaker J. W.**, King L.A. Linguistic styles: language use as an individual difference. J. Personal. Soc. Psychol., 1999. – № 77:1296 – P. 12.
22. **Sant T.** The Language of Success. Business Writing, That Informs, Persuade, and Gets Success / T. Sant. – NY: Amacom, 2008. – 224 p.

Надійшла до редколегії 24.02.2011

ISBN 978-966-551-348-3. Дослідження з лексикології і граматики української мови, вип. 10, 2011

УДК 811.161.2'373.611

О. К. Степаненко

ПАРАДИГМАТИЧНА СТРУКТУРА ПЕРШОГО СТУПЕНЯ ПОХІДНОСТІ СЛОВОТВІРНОГО ГНІЗДА З ВЕРШИННИМ СОМАТИЗМОМ *ГОЛОВ-А* В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Проаналізовано вербативний та адвербіальний блоки дериватів І ступеня похідності словотвірного гнізда з вершинним соматизмом *голов-а.* Досліджено їхні мотиваційні особливості, визначено способи творення, словотвірні значення, належність до відповідних словотвірних категорій, з'ясовано типи ЛСВ вершини, актуалізовані в досліджуваних дериватах, виявлено загальні словотвірні тенденції, які вони репрезентують.

Ключові слова: дериват, лексико-семантичний варіант, словотвірне значення, ступінь похідності, твірне слово.

Произведен анализ вербативного и адвербиального блоков первой ступени производности словообразовательного гнезда с вершинным соматизмом *голов-а.* Исследованы их мотивационные особенности, определены способы словообразования, словообразовательные значения, принадлежность к соответственным словообразовательным категориям, установлены типы ЛСВ вершины, актуализованные в исследуемых дериватах, определены общие словообразовательные тенденции, репрезентуемые ими.

Ключевые слова: дериват, лексико-семантический вариант, словообразовательное значение, степень производности, производящее слово.

In this article was analyzed verbative and adverbial blocks of the first degree of derivation of the word-formation nest with peak somatic *голов-а* (head). Was investigated their motivational special features, defined methods of creation, structural word-formation significances, belonging to the conformable word-formation categories, defines the types of LSV peak, actualized in the investigated derivatives, found common word-formation tendencies which they represent.

Key words: derivate, lexical-semantic variant, word-formation importance, degree of derivation, word-formation nest.

До питань, що потребують систематичного наукового розроблення, належить опрацювання найважливіших комплексних одиниць дериваційної системи української мови – словотвірних гнізд (далі – СГ), а також підготовка відповідного словотвірного словника, який відображав би їхню структурно-семантичну організацію і морфонологічний аспект дериваційних процесів.

Вивчення СГ в українській дериватології було розпочате у XX ст. Зокрема, І. Коваликом опрацьовані принципи укладання СГ, визначено основні проблеми вивчення їх формально-смислової структури, обґрунтовано роль кореня у структуруванні гнізда, розроблено оригінальну методику інтерпретації його семантичної структури, вивчено процеси семізації і семемізації у СГ кореня *зелен-*

© О. К. Степаненко, 2011

в українській мові; В. Верещакою в синхронічному плані досліджено словотвірну структуру афіксальних дериватів, у кореневих морфах яких міститься повноголосне сполучення *-оро-*; М. Голянич вивчала структурно-семантичні особливості, внутрішню валентність елементів словотвірної мікросистеми зі значенням говоріння (деривати з коренями *говор-*, *каз-* і *мов-*); М. Лесюк схарактеризував нормально-семантичну структуру СГ, що мають спільне інваріантне значення руху, визначив типологію цих гнізд. Застосовуючи комплексний підхід у процесі дослідження спільнокореневих слів з позицій їх системності та мотивованості, Г. Василевич розглянула у синхронічному плані зв'язки споріднених слів у парадигматиці та синтагматиці, їх структурно-семантичну взаємозумовленість у межах системи СГ з інваріантним значенням мислення; Н. Тишківська шляхом комплексного аналізу словотвірних парадигм схарактеризувала формально-семантичну структуру СГ зі спільним інваріантним значенням почуття. Активністю у плані дослідження СГ позначений період кінця XX – і особливо – початку XXI ст. Так, С. Гірняк було описано структурно-семантичні параметри СГ, вершинами яких є дієслова *говорити, казати, мовити* в українській мові XIX–XX ст.; М. Федурко вперше в українській мові здійснила перспективний (від твірного слова) комплексний аналіз морфологічної специфіки підсистеми відіменникових словотвірних гнізд; О. Дияк уклала СГ з вершинами, що називають метали, схарактеризувала їхню формально-семантичну структуру, виявила специфіку породжувальної здатності речовинних іменників, які належать до цієї групи, у словотворенні сучасної української мови; Г. Віняр розглянула структуру нових словотвірних гнізд в українській мові. Нові СГ з ключовими словами сучасної доби, нові СГ з онімами в ролі вершин, СГ з вершинами-новозапозиченнями, СГ з вершинами-абревіатурами, СГ з вершинами-неологізмами в сучасних українській і російській мовах розробляв О. Стишов. Що ж до СГ з вершинами-соматизмами, то вони ще не досліджувалися. Отже, актуальність пропонованої статті продиктована потребами подальшого вивчення структури СГ в українській мові та створення відповідного словотвірного словника. Об'єкт дослідження – вербативний та адвербіальний блоки I ступеня похідності СГ з вершинним соматизмом *голов-а*. Мета дослідження – дати структурно-семантичну характеристику дериватів, що входять до вербативного і

адвербіального блоків І ступеня похідності СГ з вершинним соматизмом *голов-а*.

Як засвідчив наявний матеріал, більша частина дериватів І ступеня похідності СГ з вершиною *голов-а* належать до субстантивного і ад'єктивного блоків. Водночас вербативний блок формують 2 деривати, адвербіальний – 3.

Дієслова, що входять до словотвірної парадигми (далі – СП) вершинного соматизму *голов-а*, утворені суфіксальним та префіксально-суфіксальним способами. Вони ілюструють тенденцію, яку демонструє процес формування дієслівних одиниць: поява дієслів відбувається «на базі коренів різного походження: дієслівних, іменних (іменникових, прикметникових, числівникових, займенникових), вигукових (зокрема звуконаслідувальних)» [7, с. 302]. Десубстантив *голов-ува-ти* «бути головою чого-небудь, виконувати обов'язки голови» [3, с. 189] утворився способом суфіксації. У ньому актуалізовано ЛСВ$_3$ «особа, яка керує зборами, засіданням» і ЛСВ$_4$ «керівник установи тощо» твірного іменника *голов-а*. Цей дериват має словотвірне значення (далі – СЗ) «бути тим, хто названий мотивувальним іменником, виконувати дію, властиву тому, хто названий мотивувальним іменником». У семантичній структурі дієслова *головувати* наявні семи *'буттєвість', 'особа', 'рід занять, професія, спеціальність'*. Функціональне словотвірне навантаження суфікса *-ува-/-юва-* полягає в тому, що він здійснює транспозицію субстантивної основи до класу дієслів. Основними чинниками у процесах творення дієслів від іменників, що називають осіб за професійною діяльністю, національною (етнічною) належністю, внутрішніми ознаками, соціальним станом (званням) та ін., виступає лексико-семантичне наповнення твірних слів. Такі дієслівні відсубстантиви здійснюють реалізацію потенцій одиниць-мотиваторів згідно зі своїми частиномовними можливостями [1, с. 208–209]. Виразною особливістю дієслів аналізованого типу, яка відрізняє їх від інших акціональних дієслів, є позначення дії, пов'язаної саме з особою, а назви осіб відрізняються від назв конкретних предметів своєю пристосованістю до предикування, до виконання класифікаційної функції, що знаходить вияв у такому десубстантиві. Така риса іменника-мотиватора створює передумови для потенційного перетворення субстантива – назви особи на відповідний дієслівний дериват [2, с. 26].

Перехідне дієслово доконаного виду *обез-голов-и-ти* «відрубати, відсікти голову» [3, с. 634] утворилося префіксально-суфіксальним способом. Воно актуалізує ЛСВ$_1$ твірного слова, репрезентує словотвірну категорію (далі – СК) назви дії, спрямованої на позбавлення чогось, і має СЗ «позбавити того, що назване твірною основою». Як стверджує М. Плющ, дієслівні префіксально-суфіксальні утворення від іменних основ нечисленні. Що ж до префікса *обез-*, який виділяється в дериваційній структурі деривата *обезголовити*, дослідниця вважає: відповідником російського префікса *обез-* (*обездолить, обескровить*) виступає український *зне-* (*знесилити, знекровити*), проте зрідка префікс *обез-* може виступати і в українській мові (*обезлюднити, обезболювати*) [4, с. 52]. Щоправда в пізніших своїх дослідженнях лінгвіст констатує: відсубстантивні дієслова з суфіксом *-и-*, призначенням якого є переведення іменникової основи в дієслово, та префікса, приєднання якого до твірної основи приводить до виникнення в утворюваному слові додаткових значень, у сучасній українській мові є найпро-дуктивнішими, а СТ «*обез-* + субстантивна основа + *-и-*» належить до основних [8, с. 223].

Особливістю прислівника як лексико-граматичного класу в дериваційному аспекті виступає той факт, що до нього входять здебільшого похідні одиниці, утворені від інших частин мови. Через це прислівники поділяють на мотивовані і немотивовані [10, с. 491]. Ще однією особливістю прислівників є факт успадкування українською мовою з давньоруської значної частини прислівників, лексично і граматично співвідносних із субстантивами, та подальше поповнення цієї частини мови новими одиницями такого типу [8, с. 226].

Адвербіальний відсубстантив *наголову* «зовсім, повністю, цілком» (фразеологізм **розгромити (розбити) наголову** – розгромити, розбити повністю, ущент) [9, с. 392] утворився префіксально-суфіксальним способом: *на-голов-у* [5, с. 218]. Він належить до розряду міри і ступеня та репрезентує один зі структурно-морфологічних типів прислівників, співвідносних з іменниками в непрямих відмінках з прийменниками. Зокрема, це – другий тип, структурна модель якого є такою: прийменник (у (в), на, за, над, під, по, через) + SubЗнах. відм.» [7, с. 450]: *умить*, *наперед*, *заміж*, *надвечір*, *підряд*, *повік* тощо. Ця співвідносність має визначальний характер у процесах формування дериваційної структури такого

прислівника: *на-половин-у* (< половин-а), *на-сил-у* (< сил-а) [11, с. 111]. У процесі міжчастиномовної (міжкатегоріальної) транспозиції прийменниково-іменникової конструкції *на голову* прийменник трансформується у префіксальну морфему, а скам'яніла флексія, наявність якої у новоутвореному слові має надлишковий характер, формально займає позицію суфікса, тому позиціонування деривата *на-голов-у* як утвореного префіксально-суфіксальним способом має до певної міри умовний (формальний) характер. СЗ аналізованої одиниці можна кваліфікувати як ідіоматичне, оскільки формальні компоненти цього деривата «не беруть участі у формуванні його семантики» [6, с. 173].

Синонімічні деривати *сторч-голов* 1. Униз головою. 2. Дуже швидко; стрімголов [3, с. 1201] і *стрім-голов* 1. Дуже швидко, прожогом. *Син.* **стрілою, кулею.** *Летіти стрімголов*. 2. Вниз головою, сторч головою [9, с. 669] мають однакову дериваційну структуру і належать до прислівникового розряду способу дії. Синонімічність цих слів на рівні семантичної структури має обернено пропорційний характер: ЛСВ$_1$ *сторчголов* дорівнює ЛСВ$_2$ *стрімголов*, ЛСВ$_2$ *сторчголов* дорівнює ЛСВ$_1$ *стрімголов*. У дериваті *сторчголов* відбувається актуалізація ЛСВ$_2$ прислівника *сторч* 2. Униз головою. // Передньою, верхньою частиною вниз. ****Сторч головою**: а) униз головою; б) дуже швидко; стрімголов [3, с. 1200–1201] та ЛСВ$_1$ вершини СП *голова*. Водночас зіставлення семантичних структур деривата *сторчголов* та фразеологічного сполучення *сторч головою* (вони мають по два ідентичних ЛСВ) дає підстави для припущення про мотиваційні зв'язки між фразеологізмом та композитом. Тотожність семантики двох згаданих одиниць засвідчує факт мовної компресії (згортання) сполучення слів до однослівної назви і виникнення усіченого (скомпресованого) варіанта фразеологізму: *сторчголов* < *сторч головою*. Тобто шляхом деривації здійснюється міжкатегоріальне транспозиційне «переоформлення»: семантика словосполучення набуває форми адвербіальної однослівної назви.

У результаті виникнення деривата *стрімголов* відбувається актуалізація ЛСВ$_1$ «майже прямовисний, крутий. *Ант*. **Пологий**. *Стрімкий схил*» і ЛСВ$_2$ «який відзначається великою швидкістю, динамічністю (про рух, яку-небудь дію, процес). *Стрімкий політ ластівки*» прикметника *стрімкий* [9, с. 669] та ЛСВ$_1$ вершини СП

голова. Протікання процесу формування деривата *стрімголов* лежить у руслі загальних тенденцій, що діють у системі формування лексико-граматичного розряду прислівників. Відповідне системне явище Л. Коломієць характеризує так: «За типом одноосновних прислівників, що виникли на базі форми знахідного відмінка однини іменника (або субстантивованого прикметника) у поєднанні з прийменником (типу *вздовж, упоперек, вшир* і под.), утворилися складні прислівники з першою прикметниковою або числівниковою і другою іменниковою основами *голіруч, обіруч, босоніж, стрімголов*» [7, с. 461].

Отже, вербативний та адвербіальний блоки першого ступеня похідності СГ з вершинним соматизмом *голов-а* формуються незначною кількістю похідних, що засвідчує тенденцію до породження твірним словом дериватів більшою мірою субстантивної та ад'єктивної семантики, у чому знаходять своє відображення особливості концептуалізаційного погляду українського етносу на довколишній світ. Дослідження структури СГ продовжує залишатися перспективним напрямом наукової діяльності через нерозробленість багатьох ділянок словотвірної підсистеми у гніздовому аспекті (у тому числі – і щодо гнізд із соматичним вершинним компонентом).

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Валюх З. О.** Вербальний блок словотвірної парадигми іменників – назв осіб в українській мові / З. О. Валюх // Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Філологія. – Випуск XV–XVIII. – Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2007. – С. 208–212.
2. **Валюх З. О.** Іменників української мови як база дієслівного словотворення / З. О. Валюх // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Лінгвістика». – Вип. 8. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2008. – С. 25–143.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.: Перун, 2003. – 1440 с.
4. **Плющ М. Я.** Словотворення та вивчення його в школі / М. Я. Плющ. – К.: Радянська школа, 1969. – 132 с.
5. Словник українських морфем: понад 45 000 / [Уклад. Л. М. Полюга]. – [вид. 3-тє, допов. і виправ.]. – К.: Довіра, 2009. – 554 с. – (Словники України).

6. **Селіванова О.** Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава: Довкілля, 2006. – 716 с.
7. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – 582 с.
8. Сучасна українська літературна мова: [Підруч.] / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ [та ін.]. – К.: Вища шк., 1993. – 366 с.
9. Тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. Л. П. Коврига [та ін.]; за ред. В. С. Калашника. – Х.: Белкар-книга, 2005. – 800 с.
10. Українська мова: енциклопедія / Редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк [та ін.]. – К.: Укр. енцикл., 2000. – 752 с.
11. **Українсько-російський** словотворчий словник / [Уклад. З. С. Сікорська]. – К.: Рад. школа, 1985. – 188 с.

Надійшла до редколегії 15.02.2011

ISBN 978-966-551-348-3. Дослідження з лексикології і граматики української мови, вип. 10, 2011

УДК 811.161.2'373.422

К. В. Тараненко

СЕМАНТИКО-ПРАГМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АНТОНІМІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Подається аналіз прагматичних особливостей семантичних процесів варіювання актуального смислу антонімів, реалізації адресантом комунікативної мети. Антоніми при цьому виступають як універсальна лінгвістична категорія, що дає широкі можливості для вивчення семантичних особливостей у межах прагмалінгвістичного підходу.

Ключові слова: антонім, актуальний смисл, сема, алосема, архісема, прагматична інформація.

Дается анализ прагматических особенностей семантических процессов варьирования актуального смысла антонимов, реализации адресантом коммуникативной цели. Антонимы при этом выступают как универсальная лингвистическая категория, которая дает широкие возможности для изучения семантических особенностей в рамках прагмалингвистического подхода.

Ключевые слова: антоним, актуальный смысл, сема, алосема, архисема, прагматическая информация.

This article describes analysis of pragmatical peculiarities of the processes of semantical variations of actual meaning of antonyms, also in this article you will find analyses of execution of communicative goals by a speaker. For this research antonyms are used as universal linguistic category, which provides rich abilities for studying semantic features within the pragmalinguistic approach.

Key words: antonym, the actual meaning, seme, aloseme, archesemes, pragmatic information.

Проблема значення слова та його актуалізації знаходиться в центрі уваги семасіології як окремої галузі науки про мову. Розвитком цього напрямку лінгвістичних досліджень займалися з початку 70-х років минулого століття Ю. Апресян, Ш. Баллі, В. Виноградов, Г. Пауль, М. Покровський, Д. Шмельов, Л. Щерба та ін., які й утворили сучасну теоретичну базу дослідження проблеми значення слова та його варіювання.

На сьогодні дослідження внутрішньої сторони мовних засобів та знаків у поєднанні з особливостями їх функціонування в мовних актах набувають усе більшої актуальності. Матеріали досліджень із семасіології роблять очевидним той факт, що слово в мовленні – не лише ступінь абстракції, а й явище, що здатне викликати особливе сприйняття. Тому вважаємо доречним розглянути питання значення слова у прагматичному аспекті дослідження мови. З погляду прагматичних аспектів підґрунтям аналізу виступатимуть комунікативні

© К. В. Тараненко, 2011

характеристики мовного акту (як вимоги до варіювання змістової сторони слова). Відомо, що успішна комунікація, яка вимагає від адресанта адекватно донести до адресата заплановане повідомлення, викликавши з його боку очікуване трактування інформації, визначається безліччю факторів і засобів. Одним із найефективніших мовних засобів реалізації того чи іншого актуального смислу, на нашу думку, може бути антонімія.

Спеціальні дослідження явища антонімії демонструють безліч суперечливих питань щодо її лінгвістичної природи. Одні мовознавці взагалі не визнають антонімію як семантичну категорію (С. Брежан), інші проголошують її лінгвістичною універсалією (Л. Новиков), існує надзвичайно вузьке розуміння антонімічних відношень у мові (Дж. Лайонз) та досить широке (Ю. Апресян). Вивченню антонімії як універсальної лінгвістичної категорії присвятили свої праці сучасні вчені Л. Полюга (2001), І. Перцова (2004), О. Чернега (2005), О. Лихачова (2006), Н. Векуа (2006), Н. Бобух (2007). Ця полеміка, можливо, зумовлена недостатнім науковим описом багатоаспектного феномену антонімії.

Аналіз літератури з проблем антонімії доводить перспективність дослідження антонімічних одиниць у прагматичному аспекті, оскільки саме прагматичним характеристикам учені ще не приділили належної уваги. Антоніми як універсальна лінгвістична категорія дають широкі можливості для вивчення мовних засобів у межах прагмалінгвістичного підходу, проте часто випадають з поля зору дослідників, які обмежуються традиційним структурно-семантичним аналізом.

Мета дослідження полягає в з'ясуванні прагматичних особливостей семантичних процесів варіювання актуального смислу антонімів. Аналіз антонімів крізь призму їх ролі у процесі реалізації адресантом комунікативної мети передбачає глибинний семний аналіз особливостей антонімів та виділення прагматичних аспектів у їх внутрішній структурі.

Одним із найбільш перспективних методів при вивченні антонімії у XX ст. визнано метод компонентного (семного) аналізу, метою якого є розкладання антонімічних семем на мінімальні семантичні складники, які називають семами [1, с. 46–62]. За цими ознаками (компонентами, семами) лексичні одиниці у складі контекстуальних антонімічних пар різняться між собою. Виділення в ан-

тонімах складових елементів здійснюється шляхом зіставлення їх з іншими одиницями, які мають з ними семантичну відмінність. Для компонентного аналізу важливим є встановлення не тільки сем, а й їх структурної організації, тобто місця і ваги кожної семи в компонентній (семній) структурі значення, оскільки простий перелік сем не дає вичерпного уявлення про смисловий зміст значення слова, який залежить також від структурної організації сем, способу їх групування, тобто від місця кожної семи в структурі значення, від векторних відношень між ними тощо. Тому вважаємо доречним простежити на прикладі антонімії різноманітні семні процеси (актуалізацію, підсилення, послаблення, підтримання, конкретизацію сем, а також категоризацію значення). Використання методу компонентного (семного) аналізу виявляється результативним у першу чергу для визначення суті антонімії.

Смисловий об'єм антонімів ширший, ніж в інших лексичних одиниць, а межі смислового варіювання більш рухливі. І саме цей установлений факт робить його семантику значно глибшою і схильною до численних коливань та перетворень. Антоніми виражають не окреме поняття, а є лінгвостилістичною універсалією, породженою суб'єктивними мовотворчими зусиллями мовця в його пошуках експресивних засобів вислову. Тому при теоретичному вивченні семантичної структури антонімічних відношень необхідно враховувати їх екстралінгвістичну зумовленість та прагматичну інформацію.

Прагматична інформація містить ставлення до змісту та адресату повідомлення, а також оцінне, суб'єктивне ставлення до самої об'єктивної дійсності. Головним завданням прагматичної інформації є вплив на інтерпретацію повідомлення адресантом мовного акту. Прагматичний уплив здійснюється при вживанні як експресивних, так і нейтральних засобів. У прагматичній інформації успішність мовленнєвого впливу залежить від ставлення комунікантів і форм їхнього спілкування, де головне місце посідає актуальний смисл слова.

Утворення актуального смислу слова – це контекстуально зумовлене семне варіювання значення, сутність якого розкривається в реалізації комунікативно релевантних компонентів системного значення слова. Набір сем, що підлягають актуалізації, визначається комунікативним завданням конкретного адресанта в існуючому

мовленнєвому акті. Актуальний смисл слова в середовищі акту мовлення часто містить у собі семантичні ознаки, які вносяться не словом, а вживанням певної комунікативної моделі.

Здатність до семного варіювання є інгерентною властивістю слів, зумовленою самим механізмом мовної системи. Дослідниця Е. Кузнецова виділила системні фактори, що можуть передбачити можливість семного варіювання та характер його реалізації [3, с. 76–80].

Найголовнішим фактором семантичного варіювання слова можна назвати його приналежність до загального закону вільного характеру мовного знака (Ф. де Соссюр), оскільки слово та сема пов'язані одне з одним умовним зв'язком, а не органічно. Тому можливість зміни слова в одному плані та незмінність в іншому зумовлена вільним характером зв'язку між формальною та значеннєвою сторонами.

Другим фактором можна назвати наявність внутрішньолінгвістичної обумовленості семного варіювання слова. Значення слова зумовлене не лише денотативними та понятійними (позалінгвістичними), а й синтагматичними зв'язками слів (внутрішньолінгвістичними) факторами. Значення слів змінюються під впливом контекстних партнерів, які можуть викликати актуалізацію, підсилення або затухання семи.

Комбінаторний характер лексичних одиниць є третьою важливою передумовою семного варіювання слова, адже для компонентного складу лексичного значення (сем) характерні актуалізація, підсилення, підтримання одних сем і, навпаки, послаблення й затухання інших, а також конкретизація та категоризація значень. Це в цілому й становить основу семантичного варіювання слів.

Семне варіювання, здійснюване на рівні семеми, полягає у здійненні таких семантичних процесів:

1. Актуалізація семи – це комунікативно зумовлене виділення семи в структурі значення, що приводить до сприйняття її учасниками акту мовлення як такої, що входить до актуального смислу слова (комунікативно релевантної). Актуалізуватися може будь-яка сема зі структури значення, як ядерна, так і периферійна. Загальновідомі актуальні смисли, що виникають у результаті актуалізації ядерного компоненту семантичної структури, не мають

у мовленнєвому акті жодних формальних показників. На противагу цьому актуалізація периферійних компонентів значення може включати такі формальні сигналізатори, як інтонація, графічна оформленість фрази та ін. Семи, що не увійшли до актуального смислу слова, так і залишаються неактуалізованими, потенційними.

І найголовніше – навіть якби мені вдалося дістатися до Львова, я потрапив би не до ***справжнього****, а до* ***маревного*** *Львова* [6, с. 266].

Завдяки урахуванню всіх сем антонімів та їхньої тісної взаємодії зі складниками висловлення, маємо змогу виділити компоненти *справжній – маревний* як антонімічну опозицію. Реалізація опозиції виявляється в мовленні завдяки виділенню диференціальних сем *'реальність'/'ірреальність'*. Семантичне протиставлення акцентує відповідну сему за рахунок зіставлення з протилежною.

2. Підсилення семи – збільшення інтенсивності семи в межах семантичної структури слова. Та чи інша сема є домінантною у структурі актуалізованого значення та відіграє головну роль у реалізації словом актуального смислу.

Тут усе таке ***старовинне****. А дівчата зовсім* ***юні*** [6, с. 252].

У наведеному контексті антонімічна опозиція *старовинний – юний* підкреслює контрастність явищ дійсності за рахунок збільшення інтенсивності міри прояву часового простору. Усі інші складники семантичної структури слів посідають другорядну позицію і суттєвої прагматичної інформації не несуть.

3. Затухання (послаблення) семи – процес зменшення інтенсивності прояву семи у структурі актуалізованого значення. Такі семи вже не реалізують повною мірою актуального смислу слова та замінюються новими.

Як і в реальному житті, бідкаюся уві сні, що не маю ***свого закутка****, бодай* ***малесенького кабінетика****, у якому могла б попрацювати не відволікаючись. Або – інший варіант сновидіння: відкриваю дверцята, а за ними –* ***величезний*** *заводський* ***цех****, із височенними лункими стелями – хоч конем гасай! Але я, спершу зрадівши, стою розгублена: та навіщо мені* ***гігантський кабінет****? Мені б тільки* ***кімнату****, але* ***окрему****…*[6, с. 360].

На цьому прикладі можна простежити підсилення одних і затухання інших сем. Порівнюючи антонімічні сполучення *свій закуток – маленький кабінетик – величезний цех – гігантський кабінет – окрема кімната*, помічаємо, що на передній план у смис-

ловій структурі сполучень вийшла сема *‘розмір’*, послабивши тим самим сему *‘відокремленість’*. Актуалізувавшись, периферійна сема розміру призвела до затухання архісеми, що вийшла за межі актуального значення слів.

4. Підтримання семи – це вербальна експлікація семи, актуалізована в мовленнєвому акті. Така експлікація виступає як засіб контекстуального підсилення семи й полягає у вживанні в комунікативному акті слова чи словосполучення, еквівалентного окремій семі, що актуалізується, або актуальному смислу слова в цілому. Найчастіше підтримки експлікацією потребують периферійні семи, оскільки саме вони можуть виявитися незрозумілими.

Його життя раптово набуло вартості і високого сенсу, воно перестало бути індивідуальним, відокремленим ***мерехтінням****, спалахнувши суцільним надособистісним* ***сяйвом*** [6, с. 255–256].

Актуальний смисл опозиції іменників *мерехтіння – сяйво*, що служать проявом різного ступеня вияву семи *‘світло’*, формуються на основі контекстуального оточення цих мовних одиниць.

5. Конкретизація семи – це детермінований комунікативним завданням перехід мовця від абстрактної семи до конкретної алосеми у складі значення слова. Цей процес супроводжує актуалізацію семи, він стосується лише тих сем, які мають досить високий рівень абстрактності, оскільки конкретні семи додаткової специфікації не потребують.

З часу облетіла ***фальшива*** *облуда тривимірності і незворотності, з-під неї визирнуло* ***щире*** *золото Єдиного* [6, с. 256].

Абстрактна сема істинності потребує конкретизації. У цьому мовленнєвому акті конкретизуються алосеми *‘відповідність’/‘невідповідність оригіналу’, ‘справжність’/‘несправжність ставлення’*.

Конкретизація значення – це завжди лексична трансформація, унаслідок якої слово ширшої семантики загального лексичного значення замінюється словом вужчої семантики.

6. Категоризація значення – комунікативно зумовлений вибір архісеми для актуалізованого значення. Архісема вибирається з відкритого ряду сем, що зафіксувалися у відповідному значенні в результаті попереднього досвіду категоризацій. Архісема є інгерентно властивим семантичним компонентом слова, який виводиться шляхом послідовного абстрагування від сем із нижчим ступенем до сем із вищим ступенем ієрархії. Вибір архісеми здійснюється в межах

мовленнєвого акту, проте це не означає, що вона наводиться контекстом.

Жінки мовчали, перекидалися на демонів, одна з них мала тулуб коня, чим я був не ***розчарований****, а* ***приємно здивований*** [6, с. 274].

Антонімічна опозиція *розчарований – приємно здивований,* підкріплена використанням у синтаксичному конструкті протиставного сполучника, визначає спільну категоріальну сему ‘емоційної забарвленості’ мовленнєвого акту. Категоризація значення цих антонімів відбувається внаслідок виокремлення архісеми *‘позитивне/негативне забарвлення’*, а також абстрагуванням від сем нижчого ступеня ієрархії.

Досліджуваний матеріал дозволяє дійти висновку, що антоніми є одним із дієвих засобів здійснення прагматичної спрямованості тексту. Їх використання сприяє підвищенню ефективності донесення адекватної інформації від адресанта до адресата і, відповідно, забезпеченню очікуваного трактування інформації. Залежно від комунікативних завдань вони можуть виконувати різні прагматичні функції, які спираються на основні семантичні процеси: актуалізацію, підсилення, послаблення, підтримання, конкретизацію сем, а також категоризацію значення. Нами проаналізований лише загальномовний прагматичний засіб семного варіювання актуального смислу слова антонімів, що залишив невисвітленими проблеми інших засобів донесення до адресата прагматичної інформації на рівні лексики, які має смисл досліджувати.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Аспекты семантических исследований / Отв. ред. Н. Д. Арутюнова и А. А. Уфимцева. – М., 1980. – 356 с.
2. **Бобух Н. М.** Антоніми в українській поетичній мові: [Моногр]. / Н. М. Бобух. – Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2007. – 321 с.
3. **Кузнецова Э. В.** Лексикология русского язика / Э. В. Кузнецова. – М.: Высшая шк., 1989. – 216 с.
4. **Мовчан Д.** Шляхи актуалізації прагматичного потенціалу антонімів (на матеріалі іменників сучасної німецької мови) / Д. Мовчан // Наукові записки. – Випуск 89 (3). – Серія: Філологічні науки (мовознавство): У 5 ч. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2010. – С. 201–204.

5. **Полюга Л. М.** Про синоніми та їх використання / Л. М. Полюга // Словник антонімів української мови. – К.: Вища шк., 2001. – С. 8–24.
6. Сновиди: Сни українських письменників / Упоряд. Тарас Малкович. – К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2010. – 416 с.
7. **Унукович В. В.** Про деякі види текстової актуалізації антонімічних пар / В. В. Унукович // Мовознавство. – 1985. – № 5. – С. 68–70.

Надійшла до редколегії 24.02.2011

ISBN 978-966-551-348-3. Дослідження з лексикології і граматики української мови, вип. 10, 2011

УДК 81'286.3-055.6

Л. М. Ткач

ЛІНГВІСТИЧНИЙ ФЕНОМЕН МОЛОДІЖНОЇ КУЛЬТУРИ

Розглядаються особливості функціонування мови в Інтернеті як лексики в особливому значенні, визначається специфіка молодіжного сленгу як мови субкультури.

Ключові слова: культура мови, віртуальне спілкування, молодіжний сленг, комп'ютерний сленг, міжмовна інтерференція.

Рассматриваются особенности функционирования языка в Интернете как лексики в особенном значении, определяется специфика молодежного сленга как языка субкультуры.

Ключевые слова: культура речи, виртуальное общение, молодежный сленг, компьютерный сленг, межъязычная интерференция.

The peculiarities of Internet language function as a vocabulary with a specific meaning are analyzed. Youth slang as a subcultural language is shown in the article.

Key words: virtual interaction, youth slang, computer-based slang, interlingual interference.

Мова є динамічною системою, якій властива постійна зміна, для неї характерна стабільність та сталість. Мова постійно реагує на зміну умов існування та функціонування, прилаштовується до середовища, в якому вона функціонує [3, с. 130]. В українській мові на початку XXI ст. відбуваються значні зміни, які торкаються всіх рівнів мовної системи, що зумовлено розширенням сфер суспільного життя, зростанням масштабів комунікативних процесів тощо.

Строката картина соціодинаміки неминуче породжує не менш строкату картину динаміки мовної, співіснування різних мовних смаків, стильових засобів, поглядів на стан і перспективи розбудови української мови, передусім її лексикону.

У зв'язку з посиленим динамізмом соціальних структур і відносин у сучасному суспільстві, глобалізацією суспільної сфери актуальним на сьогодні залишається питання культури мови, під якою розуміють «дотримання усталених мовних норм усної та писемної літературної мови, а також свідоме, цілеспрямоване, майстерне використання мовно-виражальних засобів залежно від мети й обставин спілкування» [2, с. 263].

Молодіжна лексика стала активним прошарком лексики, яка не згасає сьогодні, а лише видозмінюється, оновлюється на вимогу, продиктовану часом. Стрімке, постійне прискорення та оновлення сучасного життя перетворює спілкування в молодіжному середовищі на динамічну систему, що стимулює зміни комунікативних форм і

© Л. М. Ткач, 2011

являє для молоді самостійну цінність [4, с. 36–38]. Рівень володіння мовою визначає рівень освіченості та загальної культури особистості. Сьогодні одним із принципів молоді став т. зв. виклик суспільству, неприйняття його норм, зразків, що призвело до низької мовної культури. Порушення мовних норм – це вияв глибоких суспільно-культурних і психологічних зсувів. Актуальність обраної теми визначається тенденцією активізації досліджень молодіжної лексики на сучасному етапі. Зазначимо, що феномен молодіжних субмов є ще малодослідженою ділянкою мовознавства, яка потребує поглибленого вивчення.

Досі в науковій літературі домінує розуміння молодіжного мовлення як «мовного хуліганства». Дослідженням цього питання займаються нині лише окремі мовознавці, хоча сама тема надзвичайно багатогранна. Заслуговують на увагу дослідження таких науковців, як Л. О. Ставицька, Н. О. Шовгун, І. І. Щур, яких цікавить питання мови в площині молодіжного мовлення. Наприклад, Н. О. Шовгун досліджує мову в площині молодіжного мовлення окремих соціальних груп [6]. Проблема україномовного комп'ютерного сленгу є предметом кандидатської розвідки І. І. Щур [7]. Коло наукових інтересів Л. О. Ставицької окреслюється вивченням лексичних груп в українській мові, зокрема в галузі сленгу, жаргону, арго [5].

У зв'язку зі стрімким розвитком комп'ютерних технологій, появою нових пристроїв та програмного забезпечення користувачі комп'ютерної техніки перейшли від використання досить примітивних пристроїв і технологій до більш сучасних і складних. Унаслідок цього почав змінюватися словниковий запас користувачів комп'ютерною технікою і виникло нове явище – молодіжний комп'ютерний сленг. Проблема існування молодіжного мовлення є важливою з лексичної точки зору, однак на сьогодні є маловивченою й суперечливою і потребує детального розгляду, хоча науковці торкалися окремих її аспектів, приділяючи недостатньо уваги лексичним пластам віртуального спілкування. Тому метою нашої статті є визначення специфіки цього сленгу, який отримав свою словесну номінацію.

Мова має знакову природу й системну організацію, вона є універсальним засобом спілкування. Віднедавна мова стала основним компонентом всесвітньої мережі Інтернет. Основною причиною

появи нових слів у мові Інтернету є стрімкий розвиток самих комп'ютерних технологій. Дедалі частіше виникає нове явище у спілкуванні Інтернет-користувачів – викривлене вживання слів нормативної лексики. Учасники віртуального спілкування часто об'єднуються за спільними інтересами, способом життя у певні відокремлені від інших користувачів групи, у яких спілкуються зрозумілою лише для них мовою. Відсутність у мові стандартизованої термінології, численність фірмових і рекламних термінів стали причиною появи великої кількості комп'ютерного сленгу. Багато слів є громіздкими і незручними в щоденному використанні, у зв'язку з чим виникає тенденція до скорочення, спрощення слів, напр., *CD-ROM Drive (накопичувач на лазерних дисках)* має у сленгу еквіваленти *сидюк, сидюшник;* речення типу *Компи бувають двох видів – біми та маки (Персональні комп'ютери бувають двох видів – IBM-сумісні і Macintosh).*

Крім серйозного термінологічного варіанта з'явилася ігрова, дещо жартівлива лексика з емоційним забарвленням, елементом невимушеності: *аська (Інтернет-пейджер (програма для миттєвого обміну повідомленнями) ICQ), вжикалка (матричний принтер), віндовоз (програма Windows), віндузятники (прихильники ОС Windows), гризун (комп'ютерна миша), ду́рик (процесор AMD Duron), карлсон (охолоджуючий вентилятор), утоптаний (стиснутий програмою-архіватором).*

Існують такі типи форм комунікації в мережі: електронне листування (електронна пошта), спілкування за допомогою форумів, що означає досить-таки оперативний, стислий у темпі епістолярний жанр, а також спілкування за допомогою Інтернет-пейджерів та чатів, тобто спілкування в режимі онлайн, яке максимально наближене до усного спілкування. Усі ці жанри впливають на ту стилістику, на той вибір експресивних засобів, які використовуються співрозмовниками. Спілкуючись, молоді люди не бачать один одного і навіть незнайомі й здебільшого почуваються розкуто у виборі мовних засобів. Тому молодіжній лексиці віртуального спілкування властива певна стилістична маркованість: знижено-грубувата, дещо вульгарна, напр., *бздун (користувач BSD), плінтус (зневажливе) (технологія Bluetooth), файло (файл)*, що забезпечує їй експресію в іронічно-жартівливому ключі, яку інколи просто неможливо допустити в усному мовленні чи листуванні. Постає питання: чи є така мова

сьогодні закономірною в сучасному інформаційному просторі, чи має вона право на існування?

Більшість віртуальних співрозмовників вживають слова з порушенням норм мовлення для більш виразного, іронічного забарвлення певного виразу, тому розповсюдженою в Інтернеті є така лексична група, як *сленг*, який стійко посів місце за частотністю вживання молоддю. Наявність сленгу свідчить, що у мові відбувається безперервна міграція мовних одиниць, перехід їх з одного лексичного розряду в інший. Поняття сленг (від норв. sleng – швиряння, викид) зазвичай розуміють як соціально обумовлений різновид і трактують як сукупність будь-яких слів, окрім відверто лайливих, нових порівняно з узуальними, що складають шар розмовної лексики, яка відображає грубувато фамільярне, іноді гумористичне ставлення до предмета мовлення, метафоричного за своїм первинним значенням і вживаного переважно в умовах невимушеного спілкування [1, с. 461].

До України хвиля інтересу до субмов докотилася порівняно недавно. Сьогодні відбувається нова хвиля активізації сленгу (після трьох попередніх у XX ст.: у 20-ті, 70-ті, 90-ті рр.), що цілком відповідає природі функціонування цього маргінального явища. Сленг є своєрідним знаком, паролем, пропуском у коло спілкування, де слово, цитата чи реакція на них робить людину своєю в цьому колі, близькою за інтересами. Орієнтуватися в семантичному просторі сленгового масиву досить важко, тому що вживання сленгів – це результат дії своєрідного творчого процесу, який виникає з бажання мовця почути щось нове, в основі цього процесу лежить відхід від стандарту, від норми.

Необхідно зазначити, що в молодіжного сленгу є свої переваги: він може бути показником мовного багатства, коли поряд із літературними загальновживаними словами людина використовує ще й численні новоутвори, тим самим урізноманітнюючи свій словниковий запас, додаючи своїй мові більше відтінків і тонів. У цьому випадку сленг стає своєрідною мовною грою, яка допомагає особі заявити про себе у власному мікросоціумі та водночас відокремитись разом із ним від решти суспільства. Молодь ніби експериментує зі словами, деформуючи їх, утворюючи нові форми та варіанти слів.

Останнім часом відбулося повальне захоплення молоді комп’ютерними іграми. Це послужило джерелом нових слів, напр.,

думер (людина, яка грає в гру «DOOM»), квакати (грати в гру Quake) та ін.

Шляхи і способи утворення комп'ютерного сленгу досить різноманітні, але всі вони зводяться до того, щоб пристосувати іншомовне слово до вітчизняної дійсності і зробити його придатним для постійного використання. До основних методів утворення сленгу, що охоплюють більшість нині існуючої сленгової лексики, належать: калька (повне запозичення), напівкалька (запозичення основи), фонетична мімікрія, переклад.

Міжмовна інтерференція є ознакою розвитку мови, поповнення її ресурсів, з іншого боку, вона зумовлює ряд негативних наслідків лексичних запозичень, які часто заступають питомі українські слова та форми. Сьогодні відчутним є прагнення молоді залучити у свою повсякденну мову англійські слова. Захоплення ними стало своєрідною модою, воно зумовлено створеними в молодіжному суспільстві стереотипами, ідеалами. Саме в цій групі має місце українське чи російське або просто неправильне прочитання англійського слова. Часом помилка є привабливою в такій мірі, що стає загальновживаною, напр., *меседж* (*message – повідомлення*), *крейз*і (*crazy – божевільний*)

Перехід слів з іноземних мов в українську – найпопулярніший шлях утворення сленгу. Будь-яке іншомовне слово, перш ніж воно посяде місце у вітчизняній мові, проходить так зване шліфування. Слово спочатку адаптується до мови користувача, змінюється відповідно до граматичних, фонетичних, орфографічних норм, а вже потім входить до вжитку. Зазначимо, що вплив англійської на молодіжну субмову є закономірним явищем. Тому не дивно, що сучасний український сленг певною мірою англоканізований. Напр., слова *спікати (англ. speak) – говорити; паті (англ. party) – вечірка; мані (англ. money) – гроші, крейзі (англ. crazy) – несповна розуму, піпли (англ. people) – люди, шузи (англ. shoes) – взуття* є прямим запозиченням із англійської зі збереженням значення.

Зазначимо, що українська мова, до якої перейшли англійські слова, підпорядковує нове слово під норми своєї фонетики, граматики. У сленговій лексиці утворюються слова за допомогою зменшувано-пестливих суфіксів *-ик, -к (а), -ок: disk drive – дискетник, ROM – ромка, CD-ROM – сідіромка.* Використовуються суфікси знижено-емоційної маркованості, напр., *-юк: CD – сідюк.*

Комп'ютерний сленг не позбавлений і фразеологічних зворотів, які побудовані на асоціативному перекладі, напр., *бутити – перезавантажувати комп'ютер, жати батони (англ. press button) – працювати з клавіатурою, глюк полірувати – налагоджувати програму, глю́чити – працювати з глюками (помилками), ґуглити – вести пошук в Інтернеті (за допомогою Google), дебажити (англ. debug) – вести пошук помилок у програмі, ребутнути – перезавантажити систему.*

Молодіжний сленг є рухливою підсистемою мови, лексика якої істотно змінюється, активно розвивається й оновлюється. Його прибічники не поступаються спілкуванню людей інших соціальних груп. Вони активно обговорюють різноманітні теми, спілкуються в розмовному стилі, використовуючи всі форми нової лексики. Учасники віртуального спілкування запозичують фрази, які їм до вподоби, і починають вживати їх, поширюючи нову для них субкультуру мовного спілкування. Відбувається процес зміни поколінь, і ті слова, що здавалися вчора модними, сьогодні вже виглядають застарілими. Змінюється мода, тенденції в суспільстві, «нові» слова замінюють «старі»: *числогриз*, що позначає комп'ютер, у сучасному сленгу замінили слова *тачка, комп.*

Кожний новий «винахід» в мережі Інтернет набуває свого словесного позначення, яке швидко приживається в «живій» мові. Зараз можна почути слова: *айпішник – IP-адреса, алкого́лік – програма копіювання компакт-дисків Alcohol 120 %, баг (англ. bug) – помилка (збій) у програмі, батон (англ. button) – клавіші, бутявка – компакт-диск, вінт – вінчестер, вжикалка – матричний принтер, клава – клавіатура, сидюк – дисковод та диски CD-ROM, юзер – користувач* та ін.

Причиною такого мовного процесу є міжмовна інтерференція як один із наслідків глобалізації і виникає через підвищений попит на іноземні мови, а також використання Інтернету. Це так званий культурний синдром творення різноманітних форм лексики в українському мовному середовищі, зокрема іншомовного впливу на вітчизняну лексику.

У Росії, наприклад, сьогодні чільне місце належить «албанській» мові, що є носієм культури представників нової соціальної групи молодих людей, які спілкуються за допомогою комп'ютерного сленгу. Вони не дотримуються суспільних норм та правил і

демонстративно виражають т. зв. протест у мережі Інтернет-спілкування. Цей феномен виник у лексико-лінгвістичному дискурсі протягом останніх п'яти років. Новостворена лексика є поширеним у Рунеті на початку XXI ст. молодіжним стилем вживання мови з фонетично адекватним, але принципово неправильним написанням слів (т. зв. еративів), вживанням ненормативної лексики і окремих штампів. Наприклад, свідомо порушуються норми орфографії в бік фонетичного письма. Відбувається зміна голосних і приголосних, напр., «о» на «а», «и» на «е», «я» чи «ю» на «йа, йу» та ін. Нові слова наділені іншим значенням, зрозумілим лише тим, хто їх створює, і яке цілком відокремлене від літературної мови зі своїми граматичними, лексичними й соціокультурними особливостями. Лексично воно складається з граматично неправильних, спотворених убік фонетично неправильних форм слів. Утворення нових слів – процес творчий, в якому важливою є функціональна сторона питання: довести, що граматичні правила в спілкуванні молодих людей не є важливою нормою, а лише сприяють полегшенню написання коментарів до текстів у чатах та Інтернет-форумах.

Уживання таких слів у віртуальному спілкуванні зумовлене бажанням відрізнятися як окрема суспільна група, комунікаційний процес якої насичений певними мовно-виражальними засобами. Через це молодь намагається якомога більше урізноманітнити своє мовлення власними новотворами.

Безперечно, мова Інтернету не відповідає нормам літературної мови, але вона продиктована часом і посідає сьогодні значне місце в лексичній системі молодіжного мовлення. Нею розмовляють різні молодіжні групи, які несуть свою субкультуру в мовне середовище зі своїми правилами та нормами, що формує лексичний пласт, який синтезує в собі не тільки сленг, а й професіоналізми, вульгаризми, арго. Існування такої мови дозволяє учасникам спілкування відчути себе членами якоїсь замкнутої спільності, але дозволяє їм розуміти один одного з півслова. Розвиток цього мовного явища і його стрімке поширення серед великого числа носіїв рідної мови зумовлюється впровадженням комп'ютерної техніки, Інтернету в життя сучасного суспільства. Комп'ютерний сленг вживає не лише молодь, не тільки професіонали в галузі комп'ютерних технологій, а й люди, що зовсім не мають ніякого відношення до неї. Тому сьогодні актуальним залишається питання дослідження лінгвістичної складової вір-

туального спілкування, використання комп'ютерного сленгу як явища, яке має одержати свою словесну номінацію.

Подальше опрацювання цієї теми дасть змогу спрогнозувати тенденції лінгвістичного розвитку мови, яка швидко та гнучко реагує на потреби суспільства. Але в цьому питанні мова, поза всякими сумнівами, знаходиться під безпосереднім впливом екстралінгвістичних факторів.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Арапов М. В.** Сленг / М. В. Арапов // Большой энциклопедический словарь // Языкознание / [Под ред. В. Н. Ярцевой]. – [2-е изд.]– М., 1998. – 461 с.
2. **Ганич Д. І.** Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. – К: Вища освіта, 1985. – 360 с.
3. **Грабовий П. М.** Український молодіжний сленг у системі функціонування мови / П. М. Грабовий // Актуальні проблеми філології та перекладознавства: [Зб. наук. пр.]. Ч. 1. Вип. 3 / Ред. кол.: В. В. Левицький, Л. І. Бєлєхова [та ін.]. – Хмельницький: ХНУ, 2007. – С. 130–132.
4. **Єрмоленко С.** Знати і «фільтрувати» / С. Єрмоленко // Українська мова і література в середніх школах, гімназіях, ліцеях, колегіумах. – 2005. – № 7–8. – С. 36–38.
5. **Ставицька Л. О.** Арго, жаргон, сленг: Соціальна диференціація української мови / Л. О. Ставицька. – К.: Критика, 2005. – 464 с.
6. **Шовгун Н. О.** Формування українського сленгу в мовленнєвій діяльності малих соціальних груп: Автореф. дис. … канд. філол. наук: 10.02.01 / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – К., 2000. – 17 с.
7. **Щур І. І.** Український комп'ютерний сленг: формування і функціонування: Автореф. дис. … канд. філол. наук: 10.02.01 / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – К., 2006. – 20 с.

Надійшла до редколегії 12.02.2011

ISBN 978-966-551-348-3. Дослідження з лексикології і граматики української мови, вип. 10, 2011

УДК 81'373:821.161.2

О. М. Турчак

ЧАСТИНОМОВНА ТА ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОДОРАТИВНОЇ ЛЕКСИКИ У ТВОРАХ ГРИГОРА ТЮТЮННИКА

Проаналізовано одоративну складову творів Григора Тютюнника. Особливу увагу приділяється частиномовному вираженню запахових відчуттів та їхній функціонально-стилістичній характеристиці.

Ключові слова: одоративна лексика, запахові відчуття, номінація запахів, семантика запаху.

Проанализирована одоративная составляющая произведений Григора Тютюнника. Особое внимание уделено выражению восприятия запахов словами разных частей речи и их функционально-стилистической характеристике.

Ключевые слова: одоративная лексика, восприятие запаха, номинация запахов, семантика запаха.

The article is devoted to the analyses of odour component of Hryhir Tyutyunnyk's works. The special attention is paid to the use of parts of language for the expression of smells perception and their functional and stylistic charachteristics.

Key words: vocabulary of odour, the perception of smell, smells nomination, the semantics of smell.

Одоративна, або запахова, лексика є надзвичайно колоритним засобом передачі уявлення про навколишній світ. До вивчення запахів зверталися неодноразово дослідники з різних галузей наук. Одоративним відчуттям присвячені праці не лише мовознавців, а й психологів, культурологів, психофізіологів тощо. Незважаючи на величезну кількість досліджень щодо одоративної складової світу, її вивчення залишається актуальною темою і сьогодні.

З мовознавчого погляду лексику на позначення запаху вивчали С. Александрова, О. Білецький, В. Виноградов, І. Гайдаєнко, Н. Павлова, О. Потебня, О. Федотова тощо. Наприклад, О. Білецький зазначав, що запах важко передати словом, а тому лексика на означення запаху довгий час була бідною [3, с. 321]. Інша дослідниця С. Корчова-Тюріна стверджує, що активне використання запахової лексики в різних мовних стилях і жанрах зросло у XIX ст. На сучасному рівні збільшився не лише її кількісний склад, а й функціонально-стилістична роль [7, с. 87]. Значний внесок у дослідження одоративної лексики зробила Н. Павлова, яка вважає, що найчастіше майстри слова звертаються до оцінки запаху, його інтенсивності, якості і визначення впливу запаху на людину [8, с. 8].

© О. М. Турчак, 2011

В українській мовознавчій науці найбільш ґрунтовно проаналізовано одоративну лексику та її функціонально-стилістичні можливості В. Дятчук. Авторка з'ясовувала, за допомогою яких мовних засобів передається виділення запаху, його розповсюдження, і дійшла висновку, що мова має величезну кількість можливостей, щоб передати різноманітні відтінки запаху, поширення його в повітрі або виділення певним джерелом [6]. Вивчала запахи і Л. Ставицька. Дослідниця класифікувала одоративи на шість функціональних груп: запахи природи, людини, їжі та напоїв, цивілізації, абстрактні запахи, інші запахи [9, с. 76]. Ароматичній картині світу присвячені дослідження В. Власюка, у яких звертається увага на особливості запахових відчуттів та їх вияв у мові [5], виділено об'єкти і суб'єкти одоративної складової, де об'єкти – це джерела запахів, а суб'єкти – люди, які їх сприймають. На межі груп об'єкта та суб'єкта, на думку В. Власюка, знаходиться інтенсивність запаху, оскільки вона залежить як від об'єкта (його здатність виділяти молекули запаху), так і від суб'єкта (здатність конкретної людини сприймати запахи) [4].

У художній літературі до передачі запахових вражень звертало́ся багато українських митців. Це Іван Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Михайло Коцюбинський, Олесь Гончар, Михайло Стельмах, Володимир Сосюра, Максим Рильський, Микола Зеров та інші. Літературознавець О. Білецький стверджує, що запах діє, як музика: він звертається до підсвідомого, викликає в нашій уяві мрії і спогади всупереч бажанням нашого розумового «я», має надзвичайну силу впливу [2]. Саме тому цілком зрозуміле прагнення і бажання майстрів художнього слова виразніше і яскравіше, з найтоншими нюансами викликати в людській уяві образ відчутного запаху за допомогою контексту. Не є винятком і творчість Григора Тютюнника, мовна палітра якого увібрала все багатство лексичних скарбів української мови, її неперевершену красу і незбагненну силу, де слово майстра звучить надзвичайно чарівно, колоритно і по-своєму неповторно. Мовні одиниці на позначення понять, пов'язаних із пахощами, становлять у письменника своєрідний і цікавий лексичний шар.

До питання запахових відчуттів, як художньої деталі оповідань Григора Тютюнника, зверталася С. Александрова. Авторка в письменника виділила два типи номінації запахів. Перший вона визначає за наявністю асоціації з конкретним, реальним запахом, другий – коли одоративними властивостями наділяється об'єкт, який насправді

не асоціюється з нюховими відчуттями. Окремі зауваження С. Александрова робить щодо синтаксичних форм передачі запаху із залученням характеристики частин мови [1]. Ми проаналізуємо одоративну складову творів Григора Тютюнника більш детально.

Отже, мета нашої статті – дати частиномовну та функціонально-стилістичну характеристику одоративної лексики у творах Григора Тютюнника.

Слова на позначення запахів представлено у прозаїка різними частинами мови. Особливо активно використовуються дієслова: *пахнути, пахтіти, пропахнути, відгонити, тхнути, смердіти, віддавати.* Найуживанішими серед них є лексеми *пахнути, запахнути*, що передають пряму ознаку запаху. Для визначення запахів, на думку А. Шамоти, «важливі такі риси: який предмет виступає джерелом запаху, приємність чи неприємність його для людини, інтенсивність, а також подібність до запаху певного предмета» [10, с. 71].

Характерною ознакою художнього мовлення Григора Тютюнника є відтворення різноманітних пахощів навколишнього світу. «Тонке внутрішнє відчуття запахів, знання природних умов їх поширення, пошуки адекватних форм передачі запахових вражень», за словами С. Александрової, «допомагають творити індивідуальний стиль» [1]. Письменник з майстерністю справжнього художника малює в нашій уяві багаті на відтінки аромати. Перед нами постають розкішні картини природи з властивими для неї пахощами, при цьому прозаїк завжди прагне до гармонійності і повноти у їх відтворенні. Оригінальний струмінь свого сприймання запахів уносить письменник у таку пейзажну замальовку: *Жарінь спала. Трава і листя на кущах* ***запахли*** *терпкою прохолодою. Дно у річці потемнішало: звідти вже зринала ніч* [11, с. 47–48]. У ній відчувається не лише яскрава образність, а й властива прозаїку ясність і простота вислову.

З любов'ю і ніжністю Григір Тютюнник передає пахощі степу та нив, їх надзвичайну багатогранність. Степ у нього має то гіркий запах полину, як в повісті «Климко»: *А мокрий степ гірко* ***пах*** *полином і тихошумів од вітру* [12, с. 121], то він просто пахне землею, як в оповіданні «На згарищі»: *В степу* ***запахло*** *розворушеною лемешами землею*» [11, с. 26].

Особливу увагу привертає образ нив, які письменник наповнює різноманітними і багатими ароматами, властивими саме українській природі. За допомогою конкретних джерел запаху прозаїк уносить у пейзажні замальовки глибокий ліричний струмінь. Він пише: «*А ниви* ***пахли*** *хлібами, динями, кавунами*» [11, с. 296]. Оскільки більшість творів Григора Тютюнника розкриває багатий світ селянського життя, то й не дивно, що письменник відтворює запахові реалії звичайного сільського побуту. Наприклад, у хаті «***пахло*** *молоком, житнім хлібом і натопленою лежанкою*» [12, с. 165], «*у кузові ...* ***пахло*** *теплим борошном. Я ніколи не чув, щоб борошно* ***пахло*** *холодно, завжди від нього дише теплом…*» [12, с. 170]. Одоративи можуть доповнювати характеристику приміщень, як в оповіданні «Поминали Маркіяна»: *В хаті* ***пахло*** *живицею, що сям і там виступала з нових недосушених дощок ..., новим коленкором, гарячим воском із свічки і морозом од забужавілих вікон, а з хатини, де варився обід, – капустою, узваром, домашньою локшиною, свіжим хлібом...* [11, с. 106].

Майстер слова органічно вплітає у художню розповідь не лише реально існуючі запахові відчуття, він передає також уявні пахощі, які може сприйняти не кожна людина. У письменника набувають запаху такі поняття, як *хмари, надвечір'я*, особливий запах має навіть *дим*. Григір Тютюнник щоразу знаходить нові відтінки, що допомагає йому створити неповторні образи, наприклад: *Із заходу ... майже над самою землею тягло хмари, котрі, як здалося мені,* ***пахли*** *димом* [12, с. 56]; *Надвечір'я* ***пахло*** *осінню, підгорілим листям жовтої акації, холонучою землею* [11, с. 211]; *...Дими з бовдурів* ***пахнуть*** *всяк своїм: то кулешем, то оладками гаряченькими, то не розбереш і чим* [11, с. 77–78], *… дядьків костюм новий* ***пах*** *Климкові вихідними днями* [12, с. 82]. Подібне перенесення запахів на явища, які не можуть їх мати, сприяє емоційній насиченості тексту й увиразненню художньої мови.

Як видно з наведених прикладів, дієслова *пахнути, запахнути* передають переважно приємні аромати, але досить часто вони можуть поєднуватися зі словами, що позначають неприємні джерела й ознаки запаху: *Вода* ***запахла*** *гнилим падалішнім листям і моченими коноплями* [11, с. 49]; *Від нього й зараз* ***пахло*** *прілим солодом злежаної соломи, соляркою і вистудженим потом* [11, с. 52]. У подіб-

них випадках лексеми *пахнути, запахнути* ніби нейтралізують неприємне відчуття запаху.

На виділення джерелом неприємного запаху вказують також дієслова *тхнути, смердіти*: *Тоді в ній (хаті) робиться веселіше, і вже* ***не тхне*** *прілою пусткою, як то буває взимку чи пізньої осені ...* [11, с. 17]; *Од них* ***смерділо*** *горілкою, тютюном і брудним одягом* [11, с. 141].

«Оскільки світ реальної дійсності являє собою безмежну різноманітність ознак запахового відчуття, мова прагне до адекватного відображення конкретно-чуттєвого сприймання запахів, тому поряд з первинними, прямими значеннями вживаються вторинні, переносні, які поповнюють лексико-семантичну групу слів на означення запаху. У сучасній мові активну роль при цьому відіграють дієслова з вторинним одоративним значенням, що завдяки розширенню сполучуваності з іменниками можуть передавати відчуття запаху» [6, с. 32]. У мові прози Григора Тютюнника такими дієсловами є, наприклад, лексеми *відгонити, тягти*: *І вже земля з-під лопатки* ***не відгонила*** *Василькові льохом* [11, с. 45]; *...Йде собі далі, до низів, порослих вільшиною, од якої* ***тягне*** *болотом та перемоклим у воді сушняком* [11, с. 164].

Ароматичні відчуття письменник передає за допомогою іменників *запах, пахощі, дух*. Номінація запахів має предметно-відносний характер, тому на виявлення оцінного змісту запахового відчуття – приємного чи неприємного – переданого значеннями іменників, упливає лексико-семантична сполучуваність, контекст, у якому вживається той чи інший іменник [6]. Лексема *запах* позначає загальну семантику запаху, його безпосереднє сприйняття і в основному завжди асоціюється з приємними легкими ароматами. Запах може виникати як спогад, може нагадувати майже стерті уявлення, які раптом оживають, як, зокрема, в оповіданні «Холодна м'ята»: *І серед тих* ***запахів*** *Андрій ніяк не міг упізнати одного, що нагадував йому дитинство, пасьбу на купині з пляшкою холодного молока і окрайцем хліба в торбині, перший вечір з Клавою отут, посеред лук, клечані святки в бабусиній хаті, примазаній ради празника і струшеній різучою осокою –* ***запах*** *нагадував йому все життя, крім служби на морі* [11, с. 54]. За допомогою передачі певних запахів Григір Тютюнник зумів підкреслити сум героя за чимось утраченим, що дороге і близьке його серцю. У цьому випадку прозаїк не

обмежується вказівкою на один запах, він ніби нагнітає їх, досягаючи тим самим надзвичайної місткості описуваного.

Іменник *пахощі* теж вживається для позначення приємних ароматів: *Потім вони ходили луками, їли цукерки і обіймалися посеред* ***пахощів*** *скошеного сіна* [11, с. 129]. Ця ж лексема може вказувати не лише на виділення запаху певним джерелом, а й на його поширення: *І от знову прийшла весна, і знову зацвів терен у Вуточчиному садку, принаджуючи своїми* ***пахощами*** *ос та бджіл на молоду квітку* [11, с. 121].

Допомагає письменнику тонко відтворювати багатий світ запахів лексема *дух*, яка вживається переважно в поєднанні з прикметниками, що містять елемент одоративної семантики й уточнюють та конкретизують той чи інший запах: *Роса потягла з вологих трав густий* ***дух*** *вимороженої бодяги, в'ялої бугили і пожухлого мокрого сіна, що позалишалося в кущах по торішній косовиці* [11, с. 54]; *Ліс низовий, набряклий душною вологою та п'янким* ***духом*** *розбухлої брості* [11, с. 99].

Для передачі своєрідних ароматів Григір Тютюнник використовує й прикметники. «На відміну від дієслів та іменників ..., які залежно від їх сполучуваності передають в мові то приємні, то неприємні запахи, прикметники … чітко розмежовують свої функції, оскільки їх значення вказують на наявність, постійність якої-небудь ознаки, властивої рослині, продукту харчування, предмету тощо, конкретизуючи при цьому відчуття запаху» [6, с. 33]. Наприклад, усього лише одну лексему *запашний* прозаїк уживає для того, щоб передати багаті на відтінки пахощі літньої ночі: *Шашло* «*ждав, забувши навіть ... про* ***запашні*** *ночі посеред лук з великою, як яблуко, зорею край неба*» [11, с. 130]. Прикметник ***пахучий*** теж указує на приємне відчуття: *Павло завів машину під грушу, перевдягнувся і пішов у повітку спочивати на* ***пахучому*** *цьогорічному сінові* [11, с. 179]. Ознака запаху, як бачимо, здебільшого мислиться як така, що існує або виникає в часі і називає якісний стан конкретної реалії.

Подекуди одоративні назви можуть бути представлені дієприкметниками: *Ми увіходимо в душно натоплену хату,* ***пропахлу*** *штибною курявою од сортувальні та козинячим молоком* [11, с. 72]; *Настя вбгала йому в долоню* ***напахчену*** *дешевими духами хусточку* [11, с. 185].

Отже, лексика на позначення запахових відчуттів у творах Григора Тютюнника «утворює складну систему назв, які, функціонуючи в семантико-синтаксичних конструкціях, здійснюють безпосередній зв'язок мови і з реально існуючими в природі запахами, і з понятійними категоріями, які відображають конкретні відчуття в нашій свідомості» [6, с. 51]. Прозаїк зумів яскраво, виразно, з відтворенням найтонших нюансів передати пахощі реалій навколишньої дійсності, будучи при цьому щедрим на використання різних джерел запаху. Його мовна творчість характеризується не лише багатством художніх засобів передачі запахів, а й оригінальністю їх відтворення. Одоративні лексичні засоби у творах Григора Тютюнника мають особливе стилістичне навантаження, завдання яких – словесно-художнє зображення дійсності, яке завдяки майстерності письменника має надзвичайний емоційний вплив на читача і є однією з найбільш характерних ознак його прози.

На прикладі творів Григора Тютюнника і майстерно використаної ним запахової лексики можна зробити висновок, що вивчення одоративних лексичних одиниць є цікавим питанням, яке потребує подальших наукових досліджень. Одоративи у прозі письменника поповнюють систему виражально-зображальних засобів, тому їх вивчення в майбутньому дасть можливість простежити шляхи розвитку української літературної мови. Зокрема, можна розширити і узагальнити вивчення одоративної складової в різних майстрів художнього слова певного періоду і зробити їх порівняльний аналіз щодо частиномовного наповнення та функціонально-стилістичної характеристики.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Александрова С.** Запахові відчуття – художня деталь в оповіданнях Григора Тютюнника [Електронний ресурс] /
2. С.Александрова. – Режим доступу: http:// www.kulturamovy.org.ua/KM/pdfs/Magazine45-5.pdf.
3. **Белецкий А. И.** В мастерской художника слова / А. И. Белецкий. – М.: Высшая шк., 1989. – 160 с.
4. **Белецкий А. И.** Избранные статьи по теории литературы / А. И. Белецкий. – М.: Просвещение, 1964. – 478 с.

5. **Власюк В. В.** Людина як об'єкт і суб'єкт запахової картини світу [Електронний ресурс] / В. В. Власюк. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Apsf_lil/2010_23_1/vlasuk.pdf.
6. **Власюк В. В.** Особливості запахових відчуттів та їх вияв у мові [Електронний ресурс] / В. В. Власюк. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npkpnu_fil/2009_18/1_16_Wlasiuk.pdf.
7. **Дятчук В. В.** Семантична структура і функціонування лексики української літературної мови / В. В. Дятчук, Л. О. Пустовіт. – К.: Наук. думка, 1983. – 156 с.
8. **Корчова-Тюрина С. Н.** Проблема маргинальных форм в европейской культурной сенсорике: Дис. … канд. филос. наук: 09.00.04 / С. Н. Корчова-Тюрина. – Х., 2001. – 167 с.
9. **Павлова Н. С.** Лексика с семой «запах» в языке, речи и тексте: Автореф. дис. … канд. филол. наук: 10.02.01 «Русский язык» / Н. С. Павлова. – Екатеринбург, 2006. – 19 с.
10. **Ставицька Л.** Стать крізь призму запаху / Л. Ставицька // Вісник Львівського ун-ту. Серія філологічна. – 2006. – Вип. 38. – Ч. ІІ. – С. 72–78.
11. **Шамота А. М.** Переносне значення слова в мові художньої літератури / А. М. Шамота. – К.: Наук. думка, 1967. – 124 с.
12. **Тютюнник Г. М.** Твори. Кн. 1: Оповідання / Г. М. Тютюнник. – К.: Молодь, 1984. – 328 с.
13. **Тютюнник Г. М.** Твори. Кн. 2: Повісті / Г. М. Тютюнник. – К.: Молодь, 1985. – 328 с.

Надійшла до редколегії 12.02.2011

ISBN 978-966-551-348-3. Дослідження з лексикології і граматики української мови, вип. 10, 2011

УДК 811. 161

Г. С. Чернобай

СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА БЕЗОСОБОВИХ ОДИНИЦЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ВНУТРІШНІХ СТАНІВ ЛЮДИНИ

Висвітлено аргументацію доцільності залучення міфологічного підходу до вивчення безособових конструкцій на позначення внутрішніх станів людини. Проведено аналіз семантичної природи безособових одиниць. Підтверджено можливість і необхідність створення семантичної і лінгвокультурологічної класифікацій безособових конструкцій у ході подальшого дослідження.

Ключові слова: безособові одиниці, безособові конструкції на позначення внутрішніх станів людини, міфологічний підхід, суб'єктна природа безособових одиниць.

Представлена аргументация актуальности привлечения мифологического подхода к изучению безличных конструкций, которые обозначают внутренние состояния человека. Проведён анализ семантической природы безличных единиц. Подтверждается возможность и необходимость создания семантической и лингвокультурологической классификаций безличных конструкций в процессе дальнейшего исследования.

Ключевые слова: безличные единицы, безличные конструкции, обозначающие внутренние состояния человека, мифологический подход, субъектная природа безличных единиц.

In this article the argumentation of the actuality of the mythological approach's application to the study of the impersonal constructions which denotes person's inner conditions is presented. The analyze of the semantic nature of the impersonal units is leaded. Possibility and necessity of the formation semantic, linguistic and cultural classifications of the impersonal constructions in the process of further scientist is confirmed.

Key words: the impersonal units, the impersonal constructions which denotes person's inner conditions, mythological approach, the subject nature of the impersonal units.

Звернення до теми впливу міфологічного аспекту на одиниці синтаксису мови було спричинене спільним потрактуванням мови і міфу як форми існування людської свідомості. Вивчення ж загальних та екстралінгвістичних особливостей саме безособових конструкцій (далі – БК) української мови обґрунтовуємо історичною обумовленістю: так, міфологічні погляди предків слов'ян зафіксовані в мові історичних пам'яток, датованих X ст. н. е., а виникнення БК відносять до типів синтаксичних структур, які існували в індоєвропейській мові (дативні конструкції, конструкції з родовим особи, перфектні конструкції) [4; 5; 7; 3]. Одним із видів таких одиниць є безособові речення на позначення внутрішніх станів людини (далі ВСЛ). Детальніше зупинимося на інтегрованому вивченні їхньої природи.

© Г. С. Чернобай, 2011

Під інтегрованим вивченням розуміємо поєднання двох площин: семантичного синтаксису як базового матеріалу дослідження і лінгвокультурології, у межах якої виокремлюємо міфологічний аспект потрактування безособових речень (далі – БР). Уважаємо, що аналіз міфологічного суб'єкта БР сприятиме розумінню невідомої природи прихованого діяча. Одним із основних питань, що потребує відповіді, є підтвердження існування й дослідження особливостей та місця міфологічного суб'єкта БР на позначення ВСЛ у сучасній лінгвістиці.

Завдяки методу суцільної вибірки безособових дієслів нами систематизовано безособові дієслова з міфологемною маркованістю і виокремлено групу безособових дієслів на позначення ВСЛ. До міфологемно-маркованої лексики відносимо лексичні одиниці, що уособлюють значущі для українського етносу фрагменти духовної (міфологічної) культури. Матеріалом дослідження є 355 одиниць безособових дієслів, вилучених зі словників, творів художньої літератури тощо. Поділ на міфічні та неміфічні одиниці проведено на основі характеристики речень, застосованої О. О. Потебнею. Так, речення на зразок Тебя *завидки* берут – ми-фично; «ты завидуешь» – нет» [9, с. 358], де *завидки* – ім'я одухотвореного міфічного діяча, який виявляє зв'язок з іншими давніми міфічними особами [10, с. 205].

На нашу думку, своєрідність БК проявляється в зникненні первісного суб'єкта на формальному рівні, а також складністю та суперечливістю усвідомлення таких одиниць без відповідного засвоєння міфологічного підґрунтя. Уважаємо, що формальна односкладність БР приховує семантичну багатозначність і поліаспектність, тому речення *Мене водить; Його нудить; Усіх лихоманить* і под. містять приховану міфологічність. Несвідоме використання БК на позначення ВСЛ характеризується відсутністю розуміння мовцями причини їх утворення та складністю усвідомлення почуттів, особливо за допомогою мовних засобів. Адекватне обґрунтування БК перед-бачає звернення до міфологічних тлумачень прихованих суб-стантивних одиниць, закладених в основу БР, застосування екстралінгвістичних (культурологічних, психологічних) факторів для розуміння їхньої семантичної структури.

Розбір семантичної структури БР на позначення ВСЛ характеризується валентною сполучуваністю предикатів (зазвичай із однією іменниковою синтаксемою). Предикати характеризують різні

внутрішні стани людини, спричинені дією, виконавець якої залишається свідомо чи несвідомо невідомим. Найуживаніші предикати, що використовуються на позначення ВСЛ, виражені: а) безособовими формами дієслів (одноособовими й особовими у значенні безособових), що мають формальне значення 3-ї особи однини переважно теперішнього часу та середнього роду однини минулого часу, напр. *бажатися, баламутиться, повидітися, лоскотало, підвіяло* тощо; б) формами інфінітива [1, с. 106], напр. *важчати, корчити, боліти, знобити, ятрити.*

В українській мові БР на позначення ВСЛ утворюють своєрідну групу з постійно вираженою суб'єктною синтаксемою, здебільшого вираженою іменним словом у синтаксичній функції додатка, що виражає носія стану згідно з концепцією відмінкової граматики Ч. Філлмора. Суб'єктна синтаксема БК (ВСЛ) у традиційному розумінні синтаксису виражена носієм стану, який піддався дії семантичного предиката (головного члена речення) і представлена займенниками в непрямих відмінках на зразок *мене, його, тебе, нас, її, усіх; мені, йому, їм, нам; ним, нею, ними* тощо, що з семантичної точки зору співвідноситься відповідно з родовим, давальним і орудним суб'єкта БК. Однак уважаємо, що вираження суб'єкта носія стану БР – це лише одна складова семантичної структури БК, яка, на нашу думку, визначається поліаспектністю. Можливість використання терміна суб'єкт (S) одразу в декількох значеннях дає змогу характеризувати його з різних підходів. Так, про це свідчить і основна функція суб'єкта. У вченні про члени речення – це вираження S іменним словом у синтаксичній функції підмета. У теорії активного членування речення суб'єкт – це тема, «частина речення, що протиставляється ремі, яка містить нове, що говориться про тему» [8, с. 77] (стосовно БК, тема в реченні, або дане, співвідноситься із комунікативною площиною, тому виражає екстралінгвістичні знання, формально приховані, однак семантично навантажені). У семантичному синтаксисі S – це виконувач дії або носій стану, що є предметом думки, про який щось стверджується або заперечується і який може бути представлений будь-яким членом речення. У семантичній структурі БК він також відзначається прихованим характером.

Залучення чотириаспектного підходу до аналізу суб'єктної природи БР на позначення ВСЛ має на меті підтвердити семантичну

багатозначність БК, довести можливість виокремлення не одного S (наприклад, носія стану), а як мінімум двох, залучити екстралінгвістичні фактори для сучасного теоретичного й практичного осмислення проблем БК.

Прихований характер суб'єкта БК межує з усвідомленням міфу. «Міфологічний образ – це не вигадка, не свідомо-свавільна комбінація даних, що є в голові, а таке їх поєднання, яке здається найбільш відповідним дійсності. Міф може бути засвоєний народом лише тому, що заповнює відому прогалину в системі знань. Де є наукові відомості, там немає місця міфам» [10, с. 203]. У БК української мови виокремлюємо міфологічний суб'єкт не для того, аби повернути міфологічну свідомість як систему поглядів, а для того, щоб полегшити розуміння БК і, відповідно, розуміння культури українського народу. Уведення міфологічного суб'єкта в се-мантичну структуру БР сприяє формуванню в сучасних носіїв мови системи уявлень про міфологічну спадщину свого народу, а також допомагає стати активним (свідомим) мовцем, який при висловленні думок БР на позначення ВСЛ залишається ще й свідомим носієм мови, одиниці якої виражають такі стани.

Можливо, що прийняття міфологічного суб'єкта БР – це шлях переходу синтетичної будови мови в аналітичну, напр.: *Мене нудить. – Нудота оволоділа мною. – Я відчуваю нудоту,* оскільки навіть не об'єктивне оформлення носія ознаки, але й якісно відмінний характер зв'язку основних членів речення» [4, с. 112] має значення, адже процесуальне дієслово чи станові дієслова усвідомлюються не лише з форми слова, але й із побудови речення.

Уведення міфологічного суб'єкта формує проміжний етап цього переходу, який посвідчує, що підметом (S^{1a}) виступає діяч-спричинитель – *нудота* (недуга, яку сіє богиня хвороб Мара або одна з її дочок). S^{2b} – це носій, виражений займенником *мною* у синтаксичній функції додатка, яким орудує діяч-спричинитель (нудота). Згідно з міфологічними уявленнями, носія обрала нечиста сила. Темою в реченні S^{3c} виступає *мною* і *нудота*, де *нудота* – семантично приховане внутрішнє ядро дієслова. У семантичному синтаксисі S^{4d} виступає виконувачем дії – *нудотою,* що є предметом

[a] S^1 – позначає суб'єкт, виражений підметом, згідно з вченням про члени речення.
[b] S^2 – характеризує суб'єкт, згідно з теорією відмінків.
[c] S^3– суб'єкт в теорії актуального членування речення.
[d] S^4 – суб'єкт у семантичному синтаксисі.

дії, про яку стверджується інформація. Міфологічний суб'єкт дозволяє розширити межі аналізу синтетичного синтаксису української мови.

Згідно з теорією Г. Шухардта, основа перехідного дієслова нейтральна. Активною чи пасивною вона може стати, поєднуючись з іменними чи займенниковими елементами [12]. Синтетичним мовам притаманна неактивна, т. зв. пасивна природа БР, натомість в аналітичних мовах домінує активна будова з прямим порядком слів у реченні. На відсутність чітко визначеної позиції суб'єкта в реченнях української мови на всіх рівнях (зокрема формально-синтаксичному, семантико-синтаксичному, комунікативному) упливає й вільний порядок слів у реченні та трансформаційні моделі, які більшу частину БР можуть перетворити в активні суб'єктні речення, у яких суб'єктом переважно виступають іменники в називному відмінку або займенники 1-ї особи однини (я) і 3-ї особи однини (він, вона), напр.: *Кайдашисі дуже бажалось на старість полежати та одпочити* (Н.-Лев., II, С. 323). – *Кайдашиха дуже бажала на старість полежати та одпочити; Ввергло бабу в лихоманку, Оком за ніч не звела* (Воскр., З перцем!, С. 22). – *Лихоманка ввергла бабу, Оком за ніч не звела; Видиться: моя галера цвіткована, мальована, Стала вся обідрана, на пожарі спускана* (Укр. думи, 40). – *Я уявляю: моя галера цвіткована, мальована, Стала вся обідрана, на пожарі спускана.* Цей факт сприяє виокремленню родового, давального, орудного та локативного суб'єкта БР, а також доводить: якщо в реченнях суб'єкт розташований у препозиції до дієслова та виражений іменником/займенником у називному відмінку однини, то це речення активного характеру, які тяжіють до аналітичної будови мови, натомість якщо суб'єкт препозитивний щодо дієслова і виражений родовим, давальним, орудним, місцевим відмінками, то реченням притаманний пасивний характер.

На наш погляд, запропонована трансформація повністю не розкриває ані вкладеного в речення або текст змісту, ані національно-культурного підґрунтя БК. Це чітко простежується у третій парі речень, яка може зазнати ще однієї, міфологічної, трансформації: *Я бачу Мару: моя галера цвіткована, мальована, Стала вся обідрана, на пожарі спускана,* де Мара – богиня зла, страшних сновидінь, хвороб (мору) тощо. Нами залучено дієслово *бачу*, бо йдеться про постання зазначених подій уві сні, а також тому, що мові притаманне

таке словосполучення, як *бачити сон.* До того ж аналізованій БК передує текст, а саме: *Такий мені, небожата, сон приснився, Бодай ніколи не явився! Видиться: моя галера цвіткована, мальована, Стала вся обідрана, на пожарі спускана* (Укр. думи, 40). Мару, як представницю негативних сил, український народ вважав за необхідне прогнати, витіснити з думок і свідомості, тому з цією метою вимовляли закляття на зразок *бодай ніколи не явився*. Хоча йдеться про сон, проте усвідомлюється він через злу богиню, силу, яка здатна (за народними віруваннями наших предків) насилати всілякі лиха, пор.: *мара мариться – божество марилося – марилося*. Спільним між безособовими дієсловами *марилося* та *видилося, уявлялося* є те, що вони характеризують стан, спричинений дією одного і того ж божества, Мари. Ці дієслова утворюють синонімічний ряд слів, про що свідчить тлумачення словника: «поставати у свідомості, в уяві, а також у сні; уявлятися, маритися,… здаватися» [11, т. 1, с. 388] та спільність кореня з іменем міфічної істоти Мари.

Одстоюючи міфологічну природу БР на позначення ВСЛ, повернімося до трактування БК О. О. Потебнею, який вважає, що в присудку мислиться дія, яка виконується діячем, а в підметі – відомий діяч, виконувач дії [9, с. 403]. Якщо в БР усувається підмет, то, відповідно, зникає й виконувач дії, за такою схемою: *язва язвила – язва язвило – язвило* [9, с. 462]. Професор Є. М. Галкіна-Федорук указує на відсутність пояснення О. О. Потебнею причини втрати узгодження на 2-му щаблі схеми (*язва язвило*) [2, с. 72]. На нашу думку, 2-й щабель схеми констатує міфічну природу виконувача дії, язви – представника нечистої сили, божества, що приносить із собою хвороби шлунка. За переконанням О. О. Потебні, речення на зразок *язва язвило* передували утворенню БР. Відповідно 2-й щабель засвідчує, що *язва язвило* відповідає виразу *божество язвило*.

Доказом можливості виокремлення міфологічного суб'єкта в БР української мови слугує і внутрішнє семантичне тема-рематичне розмежування, згідно з яким суб'єктом виступає те поняття, що дане як дещо відоме; предикат – це те, що повідомляється про суб'єкт, до того суб'єкт завжди передує предикату, а предикат завжди слідує за суб'єктом» [12, с. 11]. На прикладі речення *Водить* на позначення ВСЛ зазначимо, що темою в реченні виступає слово *водило*, розташоване у внутрішній препозиції до головного члена речення (тобто є його ядром), що передує закінченню дієслова. Натомість ремою є

дія *Водила* – різновида нечистої сили, лиховиська, що й спричиняє фізіологічний стан людини та співвідноситься із закінченням дієслова *-ить*. У БР *Болить* внутрішньою темою (виокремленою в межах однослівного речення) є іменникова основа дієслова – *біль*, а ремою – особове закінчення дієслова *-ить*, яке характеризує дію, спричинену білем – «важкою хворобою» [6, т. 1, с. 199]. Актуальне членування непоширених БР тлумачиться нами як фіксація думкою відчуттів у момент їх актуальності або в процесі їх становлення. Це пояснює утворення на рівні формального плану актуального членування одразу реми. Наприклад, у реченні *Осяйнуло* на формальному рівні актуального членування виокремимо лише рему. Семантичний план актуального членування речення, на наш погляд, ураховує те відоме, що, на перший погляд, здається невідомим, утворюючи таким чином приховане внутрішнє ядро тематичного членування БР. Якщо проводити аналіз речення на зразок *Мене // осяйнуло,* то необхідно враховувати розташування слів у реченні, пов'язаність із попереднім текстом, логічний наголос, а також твердження останніх досліджень, що тема здебільшого випереджає рему. Згідно з вищезазначеним, на формальному рівні актуального членування темою буде *мене*, а ремою – *осяйнуло.* Залучення семантичного плану актуального членування сприяє більш широкому висвітленню, як-от: пошук формально невираженої теми через певні психологічні причини – думки (пор.: *Думка / осяйнула)* і прихованої в семантичному плані теми (сприймання думки як подарунку вищих сил).

На наш погляд, система міфологічних поглядів давніх слов'ян і відчуття страху перед божествами, призвели до свідомого усунення міфологічних божеств із речень та пізнішої заміни міфологічного суб'єкта на суб'єкта носія стану, здебільшого вираженого займенниками. На сучасному етапі розвитку досліджень синтаксичних одиниць української мови це сприяє виокремленню семантично прихованої внутрішньої теми. Уважаємо, що розгляд БК з міфологічної точки зору сприяє розширеному розвитку синтаксичних одиниць і кращому розумінню когнітивних аспектів. Це, звичайно, допоможе потрактувати як безособові фразеологічні одиниці, так і прикмети та прислів'я. Наприклад, більшість українців й досі вважає, що *якщо розсипати сіль, то буде сварка*. Це пояснюється відсутністю знань про історію виникнення цієї прикмети: раніше сіль була дуже дорогою, що стимулювало ощадливе ставлення до неї. Концепт *солі*

дещо втратив свою значущість на сучасному етапі розвитку мови. Уважаємо, що він відноситься до групи архаїчних концептів, які сьогодні замінили концепти *грошей, багатства, золота* тощо.

Міфологічні аспекти мови необхідно не лише вивчати, а й залучати до лінгвістичних досліджень, оскільки це шлях до збереження знань про національну культуру українського народу та його цінностей. Крім того, це дозволяє вийти лінгвістичним дослідженням на інший, вищий рівень аналізу мовних фактів, уже науково обґрунтованих. Уважаємо, що саме відсутність повного висвітлення міфологічної природи мовних одиниць змушує повертатися до цієї теми вже не одне покоління науковців. Особливо це стосується вивчення БК, адже дослідження мовних одиниць з міфологічної точки зору – це істотна прогалина в системі мовознавства. Подальшу перспективність дослідження вбачаємо в можливості та необхідності створення семантичної і лінгвокультурологічної класифікації БК на позначення ВСЛ.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Арібжанова І. М.** Структура простого речення (формально-граматичний аспект) / І. М. Арібжанова. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. – 128 с.
2. **Галкина-Федорук Е. М.** Безличные предложения в современном русском языке / Е. М. Галкина-Федорук. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1958. – 334 с.
3. **Гамкралидзе Т. В.** Индоевропейский язык и индоевропейцы: Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры / Т. В. Гамкралидзе, В. В. Иванов. – Тбилиси, Изд-во Тбилисского университета, 1984. – 1330 с.
4. **Гухман М. М.** Конструкции с дательным / винительным лица и проблема эргативного прошлого индоевропейских языков / М. М. Гухман // Эргативная конструкция предложения в языках различных типов / Под ред. В. М. Жирмунского. – Л.: Наука, 1967. – С. 58–74.
5. **Даниленко А. І.** Предикати, відмінки, діатези в українській мові: історичний і типологічний аспекти / А. І. Даниленко. – Х.: Око, 2003. – 512 с.

6. Етимологічний словник української мови: У 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) [та ін.]. – К.: Наук. думка, 1982. – .
7. **Зарецкий Е. В.** Безличные конструкции в русском языке: культурологические и типологические аспекты (в сравнении с английским и другими индоевропейскими язиками: [Моногр.] / Е. В. Зарецкий. – Астрахань: Издательский дом «Астраханский университет», 2008. – 564 с.
8. **Плющ М. Я.** Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі речення / М. Я. Плющ. – К.: Вид-во Київ. пед. ін-ту, 1978. – 175 с.
9. **Потебня А. А.** Из записок по русской грамматике. Т. 3: Об изменении значения и заменах существительного / А. А. Потебня. – Х., 1899. – 666 с.
10. **Потебня А. А.** О некоторых символах в славянской народной поэзии / А. А. Потебня. – 2-е изд. – Х.: Издание М. В. Потебня, 1914. – 156 с.
11. **Словник** української мови: У 11 т. – К.: Наук. думка, 1970–1980.
12. Эргативная конструкция предложения / Сост. Е. А. Бокарев. – М.: Изд-во Иностранной лит-ры, 1950. – С. 17–73.
13. **Sabatini R. N.** The disappearance of the Impersonal Construction in English / R. Sabatini // The South Central Bulletin, Vol. 39, No. 4, Studies by Members of the SCMLA (Winter, 1979) pp. – S. 151–153.

Надійшла до редколегії 01.03.2011

ISBN 978-966-551-348-3. Дослідження з лексикології і граматики української мови, вип. 10, 2011

УДК 811.161.2'373.7

Т. В. Шевченко

ФУНКЦІОНАЛЬНА СЕМАНТИКА ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ У РОМАНІ «БЕРЕСТЕЧКО» ЛІНИ КОСТЕНКО

Розглядаються структурні та семантичні типи фразеологічних одиниць, використаних в історичному романі у віршах «Берестечко» Ліни Костенко. Аналізуються їхні стилістичні функції як одного із засобів формування авторської модальності, розкривається експресивно-оцінний потенціал.

Ключові слова: фразеологізм; фразеологічні зрощення, єдності, сполучення, вислови; текст, контекст; експресивний фон; оцінні конотації висловлення.

Рассматриваются структурные и семантические типы фразеологических единиц, использованных в историческом романе в стихах «Берестечко» Лины Костенко. Анализируются их стилистические функции как одного из средств формирования авторской модальности, раскрывается экспрессивно-оценочный потенциал.

Ключевые слова: фразеологизм; идиома, фразеологическое единство, сращение, выражение; текст, контекст; экспрессивный фон; оценочные коннотации высказывания.

The article deals with structuraland semantical types of phraseological units used in the historical poetical novel «Berestechko» by Lina Kostenko. The stylistic functions as one of the means of forming the author's modality are analized and the expressive evaluation potential is discovered.

Key words: phraseologism; praseological fusions, units, combinations, expressions; text, context; expressive background; evaluative connotations of utterance.

Останнім часом у лінгвістиці особливої актуальності набувають дослідження концептів як одиниць етнокультурної інформації. Зрозуміло, що поняття «концепт» існує давно, та наповнення його когнітологічним смислом припадає на кінець XX ст. Незважаючи на наявність значної кількості праць з окресленої проблематики, сутність терміна «концепт», на жаль, продовжує залишатися не цілком ясною, не останнє місце при вивченні цього питання приділяється й аналізові національної специфіки семантичних особливостей фразеологічних систем тих чи інших мов, особлива увага звертається на взаємозв'язок фразеологізмів з мовними картинами світу та культурами народів. Саме слово та фразеологізм у когнітивістиці прийнято розглядати як засіб вербалізації концептів [1, с. 62].

Досліджуючи національну специфіку мовного мислення, російський вчений Ф. Буслаєв звертав особливу увагу на фразеологічну систему мови. На відміну від лексичних одиниць, у складі фразеології переважають звороти з експресивно-оцінним значенням, які використовуються для створення експресивного фону, оцінних конотацій висловлень як в усному, так і в писемному

© Т. В. Шевченко, 2011

мовленні. Вивчення фразеологізмів як окремих лексичних одиниць в україністиці було започатковане О. Потебнею, теоретичні засади проблеми розроблені у працях Л. Булаховського, Л. Скрипник, І. Білодіда, Г. Удовиченка та ін. Особливостями формування фразеологічного значення, синонімією, антонімією, багатозначністю фразеологічних одиниць цікавилося багато дослідників (Л. Авксентьєв, М. Алефіренко, А. Альохін, В. Архангельський, А. Бабкін, В. Виноградов, О. Важеніна, І. Гнатюк, М. Демський, В. Жуков, В. Мокієнко, В. Телія, В. Ужченко), здійснено структурно-граматичний опис формальних і значеннєвих розрядів фразеологізмів, проаналізовано їх синтаксичні функції у структурі речення (В. Розгон). Оскільки фразеологізми складають особливу частину ментального лексикону, то значну увагу мовознавців привертає фразема як один із засобів формування індивідуального авторського стилю, як елемент етнокультурної інформації.

Об'єктом нашого дослідження стали різні структурні та семантичні моделі фразеологічних одиниць, вилучені шляхом суцільної вибірки з історичного роману у віршах «Берестечко» Ліни Костенко. Цей твір належить до жанру гомоцентричного роману (основна увага акцентується на суб'єктивному сприйнятті героїв), у ньому відсутній наскрізний сюжет, оповідь ведеться від першої особи, як своєрідний роздум, спогад гетьмана, підкреслюється асоціативне розгортання думки. Поетеса прагне зануритися в душу Богдана Хмельницького, зрозуміти його як унікальну особистість, пізнати його екзистенцію. Використання у творі фразеологічних зворотів різного типу допомагає письменниці передати всю складність світовідчуття головного героя.

У результаті культурно-історичного поступу певного етносу фразеологізми розвинули значні асоціативні зв'язки, перетворившись на своєрідні згорнуті сюжети. Аналіз фразеологічних одиниць у запропонованій статті було здійснено з метою вивчення семантичних та функціональних особливостей фразеологізмів у художньому мовленні. Як влучно сказав О. Потебня, поетичний образ дає нам можливість заміщувати велику кількість різноманітних думок малими розумовими величинами [6, с. 520]. Із цим процесом «згущення думки» прекрасно впоралася Ліна Василівна, відтворюючи одну з найдавніших трагедій українського народу – битву під Берестечком.

Фразеологічна одиниця як компонент тексту тісно пов'язана з контекстом твору, і лише в контексті та в живому мовленні повною мірою реалізовується її глибинна семантика, саме фразеологізм допомагає створити своєрідну модальність речення. Сталі мовні звороти тримають у собі великий обсяг інформації, наявної у ментальному лексиконі.

Фразеологічний зворот є вагомим чинником у питаннях когнітивної обробки та переробки інформації, важливим елементом системи номінативних засобів сучасної української літературної мови. У сучасному мовознавстві відомі кілька типів класифікації фразеологізмів: за семантичною злитістю компонентів розрізняють: а) фразеологічні зрощення, б) фразеологічні єдності, в) фразеологічні сполучення (класифікація В. Виноградова), г) фразеологічні вислови (за класифікацією М. Шанського); за джерелами походження (за Л. Булаховським); систематизація фразеологічних одиниць у функціональному аспекті (за С. Гавриним); класифікація Б. Ларіна відбиває етапи розвитку і перебудови первісних вихідних словосполучень.

Найбільшого поширення набула в науці про мову класифікація на семантичній основі, за якою фразеологічні зрощення (ідіоми) розглядаються як абсолютно неподільні, нерозкладні словосполучення, значення яких не залежить від їхнього лексичного складу. Мабуть, лише глибоке етимологічне дослідження може допомогти розкрити механізм утворення таких стійких сполук. У значенні цих фразем немає ніякого, навіть потенційного, зв'язку із значенням їхніх компонентів, наприклад: *Щоб у тих болотах мені* ***жаба цицьки дала*** [4, с. 19], *жаба цицьки дасть* – пропасти, загинути [9, с. 185]; *Я скоріше* ***дуба вріжу****, ніж мене поставлять на коліна* [4, с. 47], *врізати дуба* – гинути, помирати [9, с. 179]; *Де* ***очі позичав*** [4, с. 45], *очей у Сірка позичити* – втратити почуття сорому, честі, власної гідності [10, с. 140]. Використання таких словосполук збільшує експресивний фон повідомлення, вони допомагають читачеві налаштуватися на український мовно-культурний простір.

Продуктивно використовуються в романі фразеологічні єдності (семантично неподільний фразеологізм, цілісне значення якого вмотивоване значенням одного з компонентів), напр.: *Від тих чуток, здається,* ***трачу глузд*** [4, с. 32], *втратити глузд* – божеволіти, переставати нормально мислити [2, с. 160]; *Мені ця вість була* ***як***

грім із неба [4, с. 152], *як грім з ясного неба* – несподівано, раптово, зненацька [9, с. 151]; *А я сидів під вартою… під вартою! Накрию пам'ять квартою Почім* ***хунт лиха,*** *гетьмане?* [4, с. 18], *знати почому хунт лиха* – мати яку-небудь неприємність, великий клопіт [9, с. 231]. Більшість із фразеологічних утворень такого типу є образними висловами, основа, на якій вони виникають, може відчуватися більш чи менш виразно, але всі вони підпорядковані експресивній функції. Як ми переконалися, у художньому творі, у поетичному мовленні функціональне навантаження фразеологізмів помітно збільшується.

Менш уживані в романі фразеологічні сполучення (стійкі вислови, до складу яких уходять слова, що не втратили семантичної самостійності, але мають обмежені зв'язки з іншими словами), напр.: *Чи, може, це в тобі той* ***вавилонський блуд****, що ти їх всіх підпалюєш очима, як хтива іскра кинута на трут!* [4, с. 68], *вавилонська блудниця* – вкрай розпусна жінка [5, с. 29]; *Певно, допився до* ***зеленого змія*** [4, с. 63], *до зеленого змія* (зі словом *допитися, напитися*) – до нестями, дуже [2, с. 339]; *Куди іти?* ***Земля обітована*** *– вона ж під нами, наша, ось вона!* [4, с. 97], *обітована земля* – розкішний край, де панує повний достаток і злагода [10, с. 94]. Конструкції такого типу переважно виконують оцінну функцію, вони використовуються ментальним лексиконом як зручна ємність для збереження в малому обсязі стійкої сполуки великого обсягу інформації.

Фразеологічні вислови (не тільки семантично подільні, а складаються цілком зі слів із вільним значенням) та сентенції, влучні вислови видатних людей використані в романі з метою мовної характеристики головного героя твору – Богдана Хмельницького як людини високоосвіченої, культурної, як знакової історичної постаті для ментального лексикону українців, наприклад: ***Юрба у люті – то вже не громада*** [4, с. 114]; ***Vae vicitis****! –* ***горе переможеним****! – як той заброда римлянам сказав* [4, с. 83]; *Як там я вчив ще змалку по-латині****: Гублю себе, коли служу рабам*** [4, с. 120]. Усі ці фразеологічні одиниці стають основою для створення романтичного й вольового образу, унікальної й неповторної особистості з властивими лише їй переживаннями, муками, пристрастями, радощами і болями. Синтаксичні конструкції з одиницями такого типу характеризуються

яскравою експресивністю, суб'єктивною забарвленістю та оригінальністю.

Як ми переконалися, добір фразеологізмів у творі диктується не тільки їх значенням, він залежить від почуттів, які хоче передати письменниця, ідей, асоціацій. Сповнюючись експресивно-оцінними конотаціями, фразеологізми створюють своєрідний модальний план речень (висловлень), а саме: виражають ставлення мовців до дійсності (позитивне чи негативне), передають багатобарвну гаму емоцій (зневаги, співчуття, захоплення) тощо.

Проаналізувавши мову роману, можемо виділити такі основні структурно-граматичні типи фразеологічних одиниць:

– фразеологізми зі структурою іменник + прийменник + іменник здебільшого виконують експресивну функцію: *Таке зробив – як* ***швайку з лемеша*** [4, с. 136]; *Від брата до брата ходжу – як* ***від Понтія до Пілата*** [4, с. 20];

– фразеологізми зі структурою прикметник + іменник, а також прикметник (дієприкметник) + прийменник + іменник увиразнюють оцінне значення, на них тримається сюжет твору: *А один* ***песький син*** *з головою рудою нирцем, тихцем під водою підкрався, чаївся, жабуринням умився, козаку межи плечі мечем устромився* [4, с. 57]; *І знов на нас якась* ***лиха година.*** *І знов свобода* ***зрубана на пні*** [4, с. 104];

– фразеологізми зі структурою дієслово + іменник з прийменником (чи без нього) виконують функцію підсилення висловлюваної думки: *А знов свободу* ***починай з абетки*** [4, с. 104]; *Я ж не піду, як титар із карнавкою, довір'я* ***назбирати на п'ятак*** [4, с. 41].

Як зазначає О. Демська-Кульчицька, усім іменниковим фразеологізмам властиве категорійне значення предметності, яке виражається через сукупність таких узагальнених значень, як значення особи, не І особи, власне предмета й абстрактного предмета у поєднанні з граматичним значенням роду, числа та відмінка [3, с. 17]. Прикметникові ж фразеологізми, наголошує дослідниця, позначають не ознаку взагалі, як це роблять прикметники, а конкретну ознаку, яка належить тільки певній особі, не особі, власне предметові чи абстрактному предметові. Дієслівні фразеологізми в аналізованому творі переважно називають дії та процеси, джерелом яких є людина, домінують динамічні ознаки, які стосуються фізичного або психічного станів людини, поведінки, моментів людських стосунків.

Фразеологізми як номінативно-експресивні одиниці цілісно відображають елементи денотативної ситуації за допомогою вторинної номінації, частиномовна співвіднесеність певних фразем зумовлює їх відповідну синтаксичну роль у реченні [7, с. 3].

Окрему групу становлять фразеологічні одиниці предикативної структури: *А ці уже і* ***вухом не ведуть*** [4, с. 96]; *Король, той має жінку, що* ***в гречку не полізе*** [4, с. 88]; *А кінь* ***летить і летить світ за очі*** [4, с. 71], вони посилюють загальну експресивність висловлення. Як зауважує В. Розгон, на відміну від лексем, які вони заступають у реченні, фраземи являють собою складніші утворення, що не лише називають предикативну ознаку суб'єкта, а й характеризують його з певним експресивно-образним відтінком [7, с. 3–4].

З метою створення додаткової виразності, своєрідної гри семантичних планів поетеса вдається до розширення меж фразеологічних зворотів та до різноманітних трансформацій сталих словосполук, напр.: *О, той не стане політикувати і* ***під мечем не всидить, як Дамокл*** [4, с. 22]; *Він за два дні* ***міняє три личини, та ще й четверту має про запас*** [4, с. 22]. Фраземи настільки органічно вплітаються в авторський текст і увиразнюють його, що стають основним засобом формування ідіолекту письменниці.

Індивідуальний стиль Ліни Костенко характеризується афористичністю мислення, яка часто ґрунтується на фразеологічному багатстві мови. Фразеологізми акумулюють у собі великий обсяг інформації, наявної у ментальному лексиконі, відображають світ національного світосприйняття предметів і понять, допомагають передати духовно-емоційний досвід певного етносу.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Алефиренко Н. Ф.** Методологические основания исследования проблем вербализации концепта / Н. Ф. Алефиренко // Вестник Воронежского гос. ун-та. Серия: Гуманитарные науки. – 2003. – № 2. – С. 60–66.
2. **Білоноженко В. М.** Словник фразеологізмів української мови / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук, В. Н. Неровня, Т. О. Федоренко; Відпов. ред. В. О. Винник. – К.: Наук. думка, 2003. – 788 с.
3. **Демська-Кульчицька О. М.** Фразеологія / О. М. Демська-Кульчицька. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 74 с.
4. **Костенко Л. В.** Берестечко: [істор. роман] / Ліна Костенко; [Авт. післямов І. Дзюба, В. Панченко]; іл. С. Якутовича. – К.: Либідь, 2010. – 232 с.

5. **Молотов А. И.** Фразеологический словарь русского языка / А. И. Молотов. – М.: Русский язык, 1986. – С. 29.
6. **Потебня А. А.** Из лекций по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка // Потебня А. А. Эстетика и поэтика. – М.: Искусство, 1976. – С. 168–217.
7. **Розгон В. В.** Роль фразеологічних одиниць у структурі простого речення / В. В. Розгон // Наука і сучасність: [Зб. наук. ст. Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова]. – К.: Логос, 1999. – Ч. І. – С. 236–247.
8. **Скрипник Л. Г.** Фразеологія української мови / Л. Г. Скрипник. – К.: Наукова думка, 1973. – 184 с.
9. **Удовиченко Г. М.** Фразеологічний словник української мови: У 2 т. / Г. М. Удовиченко. – К.: Вища шк., 1984. – Т. 1. – С. 179–231.
10. **Удовиченко Г. М.** Фразеологічний словник української мови: У 2 т. / Г. М. Удовиченко. – К.: Вища шк., 1984. – Т. 2. – С. 94–140.
11. **Ужченко В. Д.** Фразеологія сучасної української мови: [Навч. посібн.] / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К.: Знання, 2007. – 494 с.

Надійшла до редколегії 10.03.2011

Наукове видання

ДОСЛІДЖЕННЯ З ЛЕКСИКОЛОГІЇ І ГРАМАТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Збірник наукових праць

Випуск 10

Українською, російською та англійською мовами

За редакцією проф. А. М. Поповського

Редактор А. В. Нечай
Технічний редактор В. А. Усенко
Коректор А. В. Нечай, І. П. Мамчич
Комп'ютерна верстка І. П. Мамчич

Підписано до друку 07.11.2011.
Формат 60х80 1/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Обл.-вид. арк. 17,0. Ум. друк. арк. 17,67. Вид. № 1545.
Наклад 100 прим. Зам. ___

Видавництво ДНУ
49010, м. Дніпропетровськ, пр. Гагаріна, 72
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
серія ДК № 289 від 21.12.2000

Друкарня ДНУ
49050, м. Дніпропетровськ, вул. Наукова, 13